प्रगति

द्वैमासिक
साहित्य
संकलन

अंक : १५

सम्पादकः नारायणप्रसाद बाँसकोटा

प्रगति

द्वय मासिक साहित्य संकलन

सम्पादक:
नारायण बाँसकोटा

वर्ष ३, अङ्क ३,
पूर्णाङ्क १५,
वार्षिक रू० १२)
यस अङ्कको रू० २॥)

प्रकाशक:
प्रगति प्रकाशन,
१/१०४, बागमती पुलटोल,
(ललितपुर) काठमाडौं ।

यस अङ्कमा

लय | १ : बालकृष्ण सम
प्रेम | ४ : सिद्धिचरण श्रेष्ठ
ढुंगाफोर्दीलाई | ५ : लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा
एकान्त उपासना | ३ : दानियल खालिङ
रात्रि | १३ : ग्रोकिउयामा ग्वाइन

कुप्री | १६ : दौलतविक्रम विष्ट
पाटन | ५९ : विजय मल्ल
मुरली | ३७ : सुरेन्द्रबहादुर शाह
प्लास्टिक सर्जरी | ४५ : गंगाविक्रम सिजापति

राप्ती उपत्यका : एक अध्ययन | ५६ : जनकलाल शर्मा
संस्कृत नाटकहरूको विकाश | ७९ : मुरलीधर भट्टराई
सालिक | ८४ : बदरीनाथ भट्टराई

नेपाली साहित्य र कलामा आधुनिक गतिशीलताको आवश्यकता | ९० : जगदीशशम्शेर

नारी-बिलौना | ९४ : लक्ष्मण लोहनी

जातीय कवि भानुभक्त | १०१ : ईश्वर बराल

सम्पादकीय | ११९

लय | बालकृष्ण सम

मैले तिमीलाई देखें,
ज्योतिले मेरी आँखा पोल्यो;
मैले तिम्रो प्रभा हेरें,
त्यसको प्रभावले संसार ढाकियो;
मलाई झल्याँस्स बिउझे झैं लाग्यो,
विपनाले मलाई छोप्यो ।

रङ्गी-चङ्गी यस संसारभरमा
सौन्दर्य छरिएकै थियो;—
चन्द्रमाले कुतकुती लगाउँदा
नदी लठारिँदै गुडुलिँकदै
मर्किँदै झल्किँदै लहरीहाँसो
आनन्दी ध्वनिमा हाँस्दै थिई;
रातभरी अन्तै डुलेका
सूर्यलाई पहिले देख्दा
चोसो पसारी बसेकी पद्मिनी
अरुण चुम्बन पाउना साथै
बीज-कोषका केशर-दन्त
देखाउँदै मुख बजाउँदै
मन्जुता विकशित पार्दै थिई;
कन्याङकुरूङका मङ्यौलीहरूले
नीलो साटन टक्केको नभमा
मखमली-बादल बुट्टा परेको
फरिया बेरी उडेको देख्दा
पछिल्लो जन्तीको पंक्ति
एकै नादले ठट्टा गर्दै
गिज्याउँदै गाउँदै थियो;
कन्याङकुरूङका दुलहा दुलही
हिमालयसित मुखामुख गर्दै

स्मितले ताराको दीपावली
झल्काउँदै उड्दै थिए;
झुप्पाका दाख गालामा गाला
घस्दै राता ओठहरूबाट
मधुर मकरन्द चुहाउँदै थिए;—
मैले तिमीलाई देखें,
मेरो आँखामा प्वाल पऱ्यो;
त्यसबाट छिरेर भऱ्याङ चढ्दै
मेरो मस्तिष्कमा पुग्यौ तिमी;
मेरो पुतलीमा फूलो पऱ्यो;
मेरो नानीमा जालो लाग्यो;
खुला आँखामा ढोका बन्द भो;
केवल तिमी मात्रै देखियौ,
समस्त संसार शिर निहुराई
अपाङ्गको आडभित्र लुक्यो।

मृत सूर्य-रश्मिमा आत्मा छैन,
संगीत छैन, समवेदना छैन,
त्यसले हृदयमा प्रकाश दिँदैन,
तिमीले सूर्य निभायौ;
मैले सर्वतिर अन्धकार पाएँ,
मैले सूर्यलाई पनि देखिन,
मैले तिमीलाई मात्र देखें।
अन्धफूलको बासमा छवि छैन,
कन्याङकुरुङको बाङ्गो पंक्तिमा
विशुद्ध गोलाकार छैन,
चर्की फुटेको चन्द्रमा बल्दैन,
कालो खोला कोलाहल गाउँछ,
त्यसको कल्लोल टल्कँदैन,
त्यहाँ छाया प्रतिबिम्बित छैन,
मधुमा चुम्बित् अमृत छैन;
किनभने—

मैले तिमलाई देखें,
मैले तिमीलाई सुनें;
अनि बिजुली चम्केको देखिन,
मेघ गर्जेको पनि सुनिनँ
तिम्रो दीप्तिमा विश्व दव्यो,
तिम्रो शब्दमा सब तत्व पग्ली
यौटा अङ्क बाँकी रह्यो,
अनन्त शून्यहरू घुमिरहे !

मैले तिमीलाई पाएँ,
आफूलाई हराएँ;
तिमीलाई जिताएर मैले हारें,
मेरो आफू हरायो !
तर म तिमीलाई खोज्दै खोज्दै
कल्पनाको संघार नाघी दौडें;
ब्रह्माण्ड टाढा हुँदै हुँदै
अन्तिम परमाणु बनेर बिलायो;
मैले मलाई देखिन,
मैले तिमीलाई देखें;
मैले मलाई सुनिन,
मैले तिमीलाई सुनें,
मैले आफूलाई हराएँ,
मैले तिमीलाई पाएँ;
मैले तिमीलाई छोएँ,
मलाई आगोले छुन सकेन !
मलाई कालले बाँध्न सकेन !
मलाई आकाशले थुन्न सकेन !
मैले आफ्नै आँखा देखें—
मले तिमीलाई देखे !

प्रेम | सिद्धिचरण श्रेष्ठ

[यो २००० सालमा काठमाडौं जेलभित्र मैले लेखेको 'ज्यानमारा शैल' खण्डकाव्यको शुरुको एक अंश हो ।—लेखक ।]

चैत महिना तरु-लतामा पत्र पल्लव पालुवा,
तारिकाझैं आलुबखडा फूल लागी क्या मजा,
रम्यताको पत्र माथि प्रेमको सन्देश छ,
बाँच साथी, जीन्दगीमा प्रेमको रस प्यूनु छ ।

कोइलीको गीत मादक झुण्डिएको वृक्षमा
भ्रमर यौटा गै करायो—'त्यो अमुकलित पुष्पमा
छकँदै कलकण्ठ तेरो खन विवर यौटा सखे,
प्रेम मेरो अट्न सक्ने, प्यास मेरो मेटिने ।'

आज बेहानी हवामा विहगको कलकण्ठको
झोलले धोएर रविले बाँड्न लाग्दा घामिलो
बिम्ब स्वर्णिम, दृश्य देखें दूर यस्तो फाँटमा
तरु-लता तृण सब भिजेका मोती दाना आँशुमा ।

पत्र आँचलले वदनको अर्द्ध हिस्सा छोपिने
एउटी नवपुष्पिकाको छेउ गै मैले भने—
"किन यहाँ यो आज टलपल ? हल्लिँदै उसले भनी
"प्रेम ईश्वरको चरणमा अंजुली हाम्रो यहीं ।"

विकट पाखामा फुलेकी जन नपुग्ने कयं गरी
छाँटिएकी रस भरेकी सुमन यौटा सुन्दरी
सूर्यमा यो प्रश्न राख्छिन्—"जीवनी मेरो पनि
आउँछौ जान्छौ समयमै प्रेम तिम्रो यो पनि ।"

एक नकली चारु पुतली प्वाँख इन्द्रेनी लिई
घाम सरमा सल्ल बहँदै त्यस सुमनमा टाँसिई
भन्छ, 'हे, हे फूल रानी, फुल्नु तिम्रो जिन्दगी
सूर्यको अनि जानु-आउनु प्रेम हो, हो सुन्दरी ।

आयु छोटो सुख्ख छोटो खिएर जाला जीवन
प्रेम प्रिय बाहेक मनमा क्यै न पाओस् कोरिन,
केर स्मृतिको पंक्ती कालो प्रेममा पागल बन,
रातलाई दिन उज्यालो खोज्छ जसरी छिनछिन ।

पान्थ आऊ पल्ट मेरो मृदुल हरियो काखमा
पल्ट लो हालौं अंगालो यो सुनौला घाममा,
प्रेम रसको एक थोपा क्यौ गरी चुहिए यहाँ
हुन्छ हाम्रो जीवनी नै हेर नित्य हराभरा ।

ढुङ्गा फोर्दीलाई | लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

तिम्रो नाउँ के ? ढुङ्गा फोर्दी ?
झल्को फिर्दी ? डाँडा भर्दी ?
सुन्दरपुर-दी ?
तिम्रो गाउँ के ? तीनाउ झर्दी ?
शीतल छोड्दी जङ्गल कुन्तल ?
नासिकाको राम्री डाँडी
-ताती जल-कण झर्दी-झर्दी ?
तिम्रा भाखा ? दुइटा आँखा ?
तिम्रो जात के ?
हिउँमा लाली ?
भुम्रो बत्ती ?
गीतको माली ?
जिज्ञासाले सहरेलाई ढल्की हेर्दी
ए नेपालकी जादू फुर्दी !
रानी कुनै के टक्क अडिथिन् यस पथमा कि
शर्मी हेर्दी ?
कुन ठुकुरको राजा लाउँछ गूँड चोलीमा ?

स्वपना भर्दी !
फूलकी उत्तम फुट्दी बीज ए
चट्टान चिर्दी !
बास्न्यो हावा !
जान्छु नीर दी !
त्यस बेलाझैं बन्दा अहिले
फेरि एउटा झल्को फिर्दी !

एकान्त उपासना | दानियल खालिङ

आज नवीन उत्साह देऊ, असह्य सुन्दरी,
वर्गो-रेता-महाराज्ञी-सौन्दर्य कल्पनाचरी ।

अत्यन्त शून्य प्राण छ । घोर शून्य ! शून्य छ !
मेरा आकाश-पाताल चौध भुवन; स्वर्ग छ,
त्रिलोक छन् सबै शून्य अतीव शून्य । देह यो,
मन यो, हात-पाउ यी, मस्तिष्क, ढुक्ढुके हियो,
अस्तित्व यो सबै शून्य ! सबै शून्य ! सबै, सबै,
जे जे मेरा—तमिस्राले कालो अन्योल रातझैं ।
तीक्ष्ण तिमिर जर्जर—मन उड्छ कता कता—
ग्रह र ग्रहबीचको दूर-गम्भीर शून्यता
मेरो हृदयमा आज छ; छु हीनबल शक्तिले
म विहीन । तिमी मेरो कहानी सुन, हे प्रिये !

एक्लै छु म यहाँ, एक्लै नीरवमा, छ निर्जन
यो वनभूमि, केवल पात गर्दछ नर्तन,
पवन गर्छ गायन, सिक्री शाखासँगै मिली
सुसाउँछ यहाँ सँधै । शान्त प्रसान्त मेदिनी !

आज फेरि सँगै, बस मेरो यो प्राण निद्रित
जगाऊ एउटै मीठो मुस्कानले, सुपुष्पित
सुरंगीन वसन्तको आत्मा समस्त अङ्गमा
रसिओस् , मुट्ठु होस् ढुक्क, विश्व आनन्द रंगमा
रंगिओस् , दंगदास म होऊँ, भुलूं, म कालको
देशको जन्मको सारा बन्धन; आज गीतको
जेलियोस् जाल; घन्कोस् यो वनभूमि !

आज ता छैन, ऊत्साह प्राणमा,
स्फूर्ति कता गयो कता,
कान्तिले जीर्ण-शीर्ण छ मेरो अन्तर मानस,
आज आऊ, सँगै बस, आज फेरी बसौं सँगै ,
मधुर दृष्टिपातले मुहूर्तमा सबै हर
आलस्य ग्लानि-वैराग्य, प्राण यो प्राणले भर,
झरोस् यो दीर्घसूत्रता शिशिरक्लिष्ट पातझैं,
नाचोस् मेरो विचार र उडोस् भई विहंग नै
भावना, कल्पना मेरा, जागोस् कर्तव्य श्वासमा,
झुल्कोस् असंख्य चन्द्रमा र नाचूँ विश्व मंचमा
जे होस् फुलूँ म फूल झैं, लुटाऊँ जो छ सौरभ,
यो ठूलो विश्व-बागमा म दिऊँ कण-गौरव,
धूलीमा म मिलूँ अनि, जरा जर्जर पत्रझैं
हाँस्न पाए खुसीसित हाँसुला पृथवीसँगैं ।

धेरै दिन भयो काम गर्ने उत्कण्ठता मर्‍यो,
वाक्क लाग्छ जगत हेरी, तेज अस्त भयो, सक्यो
दुर्दम्य जोश; जिउने यन्त्रझैं म छु जिउँदो,
हिड्ने यन्त्र समान म हिंड्छु, सुसूक्ष्म यन्त्र पो
हुँ कि, शंका मलाई छ ! नाम आफ्नै भुलें; सखी,
परिचय भुलेको छु आफ्नो तर अझै यति
सम्झना छ : कुनै दिन साँच्चै थिए म जिउँदो,
तीव्र जीवन झंकार अङ्गप्रत्यङ्गमा थियो ;
अर्जुनझैं म टन्कार दिन्थें, भीमसेनझैं
गर्थे हुँकार, साहस थियो ममा शिशुपालको

गिराऊँ मस्तक पाउमा, नाघि जाऊँ म रामझैं
सप्तसागर, ढुकाऊँ दशानन सयौं, म नै
लय-प्रलय होऊँ कि !
त्यो सब सपना भयो
आज ता सए वर्षको वृद्धझैं म अतीतको
एक्लै हाँस्छु कथा सम्झी अनि आउँछ चेतना
अनि रुन्छु अँधेरीमा हृदयको र कल्पना
उडाउँछु कहाँ-स्वर्गको कुना कुना
पुग्छु उडेर, जाग्दछु जब थकाइले झिना
आफूलाई म पाउँछु ।

कता गयो ! कता गयो !
त्यो दिन स्वर्ण रंजित, मेरो दिन सुभाग्यको !
तिमी थियौ नजिकमा, कानमा, सुस्तरी तिमी
मन्द पवनले जस्तै भन्थ्यौ, मधुरभाषिणी,
मीठा मीठा कुरा प्रेम-ममताका, शरीरमा
शक्ति संचय हुन्थ्यो, म फेरी कर्तव्यक्षेत्रमा
जान्थें उत्साह पाई हाँस्दै खुशी भई;
मेरो उत्साह नै तिमी थियौ, कल्याणी ! जानकी
जसरी रामको थिइन् उत्साह, शिवको उमा,
द्रौपदी पाँच भाइको, तिमी मेरो, मनोरमा !

हे उत्तमे, शुचिस्मिते ! मलाई अझ याद छ,
चैतको साँझ आउँदा सूर्यको आखिरी रज
पश्चिमबाट फैलिँदा तिमीलाई हुनै पर्‍यो
दूर, जानै पर्‍यो दूर; सुखस्वप्न सबै टुट्यो;
फेरि फेरि कवै मैले देखेको छैन त्यो मुख,
ती आँखा, त्यो शरीरको स्वर्ग, मेरो महासुख,
ओठ-अधरको कम्प; सुनेको छैन शब्द त्यो
कण्ठको, पाउको ध्वनि, त्यही क्षण चीसो भयो
वक्ष मेरो, अझै छ सो सेलाएको तिमीविना;
त्यसपछि वसन्त नै फेरि फेरि जहाँ तहाँ

हाँस्दै आयौ, प्रिये, तर तिमी फर्के र आइनौ,
फर्केर आइनौ मकहाँ, फेरि फर्केर हेरिनौ ।
"रानी ? रानी ?" भनी भनी खोजें मेरो जगत् भरी,
त्यो आवाज पहाड़मा दूर कानमा पुगी
फर्की आयो यहीं मेरो कानमा र सधैं सुने
पर्वत मात्र चिच्यायो पर्वततिर नै, शुभे,
कानन फिरि चिच्यायो काननतिर, नीरव
झस्क्यो झसंग, तर्सेछन् वन-पक्षी सबै मृग,
तिमीसम्म पुगेन, त्यो आवाज शून्यमा पसी
शून्य भयो ।
महारानी, मेरी जीवनकी शशी !
अमावश्य घनोघना विस्तृत भित्र-बाहिर,
जान्दिन फेरि आउला के पूर्णिमा मनोहर,
गगनमा छ बादल कालो निस्पट्ट ।

कामिनी, आर्त्त पुकार, गर्छन , दीन-हीन भिखारिणी
बनी कुलबधू रून्छन् , भूगोल तीव्र क्रन्दन
व्याप्त, खगोलमा टम्म, छ प्रतिध्वनि रोदन,
त्रस्त मनुज, शिक्त छन् पृथ्वीका दुइ लोचन
बर्सिन्छ वृष्टिमा अश्रु, व्यथित लोक गर्जन
गरी डाक्दछ मानव, सुन्दछ कान त्यो सबै
मन जान्दैन मेरो यो, जमेको छ चट्टानभैं
हिउँको, पाउ चल्दैन कसै, केवल खीन्नता
राशि राशि जमेको छ । भन्दछु म गयो कता
मेरो उत्साह-साहस-उत्कण्ठा र लग्नता
यत्न समस्त साधना ? त्यो बेलुकी तिमी जता
गयौ रोएर आधा र आधा सहेर, टल्बल
आँशु लिएर आँखामा, त्यो दिन अन्तरस्थल
रित्तो पारी सबै गए गुप्तवास तिमीसित
पछिपछि, म रित्तिएँ स्वर्गदेखि विताडित !
हृदयमा लुकाएर मेरो अनन्त प्रेरणा
कता गयौ तिमी ? कहाँ छौ तिमी ? गगनांगना ।

बितेका दिन प्रेरणा म तिमी नेर पाउँथे,
संचालित थिएँ नित्य म तिम्रो शुभ यादले,
तिम्रैलागि सधैं गर्थें कर्तव्य-कर्म गाउँथे
गीत अपूर्व । त्यो सब कसरी भुल्न सक्दथें !
भुलेको छैन, सम्राज्ञी, एकजात कुनै कुरो,
जहीं तहीं अझैं पनि उही आउँछ सम्झना
सिन्ध अत्यन्त तिलस्मी, अनि त हाय हायले
रोइ निस्कन्छ अन्तर मेरो; बिस्तार, हाय रे,
सुस्केराले बिताउँछु सारा रात । तिमी भन,
म हाँस्न कसरी सक्छु सुखले जब जीवन
व्यर्थ जँच्दछ, बिर्सेको छैन किंचित अझैं पनि
तिमीलाई; भएको छु म तिम्रो यादले धनी ।

रूपसी ! चन्द्रभाभिनी ! अये प्रकृतिप्रेरिका !
सुन्दरी ! थिइनौ तिमी मेरी केवल प्रेमिका,
तिमी हृदयमा मेरो गीत लाखौ फुटाउँथ्यौ,
एउटै प्राणमा मेरी कोटी प्राण जगाउँथ्यौं,
स्वप्नमा स्वप्न, आः, सुख सुखमा, धैर्य दुःखमा,
दिलाशा पीरमा दिन्थ्यौ, मेट्थ्यौ सकल कालिमा ।

हाँस्थें हाँस्दा तिमी, रून्थ्यौ मेरो सन्तापमा तिमी;
तुष्टि-सौभाग्यदायिनी, अयि विचित्ररूपिनो !
आज फुट्दैन संगीत, शब्द-छन्द मर्‍यो यहीं
छातीभित्र, छ अंधेरो घना दश दिशाभरी,
फूलमा छैन त्यो शोभा, वसन्तमा पुरातन
जादू , छैन शरत्कान्ति, लाग्छ सारै भयानक
वनभूमि, यी नै बाग-बगैंचा शून्शान, यो
अभिसार श्मशान नै हो, कि यो प्रेतलोक हो;
वैराग्य लाग्छ उन्नति-प्रगतिको कथा सुनी
तर जीउन चाहन्छु, म प्यारो छ अझै पनि
मनुष्यलोक, फेरि म सकूं गाउन गायन,
पथप्रान्तरमा गरूँ क्रीडा, मानव जीवन
मानव प्राणले भरोस् नबाचू मृत्युदेखि म

जिऊँ जीवित जीवन,
मिटोस् यो मनको तम !
आज फेरि तिमी आऊ, आऊ नजिकमा बस,
जगाऊ मृत देहमा दिव्य उत्साह-साहस
प्रणयको सिंचाइले, सुमधुर हँसाइले, मन्द मधुर बोलीले, स्नेह-
युक्त छुवाइले,
करुण दृष्टिपातले; पुलकित म आज नै
होऊँ कोमल स्पर्शले तिम्रो, आऊ सु-मेघझैं
असंख्य जल-बिन्दुले भिज्दै शुष्क धरातल;
मेरो यो भावले मात्र प्रफुल्ल अन्तरस्थल !

फर्की आऊ, प्रिये, तिमी; फर्की आऊ, संगै बसौं,
यो नरलोकमा स्वर्ग दुवै मिली रचौं,
यहाँ नरहला आँशु, दीनता, हीनता कहीं;
देवता फेरि आउलान् इर्ष्याले-प्यासले यहाँ ।

सन्ध्या गगन छायो रंगीन रम्य मालिका,
तेस्रो सन्ध्या मनोहर, धीर प्रशान्त कालिका
पश्चिम नभमा जाग्यो, घन्किदैं छ मृगस्थलि
गम्भीर शंखनादले, घण्टाले मधुरो वजी
भर्दछ रिक्त आकाश, सन्ध्या संगीतको ध्वनि
गुंजिरहेछ काननभरी ।

आज, सखी, यहीं
बिताउंछु म बेलुकी चूपचाप, निरन्तर
फर्की हेर्छु पुरातन ती दिन, मधुर मन्थर
बजाउँछु बाँसुरी अन्तमा, फेरि सुस्तरी
बोलाउँछु तिमीलाई, तिमीलाई सुस्तरी;
आज फेरि फिरी आऊ, फिरी आऊ, सुहासिनी,
जगाऊ चेतना सुप्त ।

अयि मानसनन्दिनी,
जिउँदै छु म बाहिर, भित्री मन मर्‍यो, सखी;
प्राण छ-प्राणमा प्राण छैन, अनि तिमी त्यहीं

मेरी हो । फेरि फर्केर आई समस्त जीवन
बसीऊ प्रेरणा, छुटोस् श्रान्ति-क्लान्ति-विकर्षण ।

दीप्त छन् चन्द्रमा-तारा किरणपुंज सूर्य छ,
घुम्दो छ पृथिवी नित्य, अझ समय बाँकी छ !

शून्य छ दुनिया सारा महाशून्य सुविस्तृत
पारावार विहीन, म अरू शून्य छु, वंचित
तिमीदेखि, अटाउन्न म यो विशाल शून्यमा,
व्याकुल मनमा मेरा विश्वको तीव्र रिक्तता
संचित छ, म आकाशभन्दा ठूलो छु,सूक्ष्म छु
तेजभन्दा;
सुशान्त छ, एकान्त एकलाश छु
भित्रैदेखि, तथापि म गह्रौं, छु अतिभारले
गह्रौं छु विश्वब्रह्माण्डभन्दा; थाम्न शरीरले
छाती सक्तिन, छातीले मुटु, मुटु सधैं सधैं
फुट्न खोज्दछ विरक्तिले । निर्जन शून्शान नै
कोलाहल गरो उठ्दछ मन ।

जाऊँ कहाँ ? कहाँ
छ शान्ति चिरकालको ! कहाँ छ परिपूर्णता
रिक्तताको ! छ आबाद कहाँ अचिन्त्य शून्यता !
यहाँ अभ्यास लाग्दछ, व्यर्थता तीक्ष्ण व्यर्थता:
जाग्ला कहिले यहाँ वहाँ संसारमा जहाँ तहाँ
आत्मामा प्राणमा चिरशान्ति मन्त्रविमुग्धता !

रात्रि | ओकिउयामा ग्वाइन

विश्व आकाशभरि
भ्रमण मेरो
आजलागि भयो अन्त
समय शून्य गरी
अहन-अहन मुहूर्त्त-मुहूर्त्त
विस्मृतिको पछाडि छोडी
अब मेरो जीवन-सूर्य
भयो क्लान्त
—सारा क्लान्त
मेरो आन्हिक गति, भयो समाप्त
आजलागि सूर्य मेरो
भयो अस्त ।

आज यो साँझको वेला
बिसाउनुको आशा यो
कहाँ मेरो पुरण होला
नीदभरि जिउ मेरो
कहाली-कहाली मरण माग्यो
सुप्तिहीन कति राती यसरी बितायो
ज्योतिलुप्त मन मेरो
साह्रो थाक्यो
अरे साह्रो गल्यो—ओ ।

मेरो चरण-चिनो
महाकाशको चारैतिर
जति ठाउँ थियो
जति तारा थियो
नक्षत्र-नक्षत्र
देवताको महामन्त्र
किनारा-किनारा गरी पुरण

विश्व जगतलाई महान् हास्य हँसायो
चिर निद्राको, चिर-शान्ति-प्रेरणा, जगायो ।

त्यो असीम अनन्त
विराट् साम्य महा आनन्द
रहनेछ चिर सर्वदा—अन्तहीन
पूर्ण गरी बारिश तुहीन
भरी दिक् दिगन्त
जगाउनेछ सुप्तिमग्न विधाताको कर्तव्य ।

आजभरि
त्यो हँसीको कवरी
त्यो रूपहीन महान् रूपाली
मेरो यो जीवन-शर्वरीभरी
प्रकाश गर्‍यो एक महान् छाया
—त्यो मेरो विस्मृत अतीत, मरेको माया ।

यो नवजाग्रत माया
यो कायाहीन छाया
मात्र एक प्रानहीन प्रतिविम्ब
महासमुद्रको नील आवरण,
—सीमाहीन एक मृत-मरण—
सागर-वक्षमाथि
-एक सलिल-समाधि;
-मेरो सूर्यदेव आज रह्यो महा मौन
खालि गौण
यदि यो समास हुनेछ सिद्ध
अनि यो विश्व संसार भएछ तृप्त
मेरो चरण चिन्ह
आज भयो क्षुद्र मानिसको महा भगवान
—देवताको जति गोत्र,
मेरो निःशब्दित पदशब्द
भयो सय देवताको बीजमंत्र
महा वेद-सूत्र ।

तब पनि
आजको मेरो यो तुहिन-हँसी
मेरो यो आँशुको राशि
जति मेरो थकावट-वाणी
अनि जति निस्तेज रूपाली
भयो किन रात्रि विलीन
रात्रि मेरो किन भयो
विश्रामहीन
खालि पडिरह्यो
शून्य मन्दिर मेरो
मूर्त्तमान देवता-विहीन ।
त्यहीलागि
सुप्तिमग्न यो अन्ध राती
पूर्ण गरी जति दिन-कार्य-कारण
शोक ताप जरा मृत्यु अनि जति भूल विभ्रम
गऱ्यो वरण महासिन्धुबाट
उठेको महामन्त्र ।

उसकै असीम प्रभाव
जगाई उठ्यो कति मृदु मलयभाव
यो वायुसिंचित आँङ्नमा
यो महारात्रिवेला
मुक्त बन्धनमा भएर आबद्ध ।

स्वर्ग-सुषमा
महाकाशको महाप्रेरणा
अनि धरणीको जति हरियो कामना
भरी, थियो जति आशा बहुव्रीही
आज एकान्तमा अकेला निराला
एकाग्र भएछ सब—
गह्रौं भयो सब आँखी-परेला
फक्र्यो दूर बिस्तारो जति कामना वासना
चारौं ओर महाशर्वरी ।

आकाश जगत सबै सुत्यो
शवसंचित मानव-वक्षबाट
शिहरि-शिहरि एक मृदु कम्पन उठ्यो
ॐ, सात्विक सुरमा आज यो राती
अवलुप्त विलुप्त भयो
मेरो चारौंओरदेखि ।
सुप्ति मग्न दुनियाँको
सबै सतिगयो
म पनि छैन
खालि, पडिरह्यो
मेरो आत्मानुभूति
—एक शाश्वत जागृति
आज यो कारण-विहीन महारात्रि

कुप्री | दौलतविक्रम विष्ट

"माष्टर्नी नानी, माष्टर्नी नानी, ए माष्टर्नी नानी ?"

तल आँगनमा उभिएर बोल्ने यी सज्जन जिंवाल बूढा थिए जसको आश्रयमा रही पछिल्लो दुई महिना देखिन गाउँले केटाकेटीहरूलाई पढाउँदै आइरहेकी थियें । कोर्न लागेको कपाललाई त्यसै जुरो पारेँ हत्तपत्त तल ओर्लिन्ने । प्रचलित शिष्टाचार अनुसार दुई दन्त पंक्ती झिलमिलाउँदै नमस्ते गरें र एउटी आज्ञाकारी वालिका झैं उभिर रहें ।

जिम्बाल बूढाले भने कि उनको पुरेतको छोरी कुप्री उसको नाता कुटुम्बहरूद्वारा अड्डामा सुम्पुवा गरीने भएकी छे । उसको उपर नाठो खेलाउने अभियोग लगाइएको छ । एउटी बाउन कि छोरी जसको विहे भएको कुरा कुनै कसैलाई थाहा छैन उसको सिउँदोमा सिंदुर हुनु, घाँटीमा पोते हुनु आश्चर्यको कुरो पनि हो । यसो त सहर बजारमा खास गरेर हिजो आज त्यस विषयले टोल छिमेकलाई त्यति सारो खलबल्याउँदैन । तर गाउँको कुरा अकैछ । खास खास भन्ने हो

भने गाउँ समाजका रकमीवाजहरूकालागि यस्तो विषयले बडो महत्व राख्त छ । किनभनेदेखि यस्तै घटनाले नै त्यस्ता ठूला व्यक्तिहरूको समाजमा रवाफ जम्दछ र स्वास्नीको हातको सुनकोवाला खँदिलो हुन्छ । कुरा जे होस् जिम्वाल बूढाको भनाइ थियो कि गुरू पुत्रीको सम्पति हरेर उनलाई छोरी-बुहारीको कान गहुको पार्नुछैन । ईश्वरले जेजति दिएको छ त्यो नै प्रसस्त छ । तर उनलाई अनौठा त यसै कुरामालागि रहेको छ कि कुप्रीको सिउँदो रातो भयो कसरी । उनको अभ्यन्तरले भने कुप्री जस्ती आइमाईको कुनै नाठो हुन सक्तछ भन्ने कुरालाई ज्यान गए पनि विश्वास गर्दैन ।

आफ्नो भन्न पर्ने कुरा सिध्याएर जब जिम्वालबूडा त्यहाँबाट गए तब मेरो समस्त विचारधारा कुप्रीतिर प्रवाहित भयो । फेरी दिनभर पछि मेरा खुट्टा त्यै दिशातिर लम्के जुन दिशातिर कुप्रीको घर थियो ।

यसो त म एउटी परदेशी आइमाई, पचासौं कोश टाडाको घरवार छोडी पेटपूजाको समस्या हल गर्न यति टाडा विरानो देशमा आएर बसेकी । फेरि मलाई कुप्री र कुप्रीको झगडासंग के चासो । तर त्यसो भन्दैमा कहाँ चित्त बुझ्दो रहेछर । किनकि यस विरानो देशमा कुप्री मेरी सबैभन्दा हितकी संगिनी थिई । यसो त गाउँ समाजमा मेरो दौंतरे स्त्रीहरूको के कमी । जत्ति भने पनि थिए । एक किसिमले सबै नै मसंग हीत कै व्यवहार गर्ने गर्थे । फेरि पनि कुप्री कुप्रीनै थिई । मेरो मन उसंग जत्तिको मिलेको थियो त्यत्तिको अरू कसैसंग मिलेको थिएन । किनकि कुप्रीसंगको कुराले मेरो परदेशी दिललाई जे जति आनन्द मिल्थ्यो त्यति आनन्द अरूबाट पाउने कुनै सम्भावना थिएन ।

सब भन्दा पहिले उसंग मेरो भेट उसको आफ्नै घर अगाडिको ठूलो वर-पीपलको चौतारिनिर भएको थियो जहाँ म सधैं बेलुकी परब फुर्सदको सास फेर्न जाने गर्थें । जुन दिन मैले उसित दुई कुरा गरेकी थिञे त्यसदिन उ आफ्नो समस्त शरीरलाई बर्कोले ढाकेर कुनै टाडाको विचार प्रवाहमा बगेझैं बसेकी थिई । निमेषमै मउतिर तानिएको थिएं । तानिने कुरै पनि थियो । किनकि उ गाउं घरका सबै मानिसभन्दा भिन्नै तालकी र भिन्नै छाँटकी थिई । उ राम्री थिई कि नराम्री त्यस निर्णयलाई पनि उसले घुम्टो भित्र लुकाएकी

थिई । साच्चै भन्ने हो भने उ रहस्य सदृश्य देखिन्थी बिल्कुलै रहस्य सदृश्य ।

मलाई आश्चर्य त यसै कुरामा थियो कि मेरो यस पच्चिस वर्षको उमेर सम्ममा कहीं कतै यस किसिमले घुम्टोले अनुहारलाई ढाकेर बस्ने कुनै नेपाली आइमाइलाई देखेको थिइन । कुरा कुरैमा जब मैले उसको घुम्टोको बारेमा उसंग चर्चा गरेकी थिञे तब उसले यही भनेकी थिइ कि उ आफ्नो अनुहार आफ्नो लोग्नेको अतिरिक्त अरू कसैलाई देखाउन चाहन्न । उसको त्यस जवाफले मेरो उ प्रतिको दिलचस्पी झन बडेको थियो । हुन पनि आजको जमानामा त्या खुल-दुली लाग्ने नै कुरो भयो । मेरो विचारमा यो चढ्दै न थियो कि वास्तवमा त्यो पति भक्ति हो अथवा अरू नै केही ।

केही दिन पछि जब मैले गाउलेहरूसंग उसको सम्बन्धमा चर्चा गरेकी थिञे तब जान्ने सुन्ने भलाद्मीले भनेका थिएर्का कुप्रा गाउंमा दैवले ठगेकी यौटा छारी हो । हुनत उसको जन्मदिने घर धनीनै थियो । गाउं समाजमा उसका बाबुका इज्जतको जगजगी थियो । उसलाई कष्ट भोग्नु पर्ने कुनै मोटो कारण थिएन तर अभागिनीले जन्म देखिकै आफ्नो अनुहारमा यस्तो चिन्न बोकेर आएकी थिई जसले गर्दा मानो उ समाजमा उपेक्षित थिई । उपेक्षित हुनामा उसको अपराध यही थियो कि उ नराम्री थिई । उसको टाउको चाहिने भन्दा पनि बर्ता ठूलो थियो । एउटा गालाको पाटा स्याप्य बसेको र अर्को गालाको पाटा फुक्क फुलेको थियो । पिंडौला र पाखुरी बाँस जस्ता थिए । उसको शरीरका सबै वान्की मिलाएर हेर्दा उ ठीक त्यस पुतली जस्ती देखिन्थी जसलाई केटाकेटीले भुत्रो थिचथाच पारेर बनाएका हुन्थे ।

भलादमीहरूले अगाडि भनेका थिए कि कुप्री बडो तपश्याको फल थिइ । कुप्री जन्मनु भन्दा पहिले जे जतिले उसको आमाको गर्भमा बास गरेका थिए ती मध्ये कोही तुहिए, दुई दिन च्याहा''' च्याहाँ गरेर संसार पारी गए । अति भएपछि एउटा असल सन्तानको कामनामा उसको आमा बाबुले आफ्नो घर अगाडिको चउरमा वर-पिपल रोपे फेरि चौतारो चिने । अन्त्यमा जन्मेकी थिइ कुप्री । कुप्रीलाई जन्माएर विधीले उसको आमा बाबुको धर्म कर्मको कत्रो खिल्ली उडाएको थियो ।

कुप्रीसंगसंगै जन्मने गाउँका अन्य बालक बालिकालाई बालक मन पर्ने जो सबै स्त्री पुरुष आफ्नो काखमा लिन्थे। तर कुप्रीको आमाको कुनै संगिनीले कहिले कुप्रीलाई आफ्नो काखमा लिएनन्। यो कुप्रीको आमा बाबुलाई खटकन्थ्यो अथवा खटकदैन थियो त्यो कुरा परमात्मै जानोस तर गाउंलेहरूले भने उनीहरूको हृदयमा तुफान नै छ भन्ने अनुमान लगाएका थिए। तर जे होस उसको आमाबाबु हर साल उसको जन्मोत्सव मनाउने गर्थे। हरसाल रुद्री पाठ लगाउंदथे।

जन्मोत्सव मनाउंदा मनाउंदै जब उ आँगनमा टुकुटुकु हिड्ने भै त्यस बखत पनि उसको तोते बोलीलाई सुनेर कसैले प्रेम देखाएनन्। तोते बोली बोल्ने अवस्थापार गरी सकेपछि जब उ साथि संगातिहरू-संग उकालो ओरालोमा दगुर्ने भै त्यस बखत पनि उ सबै संगी संगातीहरूका निम्ति काठको पुतलो भैं खेलौना भै। के सानो के ठूलो सब किसिमका केटाकेटीहरू उसलाई जसरी मनलाग्यो त्यसै गरी गिज्याउँद थिए। कुक्कुर र बिरालोसंग उसको स्वरूप दाँजी दाँजी उफ्री उफ्री खेल्थे। जब उ त्यसको प्रतिवादमा उभिन्थी तब सबै क्रमैसंग उसको टाउकोमा सबैले पिट्द थे। साथीहरूसंगको यस किसिमको अमेलले गर्दा निरन्तर उ एकान्तवासिनी हुँदैगै। हो त्यस बखत जुन केटालाई देखे र उ प्रसन्न हुन्थी त्यो एक मात्र जिम्बालको कान्छो छोरो थियो जुन कि गाउमा सबै भन्दा लायकको ठिटो थियो र पन्द्र वर्षको उमेरमा यस संसारबाट पारो गयो। अरूहरूले जब कुप्रीलाई पिटपाट गर्थे र उ रुन्थी त्यस बखत उसको पक्ष लिएर सबै केटाहरूसंग झगड़ा गर्थ्यो।

उ हुर्कदैगई। गाउका हुर्की सकेका केटीहरूको जब विवाह हुन्थ्यो त्यस बखत डराउंदै उ विहे हेर्न जान्थि। उसका संगिनीहरू मेरो पनि विहे हुन्छ भनेर चर्चा गर्थे। उसको उकुस मुकुस भएको दिल फाट्थ्यो र अरूहरू सरह उ पनि आफ्नो हुने विहेको चर्चा गर्थि तब सबै केटीहरू एक मुख भएर भन्थे "इस् विहागैछ तँलाई कसैले, हाम्रो आमा भन्दछिन्, तँलाई कसैले माग्दैन रे।" प्रतिवादमा उ रूदै घर फर्कन्थी। रुनलागेकी कुप्रीलाई जब जिम्वाल-को कान्छो छाराले भेट्थ्यो उ यही भन्थ्यो कि उसको विहे अरूको भन्दा धुमधानले हुन्छ। उसको लोग्ने अरूको भन्दा राम्रा हुन्छ। बाल्यकालकै कुरो न ठहर्‍यो।

कुप्रीको सुख र सन्तोषकोलागि उसको बाबु आमाले कुनै किसिम-को कसर राखेका थिएनन्। जब उ सानै थिइ उसको खुशीको निम्ति उसको वाले पचासौ रुपिन्नाको पुतली किनेर ल्याइ दिएका थिए। जब उ कपड़ालाई स्याहारेर हिड्न जान्ने भै, नाना रंगका सिंगारका सामान र भाँति भाँतिका कपड़ा लत्ताले ट्रङ्क भरिदिएका थिए। राम्रो न राम्रोको राम्रो विचार गर्ने शक्ति नहुन्ज्याल कुप्री आफ्ना तिनै झिलमिले धनले आफ्ना संगी संगातीहरूमा प्रभाव जमाउने कोसीस गर्थि।

पछि एक एक गरेर कुप्रीको सबै दौतेरीहरूको विहे हुन थाल्या। चलन चांदो अनुसार कुप्रीको भने ठीक समयमा विहे हुन सकेन। उसको विहे होस भन्नाका खातिर उसको बाबु आमाले आफ्नो घर अगाड़ि विधी पूर्वक रोपेको वर पिपललाई धुमधामसंग विहे गरिदिए। तर यस भक्ति भावनाको पनि केही फल निस्केन। वाहुनकी छोरी पर नसर्दै अर्कोलाई सुम्पिन पर्ने जात, तर चाहिने जो पहिलो पल्ट, दोस्रो पल्ट परसर्ने कुरा परै जाओस् महिनै पिछे पर सर्ने भै र पनि उसको विहे भएन।

एक पल्ट वल्ल तल्ल एउटा वर पाइएको थियो। त्यस वरको पहिले पनि चार चार पल्ट विहे भै सकेको थियो र छ सात ओटा झडकेला छोरा थिए। तर त्यस जवानले पनि कुप्रीलाई यस्तरी वाइकाट गऱ्यो कि फेरि उसको वाले शीर ठाडो पार्न सकेनन्।

त्यस दिन देखि दिन-दिनै प्राय: एकान्त वासिनी हुदै गएकी कुप्रीले पनि आफ्ना सिंगारका सारा सामानलाई फोर फार पारेकी थिइ। आफ्ना साराका सारा राम्रा लुगालाई ध्यार ध्यार च्यातेकी थिइ। सुनिएको थियो' रात भर उ रोएकी थिए। कुरा जेहोस त्यस दिनदेखिन कुप्री विल्कुलै एकान्त वासिनी र झड्याङ्ग रिसाउने भै। उसलाई मानिसहरू जैले पनि घोरिएर बसेका देख्दाथिए। जब काही उसका त्यस किसिमको शान्तीमा विघ्न उपस्थित गर्थ्यो तब उ झर्कने गर्थी। फेरि त सबै ने उसंग टाडा टाडा हुँदै गएका थिए।

त्यस घटनाको भोलिपल्टदेखिन् कुप्रीको बाबु आमासंग छोरीलाई दिने सम्पतीको रूपमा फकत 'एक ईश्वरको आश्रय ली' भन्ने वाहेक अरू केही रहेन। तर त्यस शब्दको उच्चारणले उनीहरूको छातीलाई

चालनो बनाउंदै गयो । अन्तमा क्रमैसंग उनीहरू पनि यस संसारबाट पार भए । त्यस दिन-देखिन् एकलै भएकी थिई कुम्री ।

गाउँका भलादमीहरूको भनाइमा कहाँसम्म सत्यताको पुट थियो त्यो उनीहरूनै जानुन तर जुनदिन कुम्रीको घुम्टो उघार्न सफल भएकी थिएँ त्यस वेला म आश्चर्यले काठ भएकी थिन्ें । कुरो पनि त्यस्तै थियो । किनकि उसको सिउँदोमा रातो रातो सिन्दुर र घाँटीमा पोते थिए । सबैलाई नै थाहा भएको कुरो हो, कुनै पनि कुमारी बाहुनी-हरूको सिउंदोमा सिंदुर र घाटीमा पोते हुँदैन । यदि हुन्छ भने विवाहिता नै सम्झनु पर्दछ । तर जेहोस् यो भने सत्य हो कि उसको अनुहार गाउँलेको भनाई अनुसार छिः भन्ने रवालको थियो । उही कालो रङ्ग, एकातिर बसेको र अर्कोतिर उठेको गालाका पाटा, चिम्से आँखा, च्यात्तिएको खानेमुख, हो हो सब थोक मिलाएर उ पुतली जस्ती नै थिइ । आखिर थिइ त मान्छे नै, मान्छेको अंगमा हुन पर्ने जति सबै अंग उसमा थियो केवल छाँट नपरेको त्यतिन हो । अनि छातीमा त्यस्तै जवानीका चिन्ह उठेका थिए जस्तो कि आमा बन्न सुहाउने स्त्रीको हात खुट्टाको मासु त्यस्तै कस्सिएको थियो जस्तो विवाहाको इच्छा राख्ने तरूणीको हुन्छ । र उसको आँखामा त्यस्तै चमक थियो जस्तो चमक पतिको प्रिय भएकी स्त्रीको आँखामा हुन्छ ।

चाहे जे होस कुराकानीको सिलसिलामा मैले उसंग जब उसको रातो सिउंदा र घाँटीको पोतेको सम्बन्धमा प्रश्न गरेकी थिन्ें तब उसले एकदम ससंकितझैं भएर भनेकी थिई—"चूप ''चूप बिस्तारै बोल्नुहोस् मास्टर्नी साहेब भित्ताको पनि कान हुन्छ । यहाँ वेसरी बोल्नु मनाइ छ ।"

साच्चै उपरोक्त वाक्य उसले यस ढंगले भनी कि मानो उ बहुतै गुप्त कुरा भन्न लागेकी थिइ । मैले पनि त्यै ढंगले सुनेकी थिन्ें जुन ढंगले मानिसहरू अकसर गुप्त कुरा सुन्छन् । उसले भनेकी थिइ—"बुझनु भयो मास्टर्नी साहेब ! यी गाउंलेहरू मेरो इर्षा गर्छन् , मैले सुख पाउली भनेर डाहाले त्यसै भुतुक हुन्छन् । यिनीहरूले थाहा पाए भने मेरो लोग्नेलाई कदापि बाच्न दिने छैनन । मेरो लोग्ने जस्तो राम्रो यस गाउँको कुनै छोरीबेटीको छैन । म तपाईंलाई भन्छु कि यिनीहरूको कुरा कहिले नसुन्नु होला ।"

बोल्दा बोल्दै साच्चैनै उसको अनुहार घृणाले बिक्रित भएको थियो । मानो उसलाई गाउं शब्द देखिनै घृणा थियो । उसले पुनः

शसंकित भावनालाई तोडेर केही झोकिए झैं गरी बोलेकी थिई—"कस्ले भन्छ मेरो बिहे भएको छैन भनेर, भन्ने छुसीका नास होस्। के सधुवा भै खानेहरूको झैं मेरो सिउँदोमा सिंदुर छैन; के मेरो घाटीमा पोते छैन। तब किन ती मोराहरू मेरो बदनाम गर्छन्, भन्नुस् त मास्टर्नी साहेब। थाम्नुहोस मास्टर्नी साहेब, म एक दिन आफ्नो लोग्नेसंग तपाईंको भेट गराउँछु। अनि पत्याउनु होला तपाईंले।"

फेरि अनायास शान्त भए र उसले सोधेकी थिइ—"ल भन्नुस त मास्टर्नी कसैले आफ्नो लोग्नेलाई माया गर्नु पाप हो ?"

मैले जवाफ दिएकी थिन्ने—"केको पाप हुन्थ्यो, त्यो त असल कुरा हो ?"

मेरो जवाफ पाए पछि उ आफुलाई विश्व आत्माको यन्त्र माने झैं चुप लागेकी थिइ। अनि एउटा छेस्को लिएर आफ्नो अगाड़िको जमीनमा रेखाकोउपर रेखा कोर्दै गैरहेकी थिइ। यसो गर्दा उसको अनुहार झन रहस्यमय प्रतित हुन्थ्यो।

त्यस दिन देखिन दिनहुँ कुप्रीसंग मेरो कुरो कानी चल्न थाल्यो। अरूको निम्ति जे जस्तो सुकै भए पनि मेरो निम्ति कुप्री अभिन्न मित्र थिइ।

खास गरेर उसंगको कुरो कानीमा मेरो प्रश्न यही हुन्थ्यो कि उसको मालिक कस्तो छ, उसको बात व्यवहार कस्तो छ इत्यादि इत्यादि। कुप्रीको मुखबाट उसको जवाफ सुन्दा मन दिल प्रसन्न हुन्थ्यो। किनकि उ आफ्नो दाम्पत्य लीलालाई यस किसिमले सुनाउँथी कि मेरो मानसपटमा सिनेमाका चलचित्र झैं एक एक गरेर उदाउँथ्यो। कुराको प्रवाहमा बग्दा बग्दै उ एक्कासि बीचमा अडेर यस्तो छाँटले हेर्थि कि मानो उ निलिप्त बसे झैं देखिन्थी। सारा अभिमानलाई त्यागेर एक मात्र पति प्रेमको दहमा चुरलुम्ब डुबे जस्तो। कहिले त कुरा गर्दा गर्दै उसका अंग प्रत्यङ्ग यस्तरी लाजले भाँचिन्थे मानो उ साँच्चै आफ्नो लोग्नेसंग जिस्की रहेकी छे। चाहे जे होस् जब उ त्यस सम्बन्धमा कुरा गर्थि उसको अनुहारमा यस्तो उज्यालो दौडन्थ्यो कि त्यस अवस्थामा मेरो नजरले कहिले पनि उसलाई कुरुप देख्तैन थियो।

उ भन्ने गर्थी उसको पति न एकोरो छ, नदोहरो, एकदम सन्तुलित कदको छ। उ उसको बालसंगाती नै हो र उसलाई उ खूब माया गर्छ।

उ उसंग यस्तो यस्तो ठट्टा गर्छ कि उ लाजले भुतुक्क हुन्छे। उसको मुखमा हरवखत यही शब्द हुन्छ 'कुप्री तँ खुब राम्री छस्।' यति मात्र होइन उसको पतिले उसलाई यो पनि भन्द छ कि उसलाई पाएर उ धन्य भएको छ।"

अर्को तिर जब गाउंहलेरूको छोरी बेटीका प्रियहरूको चर्चा चल्यो त उ भन्थीकि उसको पतिको अगाड़ि ती सब न राम्रा छन्। साँच्चै नराम्रा।

एक दिन जब मैले उसको पतिको बारेमा चर्चा चलाउंदा उसंग भेट गर्ने इच्छा जाहेर गरें तब उसले एकदम चर्को भएर भनेकी थिई—"देखाउन त देखाइदिन्छु मास्टर्नी साहेब, तर नखोस्नु होलानी।"

"तिम्रो लोग्ने मैले खोस्ने"—दिल खोलेर हाँसेकी थिञे म।

साँच्चै नै दिल खोले र हाँसेकी। तर जब उसको पतिसंग मेरो प्रत्यक्ष भयो मेरो हाँसो त्यसै त्यसै विलायो। निसन्देह उसको सिन्दुरको धनी थियो। उसको सिन्दुरको धनी अरूहरूको सिन्दुरको धनी झैं नै थियो। उसमा पनि काम गर्ने हात थिए, हिंड्ने खुट्टा थियो साँच्चै भए नहोला उसमा हात, मुख, नाक, आँखा, सब थोक थियो सब थोक। यति मात्र होइन उ यति राम्रो थियो कि टपक्क टिपेर खोकिला भित्र लुकाइ रहुं जस्तो। निसन्देह उसको पतिलाई देखेपछि आश्चर्य र विस्मयले काठ भएकी थिञे म।

जाने बेलामा उसले बोलेकी थिइ—"के मास्टर्नी साहेब कसैको भन्दा कम हुनु हुन्छ त, वहाँ तपाईलाई राम्रो नलागे पनि मेरो प्राण त मलाई साह्रै राम्रा लाग्द छन्।"

"मैले बुझें—मैले बुझें कुप्री! तिम्रो लोग्ने साँच्चैकै राम्रा छन्, कल्पना भन्दा पनि मिठो"—मैले भने।

"अहो?"

"हो भन्या।"

"मलाई गिज्याएको त होइन।"

"सत्ते सत्ते गिजाएको होइन कल्पना भन्दा पनि मिठो, रमैलो।"

"साँच्चै त्यस दिन देखिन मेरो दिल सदैव कुप्रीको पति र कुप्रीलाई सम्झन पुग्थ्यो। आफ्नो गत जीवनको इतिहासको पाना पल्टंदा नजानी नजानी कन कुप्रीको जीवनको पाना पनि पल्टिन्थे। चाहे जेहोस ती दुई विचित्र जोड़ीलाई सम्झदा प्रकृतीको विडम्बनाका उपर

मलाई हाँसो उठ्थ्यो। साथै रमाइलो पनि कम लाग्दैन थियो। रमाइलोको वर्ता लोभी भएकीले नै म आफ्ना अरूहरू संगिनी सित कुप्री र कुप्रीको पतिको सम्बन्धमा चर्चा गर्थें। म यही चर्चा गर्ने गर्थें कि कुप्री जहाँ त्यति नराम्री छे उहाँ उसको पति उत्तिकै राम्रो छ। उसको पति यस गाउंको सबै लोग्ने मान्छे भन्दा अनौठो छ र सबै भन्दा धैर्यशाली।

मेरो कुरोलाई गाउँलीनीहरू अत्यन्त उत्सुकताका साथ सुन्ने गर्थे। उनिहरूको त्यस उत्सुकतालाई झन बढ़ाउनाका लागि म झन यस्तरी उनीहरूको आँखा अगाड़ि कुप्रीको पतिको चित्र खिची दिन्थे कि उनीहरूको सुन्ने इच्छा झन झन बढ्दै जान्थ्यो। तर दुर्भाग्य, मेरो यस आनन्दले यत्रो उल्कापात खड़ा गर्लो भन्ने मलाई के थाहा। कुनै विधवाको कोखको जारज झै वातावरण यति द्रवित होला भन्ने मलाइ के थाहा। साच्चै म मूर्खा हुँ, जो गाउँलाई पनि शहर भैं नै मान्न लागेकी थिन्ये। हुन पनि सहर बाजारमा यस्ता घटना कति घटछन् कति। तर गाउँको जस्तो पाखुरा खैचिने कोही हुदैन त्यहाँ। मलाई थाहा छ मेरो टोलमा एउटीले गुप्तरितले पति लिने गरेकी थिइ, टोलेलाई त्यसबारेमा राम्रो थाहा भएको थियो तर त्यो विषयमा कुनै दिन कसैले पाखुरा खैचिएको देखिएको थिएन। तर यति त अवश्य हो कि, घर घरमा ठट्यौली विषय बनेको भने थियो। तर यहाँ आज गाउं उल्टि रहेको थियो। उफ, कत्रो लाजमर्नु कुरा थियो त्यो मेरो निम्ति। आइमाइहरूले मबाट त्यो ठट्टा सुने। उनीहरूबाट उनीहरूका पुरुषले भयानक रूपमा सुने। अनि भेडाको बथान झैं सबका सब एउटै दिशामा रन्थनिन थाले।

साँच्चै भए नहोला, यसको दोषी मै थिएं, मै। जुन बेलामा कुप्रीको आँगनमा पुगें त्यस बखत साँच्चै नै एउटा सानो जात्रा झैं लागेको थियो। एउटा यस्तो जात्रा जहाँ सबै नसामा हुन्छन् र जहाँको वातावरण बिल्कुलै गन्दगीपूर्ण हुन्छ। जहाँको उष्णतामा मानिसको सास निसासिन्छ। शिर चकराउंछ। खुट्टा लडखडाउंछ।

तर म भन्छु त्यहा जात्रा लगाउने गाउंलेहरूलाई के अधिकार। फौज्दारी अड्डामा झैं केरकार गर्ने कसैलाई के अधिकार। मानो कुप्रीले पति नै लीनु के उ कुमारी स्त्री होइन, के उसलाई कसैलाई आफ्नो बनाउने अधिकार छैन—तर यी सब ठहरे खाल मेरो अन्तरात्माको

कुरा । जति जति म उनीहरूसंग बहस गर्ने युक्ति सोच्द थिये उति उति मेरो अन्तरात्माको दुर्बलताले चिच्याएर मलाई दुई डेग पछाडि घचेट्द थियो । उ यही भनेर मलाई सावधान गर्थ्यो कि तँ एउटी पर-देशी आइमाई, एउटी बदनामी बोकेर बसेकी पङ्ग आइमाइको पछि लागेर व्यर्थमा किन बदनामी मोल्छेस् ; जा जा तँ फर्किहाल् , पुरुष-हरूको बीचमा घुस्नु ठीक छैन, जा जा निर्लज्ज फर्कि हाल् ।

फेरि मेरो छातीमा अनायास धक्का लाग्यो । उफ, कति निर्लज्जता पूर्वक उनीहरू कुप्रीको इज्जत उतार्न तम्सा रहेका थिए । मानो जुवाको खालमा दाउ जित्नमा कम्मर कसे झैं सब कुप्रीको इज्जत उतार्नमा होड कसी रहेका थिए । मानो आज कुप्रीको मुखबाट जसले शब्द छदाउन सक्त छ उसको इज्जतको झण्डा उच्चा हुन्थ्यो । कस्तो व्यर्थको विडम्बना थियो त्यो ।

एकको पछि अर्को क्रमैले सोद्धै गै रहेका थिए—"अँ अँ ल, भन को हो त्यो, सान्छे ?"

भित्ताको आडमा विक्षिप्त झैं बसेकी कुप्री मानो अरू सबै कुरामा साबित भएकी थिइ; उससंग सोधिएको थियो उसको लोग्ने छ । उसले जवाफ दिएकी थिइ 'छ'। उसंग सोधीएको थियो कहिलेदेखिन । उसने जवाफ दिएकी थिइ जन्मजन्मान्तरदेखिन् । फेरि उसंग सोधियेको थियो–तेरो लोग्ने कहाँ छ–के काम गर्छ ।" यस्तै प्रश्न सोधिन्छन्···यस्तै···जस्तो कि फौज्दारीमा । तर जब उसंग उसको पतिको नाम र ठेगाना सोधियो तब एक असहाय झैं मुक बनेर चारै तिर हेर्न थाली । मानो त्यस प्रश्नको जवाफ उसंग हुंदैन । उ आँखा च्याति च्याति चारै तिर हेर्दै गै हेर्दैगै । अनायास उसको विकृत अनुहार झन विकृत भयो । उसका साना साना आँखामा उत्तेजना को लहर दौडेको प्रत्यक्ष देखिन थाले । उसको समस्त शरीर आवेगले काम्न थाल्यो । उ उत्तेजित स्वरमा बोल्छै—"तिमीहरूलाई के वास्ता, जाओ यहाँबाट, मलाई कोही पनि मन पर्दैन जाओ भन्या ।

बोल्दा बोल्दै उसको आँखाबाट आँसु चुहिन्छ । उ दुबै हतकेलाले मुख ढाकी एउटी पाँच वर्षको बालिका झै रून्छे । एक दम सूंक सूंक ।

वातावरण एक निमेषका लागी स्तब्ध भयो । नजाने कुन अदृश्य व्यथाले हो, मेरो खुट्टा कुप्री भए तिर लम्के । फेरि विस्तार मेरो हात

उसको पिठिउँमा चार दिन पुग्यो। अनि मैले भनें—" नरोउ, रोएर के फाइदा।

फेरि अनायास उ भित्र फर्केर चडको स्वरमा बोल्छे—देखनु भयो माष्टर्नी साहेब मैले भनिहालेंनी यिनीहरू मेरो रीस गर्छन्। यिनीहरूको विश्वास कहिले नगर्नु होला।"

फेरि उसको सुंक सुंकले वातावरण खलबलियो। भलादमीहरू मध्ये एकजना जुरुक्क उठेर यसरी अगाडि बढ्यो कि मानो उ कुग्रीलाई सलक्क निल्न चाहन्थ्यो। उसको लामो लामो डेगबाट प्रलयङ्कारी शब्द निस्की रहेको थियो र बिल्कुल कुग्रीको नजिक हुँदै गयो नजिक हुँदै गयो। अरू उसको हल्लिएको ओठबाट यही शब्द निस्कि रहेको थियो कि 'साबित त भै सक्यो अब नभागी सुख पाउँछे।"

अनायास मैले चारै तिर अंध्यारो देखें, भनन एक अति तीव्र लहर मेरो मस्तिस्कमा दौडियो। मलाई केही होस रहेन, केही थाहा भएन कि मैले के गर्नै पर्छ र यी गाउंले भद्रहरूसंग के कसरी व्यवहार गर्नै पर्छ। झट्ट कुग्रीलाई आफ्नो आग पछाडि पारेर मैले समस्त शक्ति खर्च गरेर भनें—"अगाडि बढ्नु भयो भने ठीक हुने छैन।"

नजाने मेरो शब्दमा कुन किसिमको शक्ति थियो त्यस बारेमा मलाई केही थाहा भएन। तर मैले आफ्नै देखें कि त्यो कुग्रीलाई पिट्न तमसिएको मानिस जहाँको तहीं उभिएको थियो। अनि अरू सबका सब बिल्कुलै मतिर हक्क बक्क भैं अचम्म हेरिरहेका थिए, म चाहिं मानो आफ्नो दिलको समस्तबाट ओकल्न खोज्दै रहेको थिएँ—"के लाज छैन तपाईंहरूलाई, एउटा अबला माथि हात उठाउन, बडो बुद्धिमान मान्नु हुन्छ कि आफूलाई।"

"ओहो माष्टर्नी साहेब"—एक व्यङ्गपूर्ण खित्काले वातावरण गुञ्जियो। मैले रीसले झन आँखा देखिन। मैले भनें—"मान्छेको रूपमा राक्षस हुनुहुँदो रहेछ तपाईंहरू।"

हो, हो राक्षस, वातावरण फेरि व्यङ्गको खित्काले चर्कियो। एकजना भलादमी जो ज्यादै प्रचण्ड देखिन्थे उनले भने—" माष्टर्नी साहेब कहाँ त सब थोक चल्छ क्यार, प्रजातन्त्र न ठहरियो, तर यहाँ चल्दैन, यो शहर होइन गाउँ हो।"

मैले पैलेको भन्दा चर्को स्वरमा भनें—"हो हो गाउं हो। मलाई थाहा छ यो गाउँ हो। जो बोलियो छैन उसले असल काम गरे पनि

अपराध हुन्छ । तपाईंहरूलाई किनजी, पैसा झार्न होइन ।

भलादमीहरू फेरि चकेँ ।

मैले उही स्वरमा भने—"तपाईंलाई कुप्रीको लोग्ने चाहिएको छ होइन, आउनुस् समात्नुस् म उसको लोग्नेलाई देखाइदिन्छु, उः यहीं भित्र छ, यही घरमा छ, कतै भागेको छैन ।"

भलादमीहरू मध्ये एकजनाले भने—"अघिनै भनेको भए यो फसादै उठदैन थियो ।"

म भन्दै गये—"तपाईंहरूको बुद्धि भएको भए यो फसादै जन्म दैन थियो । ल, आउनुस् मेरो पछि पछि, म देखाइ दिन्छु उसको लोग्ने ।"

अर्को तिरबाट रून्चे स्वरमा कुप्री कराई "मेरो बिन्ती छ माष्टर्नी साहेब मेरो बिन्ती छ मेरो राजालाई न देखाइदिनुस्, यिनीहरूले पिटी पिटी मार्छन् । मलाई थाहा छ यिनीहरू मसंग रीस गर्छन् ।"

तर कुप्रीतिर ध्यान नदिकन म सरासर भित्र पसें । मेरो पछि पछि अरू पनि भित्र पसे । साथै मैले उनिहरूलाई भन्दै गये—हेर्नुस् भागलानी खुब होसियारी गर्नु होस् ।"

साँच्चैनै कुनै ज्यान मारा ससातन तस्से झैं उनीहरू मध्ये कोही ढोकामा बसे, कोही झ्यालतिर । अरू सबैको अनुहारमा खुशीको आवेगले तहलका मच्चाइ रहेको थियो ।

साँच्चै नै कोठामा पुगे पछि मैले कुप्रीको पतिलाई देखाई दिये । उ त्यस बखत दोलाई ओडेर सुतीरहेको थियो । बिल्कुलै मस्त निन्द्रा सुतिरहेको थियो । उसलाई गाउँलेहरूको होहल्लासंग केही सरोकार थिएन । उसले त केवल कुप्रीलाई चिन्थ्यो औ कुप्री उसलाई चिन्थी । यसको अतिरिक्त उसको संसारको अरू कुनै प्राणीसंग चिनजान थिएन । नत उसमा चिन्ने इच्छानै थियो न उत्सुकता ।

मैले उही रीसले उत्तेजित स्वरमा भने—ल बाँध्नुहोस कुप्रीको पति सुति रहेछ । बाँध्नुसून के हेर्नु भएको ।"

सबका सबै टाउको निहुराएर तस्वीर झैं उभिइरहे । जिम्वाल बूढ़ाले त्यसबखत कुप्रीको लोग्ने हेर्ने इच्छाले भित्र पसेका थिए उनी एकदम भावावेसमा कराए—'यो त मेरो रामको पुतली ।"

बोल्दा बोल्दै मृत छोराको सम्झनाले उनको आँखा छल छलायो ।

मैले उही स्वरमा भने—के हेर्नु हुन्छ तपाईंहरू, लैजानुसून यही हो

कुप्रीको लोग्ने, कुप्रीको सिंदुरको धनी। के यसको तपाईहरूको जस्तो, काम गर्ने हात छैन, कि खुट्टा छैन, सब थोक छ सब थोक।"

एक लामो सास तानेर मैले पहिलेको अपेक्षा गम्भीरस्वरमा भने—"उः देख्नु हुन्छ ती टल्केका एक सरो भाडा त्यो कुप्रीले एक मात्र आफ्नो सिन्दुरको धनीको निम्ति राखेकी हो। उ त्यो पिर्कामा कसैलाई बस्न दिन्न, त्यो भागमा कसैलाई खान दिन्न।"

मेरो कुरा सिद्धिदा नसिद्धिदै कुनै भयानक अनिष्टको आशंकाले भयभित भए झैं कुप्री एकदम हडबडाएर भित्र पसी। यति सानो समय भित्र नै उसको अनुहारको रङ्ग उडीसकेको थियो। निधारमा चिटचिटे पसिना थिए। भित्र पसेर उसले अत्यन्त प्यासी नजरले बिछ्यौनामा हेरी। फेरि सबैको हातमा अनि बाजले परेवा झम्टे झैं जिम्वालको हातबाट पुतली खोसेर आफ्नो छातीमा च्यापेर बिल्कुलै उन्मादिनी झैं बडबडाउंन थाली। उसलाई होस भएन कि उसको कोठामा कुनै मान्छे छन् भनेर। उ निसफिक्रीसंग बडबडाउन थाली "मेरो राजा, मेरो प्राण।" बोलीको साथ साथै उसको नासिका-बाट लामो लामो सास छुट्न थाल्यो। उसको अनुहारमा पागल पत्नीका चिन्नहरू एक एक गरेर अंकित हुन थाले। फेरि त, फेरि त उ दनादन काठको त्यस पुतलीलाई जिबित व्यक्तिलाई झैं तातो तातो म्वाइं दिंदै गै। एकदम तातो''तातो । जति जति उ म्वाइं खाँदै जान्थी उति उति उसको प्रेमको नसा झन तीव्र हुँदै जान्थ्यो। झन झन तीव्र।

छिनभर पछि त्यस कोठामा कुप्री र म बाहेक अरू कोही रहेनन्। नाटक समाप्त भै सकेको थियो र वातावरणमा एक प्रकारको शान्ति व्याप्त थियो।

प्रेमको नसा किंचित सेलाए पछि कुप्रीले मतिर फर्केर भनी—"गए माष्टर्नी साहेब ती सब गए, झण्डै मेरो राजलाई खोसेको। मैले उसको पिठिउँमा हात राखेर भने कसैको मजाल छ कि कसैले खोसोस्।"

उसको गाला फेरि रातो भयो। छिन भर पछि उ फेरि आफ्नो पतिको गुणगान गर्न थाली जस्तो कि खास गरेर उ मलाई पहिले पहिले सुनाउने गर्थी। मैले सन्तोषको सास ताने।

पाटन | विजय मल्ल

कृष्णमानको साइकल यति बेगले दौडिरहेको छ कि उसलाई धेरै बेरपछि थाहा भयो, उसको खुट्टा फतक्क गलिरहेछ। त्यस बखतसम्म उ त्रिपुरेश्वर नाघेर बाग्मतीको पूल नजिकै आइपुगेको रहेछ। यहाँनिर पुग्ने बित्तिकै उसको मस्तिष्कमा घरको नक्सा, आमा, बहिनी सबै एक फेरि यसरी नाच्यो कि उसलाई भाउन्न होला जस्तो भयो। साइकलको चाल धिमा भयो, उ सम्हालियो। उकालोमा साइकलबाट ओर्लेर डोऱ्याउँदै फेरि साइकल चढ्यो, उसको दिमागमा अहिले एउटै विचार घुमिरहेको छ—'बाटोमा शिथिल भएर नपछारिऊँ।' तर फेरि त्यही दिमागमा अरू उठ्न लागेका विचारहरूलाई पन्छाउने चेष्टा गर्दै उसको साइकलको चाल फेरि बढ्यो। उ उडिरहेछ। पाटनको बीचमा पर्ने उकालोलाई उसले नओर्लिकनै नाघ्यो, तर घरनिरको मोडमा आइपुग्ने बित्तिकै उसको साइकलको चाल धिमा भयो, यसरी धिमा भयो कि घरनिर पुग्दा-न-पुग्दै उ साइकलबाट ओर्ल्यो र बहुतै बिस्तारै घरभित्र पस्यो। यो घर उसको आफ्नै घर हो, पहिले जस्तै छ, केही फरक छैन। तर केही फरकझैं उसलाई लाग्यो, केही उदासझैं उसले देख्यो। उसकी बहिनीलाई केही महिना अगाड़ि मात्र बिहा गर्दा जन्तिको आवत-जावत, मानिसको हूल भएको, पान मसला बाँडेको, आदि कुराको सम्झनाहरू उसको झल-झल झल्किने बित्तिकै उसका आँखा रसाएर आए। आज अकस्मात् त्यही बहिनीको दुलाहा खस्यो। उसकी बहिनी उसकै घरमा छ; आफ्नो पोइ मरेको उसलाई थाहा छैन, अरू कसैलाई पनि थाहा छैन। आफ्नो ज्वाँची मरेको खबर घरमा भन्नलाई उ यसरी हतारिँदै दौडेर आइरहेछ। उसले आफैंले यो खबर कसरी भन्ने? माथि कसरी उक्लने? कृष्णमान भऱ्याङको हँडाल्नीमा टाउको अड्याएर आफ्नो छातीभित्र उठेको हाहाकारलाई रोक्ने चेष्टा गर्दै आँखाबाट छुट्न आँटेको वेगलाई रोक्नै बलसँग आँखा चिम्ल्यो, ओठ चपायो, टाउकोलाई हँडाल्नीमा दल्यो, र केही बेरपछि आँखा पुछ्तै छाती दरो पारेर सुस्तरी माथि उक्ल्यो।

मटानको कोठामा बसेर उसकी आमा एकनाससँग एकाग्रता पूर्वक सेतो लुगा सिइरहेकी छन्। अगाड़ि तकिया तथा ठूलठूला चकटीहरू

बिना खोलका छरिएका छन्। उ जहाँको तहीं त्यसै ठिङ्ग उभियो। उसको आमाले उ आएको चालै पाइनन्। उनी एकनाससँग सिउनमा नै तल्लीन थिइन्। कोठाको घड़ी टिक-टिक गरि रहेको छ, सँधै जस्तो। बिछ्यौना त्यस्तै छ, मेचहरू त्यस्तै छन्। उसले आफूले बिहान झुण्डयाएको कोट त्यसै झुण्डिरहेको छ. बाहिरबाट पसेको बतासले अलि अलि हलि पनि रहेको छ। उसले आफ्नो आमालाई करूण दृष्टिले हेरि रहन थाल्यो, उ न अगाड़ि बढ़्न सक्तछ, न पछाडि भाग्न सक्तछ। एक्कासि उसले आफ्नो बहिनी प्रभाको स्वर सुन्यो। प्रभा माथि कौसीबाट छिमेकी रम्भासित उच्च स्वरले हाँसी-हाँसी कुरा गरि-रहेकी थिइन्। बतासले हुत्याएर ल्याएको उसकी बहिनीको मसीनो उच्च स्वर उसको कानमा स्पष्टसंग पर्‍यो;—'अब केही दिनमा जाउँला, त्यहाँ बस्तैमा मात्र माया लाग्ने हो र? यहाँ बस्दा माया नलाग्ने हुन्छ र? हो तिम्रो त्यस्तो होला।" दुवै जनाको हाँसोको दुइ भिन्न-भिन्न लहरहरू उसको कानमा आएर टक्रायो।

कृष्णमान त्यसै बेहोसमा अगाडि बढ्यो। उसलाई आमाको होश त त्यस बखत आयो जब उनले झस्केर भनिन्—'स त को भन्ठानेको; भर्खर आएको बाबु तँ?" उसले टाउको हल्लाइदियो, कोट फुकाल्दा-फुकाल्दै उसको मनमा उठ्यो—'उसलाई नभनी सुखै छैन। तर कुन किसिमले?' उसले आफ्नी आमालाई आँखा घुमाएर हेर्‍यो जो एक गम्भीर, शान्त-प्रकृतिकी सरल नारी छन्, जसको अनुहारमा कुनै किसिमको छल-छाम छैन, जो उघ्रेको आकाश जस्तै सफा र खुला छन् तथा जसले दुःख भनेको सहेको छैन, त्यस्ती आमालाई पीडा पुर्‍याउनु सरासरी अन्याय हुन्छ, र फेरि आजसम्म उसले आमालाई ढाँटेर भए पनि चोट पर्ने कुराबाट बचाउँदै आएको छ। तर अब? उसले कसरी आमालाई यो दुःखको खबर सुनाउने? उसकी बहिनी भर्खरै-सम्म माथि हाँसी-हाँसी कुरा गरिरहेकी छ। के उसको पनि पोइ मर्न सक्तछ?—त्यो पनि एकै छिनमा हर्ट फेल भएर!

उसले कोट झुण्डयाएर आमालाई फेरि हेर्‍यो,—सेतो, लाम्चो अनुहारको कहीं परेलामुनिको कुनै भागमा अकस्मात् एउटा करूण भाव देख्ने बित्तिकै उसले अघिदेखि थामि राखेको आफ्नो मनको भक्कानो फुटेर आयो। 'आमा' भन्ने करूण चित्कार गर्दै उ घोप्टियो र अनि अकस्मात् उत्तेजित भएर रुद्र-कण्ठले भनि दियो—"प्रभाको

पोइ-ज्वाँचि परलोक हुनु भयो, हर्टफेल भएर। दुइ घण्टा अगाडि। म त्यही सुनेर दौड्दै आइरहेको छु।" अनि आफ्नो रोदनलाई रोक्न कोशिश गर्दै उसले ओठ चपाउन थाल्यो।

उसकी आमा पहिले कृष्णमानको 'आमा' भन्ने चित्कार सुनेर एकदम आश्चर्यचकित भएकी थिइन्; तर पछिल्लो खबर सुनेर एकदम अवाक भइन। उनको हातको सियो केही क्षण जस्ताको तस्तै रह्यो; अनि सेतो खोल विस्तारै भुइँमा फ्यात्त खस्यो; र उनी बिस्तारै जुरुक्क उठिन्,—अनुहारको रंग उडेको थियो, आँखाको आँसु मानो सुकेर ट्वाल्ल परेको थियो, शरीर काँपि रहेको थियो, आफैंसंग केही बोल्छेझैं उनी बरबराइ रहेकी थिइन् "अब प्रभालाई चाँडै पठाइ दिनु पऱ्यो, यहाँ राख्न भएन। उसलाई यो कुरा पनि थाहा दिनु भएन,—क्यै पनि थाहा दिनु भएन।"

अनि कृष्णमानको दिमागमा आमाको कुरा उऱ्यो,—आमा के भनि रहनु भएको छ। प्रभाले अब यहाँ बस्नु हुन्न; आफ्नो सामाजिक रीत अनुसार लोग्नेको घरमा गएर उसले आफ्नो चूरा फोर्नु पर्दछ, आफ्नो सारा सौभाग्यका चिह्नलाई उसले पोइको चितामा चढाउनु पर्दछ; उसले सेतो लुगा लाएर वर्षौ बार्नु पर्दछ। उसलाई आफ्नो दुलाहा मरेको कुरा थाहा हुने बित्तिकै यहाँबाट लान गाह्रो हुन्छ।" उसकी आमा यही सब भनिरहेकी छन्। कृष्णमान एकदम टक्क रोकियो; आँसुलाई झटपट पुछेर यन्त्रवत् थुच्च भुइँमा बस्यो। उसकी आमा उभिएर भित्तामा अडेस लाएर सामुन्ने झ्यालबाट ट्वाल्ल टाढा आकाशतिर हेरिरहेकी थिइन्। उनको अनुहारमा एकदम शून्य पोतिएको थियो, मानो त्यहाँ कुनै अरू भावलाई स्थान छैन।

एकैछिनपछि चोटाको भऱ्याङ्गबाट कोही दौडिंदै ओर्ल्यो। त्यो थिई प्रभा। आफ्नो पातलो रंगीन फरियालाई उडाउँदै हाँस्तै त्यस कोठामा यसो हेरेर उसले कराउँदै भनी—"कसतो नसुनेको तपाइँ-हरूले, आमा! तल माहिलाचा आएर कराइरहेको अहिले हो!" अनि उ दौडँदै तल ओर्ली।

माहिलाचा उसको पोइको घरको नोकर हो। माहिलाचाको नाम सुन्ने बित्तिकै कृष्णमान सतर्क भयो, उसकी आमा पनि। कहीं माहि-लाचाले भूलले प्रभाको लोग्ने मऱ्यो भन्ने समाचार सुनाइदियो भने?

उसले कराएको उनीहरूले कस्तो नसुनेको होलान ! आमा-छोरा दुवैले आगामी दुर्घटनाको ख्याल गरेर मुखामुख गरे ।

एकछिनपछि गम्भीर चालले प्रभा माथि उक्ली । फरियाको फेरलाई मुखमा घुसाहेर विस्तारै कोठाभित्र पसी । कृष्णमान र उसकी आमा पत्थर समान अविचलित थिए। प्रभाले आएर आमालाई विस्तारै भनी—"मलाई त जानु पर्ने भयो, ससुरा सिकिस्त हुनुहुन्छ क्यारे ! शायद घाट लैजाने हो कि ? महिना दिन नै भएको छैन, होइन आमा ? ससुराज्यूलाई घाटबाट फर्काएको । लाटो माहिलाचा-लाई सोधेको केही भन्दैन उल्टो रून थो थालिरहेछ । लौ त, साँचो दिनुहोस् आमा, कि तपाईं नै माथि आउनु हुन्छ ? तपाईं किन यसरी चूप लागेर बसेको आमा ?"

उसकी आमाले जवाफ दिनुभन्दा पहिले नै प्रभा माथि उक्ली । 'अब ?' कृष्णमानले आफ्नी आमाको अनुहारतिर हेर्‍यो । एउटा जुन आशंका थियो त्यसबाट त मुक्ति मिल्यो, केही हलुंगो त भयो । तर अब ? तर उसको आमाको मुद्रामा गम्भीरतामा बाहेक अरू केहीमा पनि परिवर्तन भएन । बरू अघिको भन्दा केही कार्य-तत्परता उनमा देखियो । खाकिलाबाट साँचाको झुत्ता झिकेर हातमा लिई तल्ला ओठ—जुन काप्न लागेको थियो—लाई चपाएर विस्तारै आँखा चिम्लिन् । कृष्णमानले यो हेरिरहन सकेन—आमाको पीड़ित मुद्रा हेरिरहन उसले सकेन । उ उत्तेजित भएर उद्‍यो र कराउन थाल्यो—"आमा धन्दा नमान्नु होस् , पीर नलिनुहोस् ।" तर उसलाई आफ्नो स्वर आफ्नो लागेन ।

त्यसै बखत उसको बाबु रत्नमान, मोटो-मोटो र पुड्को जिउको, उनीहरूलाई त्यहाँ देखेर माथि चोटामा उक्लन लाग्दा लाग्दै मोडिएर त्यतैतिर आए र भिन्न वातावरणको गन्ध पाएर सोधे—"के भयो ?"

उभिएकी उभियै आँखा आधा खोलेर अस्फूट स्वरमा कृष्णमानकी आमा हिरामायाले जसरी ज्वाइँको मृत्युको खबर दिइन् त्यस भनाइमा कुनै उत्तेजना थिएन; कुनै चिच्याहट थिएन, सिवाय गहिरो व्यथा । रत्नमान यो खबर सुन्ने बित्तिकै थुचुक्क त्यहीं बसे र उनले एकछिनपछि भने—"तमाखु भर्न लाएर पठाइ देऊ त ।"

कृष्णमान आफ्नो पढ्ने कोठातिर पस्यो । टेबिलमा बिहान छोडिएको किताब र कापी जस्ताको तस्तै छन् । उ मेचमा गएर बस्यो

र आफ्नो मानसिक उत्तेजनालाई बिर्सन किताब पल्टाउन थाल्यो। उ किताबका पाना पल्टाउँदै गइरहे छ; उ अब त्यहाँबाट उठ्न सक्तैन। उ अब आफ्नी बहिनीको सामुन्ने पर्नै सक्तैन।

हिरामाया, उसकी आमा, पोइलाई कोठामा नै छाडेर विस्तारै माथी उक्लिन्, उनी आफूलाई यसरी अशक्त र शिथिल लागिरहेको अनुभूत गरिरहेकी थिइन् कि उनी अब हिंड्न पनि सक्तिनन्; खुट्टा र फरिया अल्झिएर लतारिंदै गइरहेछ र उनको पुरानो बाथको रोगले दुख्ने ठाउँ दुख्न लागिरहेछ। माथि पुग्दानपुग्दै साँचोको झुत्तालाई आफ्नो हातमा देखेर उनको मगजमा अकस्मात् छोरीले साँचो मागेको याद आयो। क्यै थाहा नै नदिईकन छोरीलाई घर पठाउनु पर्दछ भन्ने भावना उनको मनमा प्रबल हुँदै आयो। उनले आफ्नो शिथिलतालाई बिर्सिएर झटपट फरियाको मुजोलाई ठीक पारी हातले निधारमा झर्न आएको कपालको झुप्पोलाई पछिल्तिर फर्काइन् र आँखा र मुखलाई मुसारिन्, अनि स्वाभाविक रीतिले आफ्नो कोठाभित्र पसिन्। त्यहाँ प्रभा घर जानलाई शृंगार-दानबाट शृंगारका सामानहरू झिकिरहेकी थिई। उसको अगाड़ि ठूलो ऐना थियो र भूइंमा एउटा करूवा र तेलको सीसी।

"तिमीलाई साँचो चाहियो हैन ? ल।" साँचोको झुत्ता छोरीतिर फालिदिएर हिरामाया बाहिर निस्कन लाल्दै थिइन् प्रभाले ऐनातिर-हेरेर नै भनी—"अस्तिको मेरो ब्लाउज कहाँ छ ?—त्यही रातो-नीलो बुट्टा भएको।"

'पख' भनेर हिरामाया भान्छामा उक्लिन्, जहाँ उनकी बुहारी माया र नोकर्नी सेती घर-धन्दामा लागिरहेका थिए र उनीहरूले पनि यो खबर सुने। सेती एक्कासी सुंक-सुंक रून थाली, माया जिझिएर भान्छाभित्र पसी र चूलोको बलिरहेको आगोमा भूस मात्र बैरिन थाली। यहीं आएर थुचुक बसी हिरामायाले एकछिन सुंक-सुंक गरिन, तर फेरि पलभरमै आँखा पुछेर सेतीलाई सतर्क गराउँदै गम्भीर भएर भनिन्—"तेरो नानीको अगाड़ि तँ रोलिस् नि...त्यसो त...।" हिरामायाले अब आफूलाई पनि थाम्न सकिनन्। आँखामा आँसु एकदम भरिए। अनि फेरि सह्यालिंदै भनिन्—"ठूलो मालिकलाई तमाखु भरेर लगिदे, सेती।" अनि हिरामाया उठेर तल ओर्लिन्।

प्रभा आफ्नो कपालमा तेल हालेर ऐनाको सामुन्ने बसेर आफैंलाई

निहारि रहेकी छ, आफ्नो रूप र आफ्नो सौन्दर्यलाई, तर उसको मस्तिष्क र मन एका-एकातिर उछिनिएर पुग्छ, उ सोच्तछे—उ यहाँ माइत आएको धेरै दिन त भएको छैन, तर किन-हो-किन वर्षौं भए जस्तो लागिरहेछ। यहाँ बाट चाँडै घर जाने इच्छा अकस्मात् पुग्न त पुग्यो, तर उसको पोइ? तर, फेरि उ के गर्न सक्तछे र? विरामी ससूरा बूढा पनि त भइसके। एक दिन त सबैलाई जानै पर्दछ। तर उसको पोइलाई असह्य वेदना हुनेछ, बाबुको माया सबैलाई लाग्दछ।" आफ्नो पोइको हुने छटपटीलाई कल्पना गरेर उसले आँखा चिम्ली र एकछिनपछि यस कुरालाई बिर्सने चेष्टा गरेर मुखमा पाउडर लाउन थाली, पाउडर अनुहारमा मिलि सकेपछि आफ्नो अनुहारको सौन्दर्यले आफैं छक्क परी। आँखामा हाँसो नाचेर आइरहेको थियो, ओठमा रगत पग्लेको जस्तो देखिन्थ्यो। उसको शरीरमा एक किसिमको प्रफुल्लता व्याप्त भयो—उसको पोइ उसलाई देखेर सँधं छक्क परेर हेरिरहन्थ्यो, अनि उत्तेजित भएर उसलाई समातेर म्वाक्वी खान्थ्यो र पागल जस्तो भएर उसलाई अङ्कमाल गरिरहन्थ्यो। प्रभाले आँखा चिम्लेर यही दृश्यलाई सम्झी र आफ्नो शरीरमा अहिले त्यही न्यानो उत्तेजना पाएझैं अनुभव गरी,— उ अहिले यही पोइलाई भेट्न जान लागिरहेकी छ, आज उसको पोइ उसलाई देखेर दौड्दै आउँछ, हतपतासित ढोका थुनेर समाउँदै पलंगमा बसाउन लैजान्छ, उ लूगा फुकाल्ने बहाना गरेर उठ्न खोज्दछे, फुत्कन खोज्दछे तर सक्तिन। अनि रिसाए जस्तो गरिकन उ भन्दछे— अर्काको लूगा सबै बिग्रिसक्यो।' तर यसपछि प्रभालाई आफ्नो यो कल्पनामा कुनै संगती छैन जस्तो लाग्यो। उसको ससुरालाई साँच्चि नै घाट लैजान लागेको भए उसको पोइसँग कुराकानी गर्ने मौका नै आज उसले कसरी पाउँछे र? पाए पनि उसको पोइ दुःखले व्याकुल भइरहेको होला।" यहाँनिर उसलाई एककिसिमको असन्तुष्टी भयो, खल्लो लाग्यो र यतिका गरेको शृंगार प्रति अरूचि भयो, तैपनि उ कपाल बाट्न थाली। "घाटै लैजाने होला र?" उसले फेरि सोची।

उसकी आमा ढोकानिर उभिइरहेको उसले बल्ल मात्र चाल पाई र भनी—"आमा मेरो कपाल बाटि दिनु होस्न।"

हिरामाया अघिदेखिन् त्यहीं उभिइरहेकी थिइन्। कयैं हलचल नगरेर छोरीको सम्पूर्ण शरीरलाई हेरिरहेकी थिइन्। छोरीको हात

हल्लँदा बजेको चुराको झंकारले उनको मुटुमा छिया पार्दै जान्थ्यो। प्रभाको शरीरबाट फुटिरहेको सौन्दर्यले उनलाई झन पीडा पुन्याउँदथ्यो, तैपनि उनी त्यहीं उभिएर हेरि नै रहेकी थिइन्, उनको मुख सुकेको थियो, उनको आँखा सानो हुँदै लाग्चिएको थियो, अनुहारमा विरक्ती र गाम्भीर्य छाएको थियो। आफ्नो हडबडी र विरक्तीलाई बलपूर्वक छिपाएर अनुहारको भाव भंगिमालाई सकभर सहज तुल्याएर उनी छोरीको नजिकै विस्तारै आएर कपाल बाटिदिन थालिन्।

प्रभाको हातको चुरा कहिलेकाँही झन्झनाउँदथ्यो, कहिलेकाँही उसको अङ्गमा हिरामाया छुन्थिन् र कपाललाई दरोसँग बाट दिन्थिन्, प्रभा असजिलो मान्दै कराउँदथी "आज तपाईँलाई के भो ? आमा !" हिरामाया हडबडाएर आफ्नो मनोदशा लुकाउँन खोज्दथिन्, तर तैपनि ऐनामा देखिन जाने उनको रूप खलबलिएर रून्ने भएर जान्थ्यो र बलसित हाँस्ने चेष्टा गरेर भन्दथिन्—"केही भएको छैन।" अनि उनको आँखामा आँसु टलबलयाउन थाल्यो। अब उनको हात फत्त गल्दै गयो, उनको शरीर प्रभाको शरीरमा ढेस्सिन पुग्दछ, सास लामो हुँदै जान्छ, प्रभालाई समाएर रोऊँ जस्तो लाग्दछ। तर उनी सम्हालिन्छिन्। फेरि एकैछिनमा सहन सक्तिनन् र छातीबाट उठेको चित्कार मुखबाट झर्न खोज्दछ, भाउन्न भए जस्तो हुन्छ र मुखबाट शब्दहरू निस्कन अटेस-मटेस हुन्छन् र उनको मुखबाट हिक्का छुटि हाल्दछ।

प्रभाले फरक फर्केर आमातिर हेर्दै भनी—"तपाईँलाई साँच्चि के भयो आज ?"

हिरामाया उसको मुख देखिने वित्तिकै सह्यालिंदै हडबडाएर रुवाइलाई लुकाउन खोज्दै हाँस्न खोज्दछिन् तर अनुहार झनभन विकृत हुँदै जान्छ, झनझन हाँस्तै जान्छे, हाँसो खित्कामा परिणत हुन्छ अनि खिल्खिलाहटमा।

प्रभाले पहिले आश्चर्य भएर अनि तर्सिएर आमालाई हल्लाउँदै भनी—"आमा ! आज तपाईँलाई के भयो ? भन्नुहोस्न के भयो ?"

एकछिनपछि हिरामाया शान्त भइन्। अनि विस्तारै भनिन्—"आज मेरो शरीर ठीक छैन। मलाई कपाल दुखिरहेको छ।"

त्यसपछि प्रभाले आफ्नो रातो रंगी-विरंगी सारी पहिरी। हिरामाया उसलाई टुलुटुलु हेरिरहिन्, रातो लुगा नलगा भन्न पनि सकिनन्,

उनमा अब रुने पनि तागत थिएन । यति गम्भीर भइसकेकी थिइन् कि उनको आँखा लाम्चिएर देवीको जस्तो भइसकेको थियो र प्रभाको पछाडिको फरिया मिलाइदिंदा 'अभय वरदान' दिइरहेकी जस्तो लाग्यो।

प्रभाले लुगा लाइसकेर फेरि एक चोटि ऐनामा आफूलाई हेरी। अब उ सन्तुष्ट भई र आफ्नो अनुहारसँगै पोइको अनुहारको कल्पना गरेर मुसुक्क हाँसी । चाहे जे सुकै होओस्, यहाँ उ अहिले आफ्नो जीवनसाथीसँग भेट्न, उसको काखमा लडिबुडी खेल्न गइरहेकी छ !

तल ओर्लन लाग्दा प्रभाले आमालाई फर्केर भन्दै गई "तपाईँलाई सन्चो भएन भने, आमा तपाईँ घाटमा नआउनु होला । दाइलाई भने पठाइ दिनु होला । साँची भाउज्यू कहाँ जानु भएछ ?" तल ओर्लन लागेकी प्रभा एकै चोटि आफूलाई देखाउन भान्छामा उक्ली । उसको आजको शृंगार ठीक छ ?

माया हडबडाई; भान्छाबाट नै प्रभालाई भनी—"चाँडै आउनु होस् है, नानी !" आज दौडेर उ प्रभाको पहिरनको तारिफ गर्न गईन । उसले नन्दको अनुहारलाई राम्ररी हेर्न पनि सकिन ।

यसपछि प्रभा तल ओर्ली । रत्नमान छोराको कोठामा सिद्धिसकेको तमाखु ट्वार्-ट्वार् तानिरहेका थिए। प्रभालाई आफ्नो सामुन्ने देख्ने बित्तिकै उनी गम्भीर भए र भने—"जाऊ।"

प्रभा जाने बित्तिकै रत्नमान त्यहीं ढले । माथि बुइगलको झ्याल बाट माया र नन्दलाई देख्ने बित्तिकै रुन थाली। कृष्णमान पढ्ने कोठामा बसेर उत्तेजित भई कराइ रहेको थियो। हिरामाया प्रभा गएपछि त्यहीं कोठामा बसेर मूक भएर अगाडि हेरिरहेकी थिइन् ।

उता प्रभा माहिलाचालाई पछि लगाएर सडकमा हिंडिरहेकी छ । रात पर्न आँटेको छ । आकाशमा एकाध काला बादलका टुक्राहरू उड्दै टाढाबाट आइरहेका छन् । पानी पर्ला जस्तो छ । प्रभा चाँड्-चाँडै हिंड्न थाली । हुरी आउन लाग्यो । आकाश कालो भयो । सडकका रूखहरू हल्लेको आवाज आइरहेको छ ! एकछिनपछि पानीको एक-दुइ थोपा पनि तप्कयो । आँधी-ब्यारि आयो । प्रभा आफ्नो उड्न आँटेको फरियाको फेरलाई जोडले कसेर दौड्न थाली । उसको कपाल उडिरहेको छ, सडकमा धूलो उडेको छ, सुकेका पातहरू उडिरहेका छन् । सडकका किनारका बिजुलीका लट्ठाहरूमा बत्ती बल्दै जान्छ ।

मुरली | सुरेन्द्रबहादुर शाह

चुरोट तान्दाखेरि आगोले बिस्तारै चुरोट खाए जस्तै आफ्नो जीवन अलि-अलि गरेर सल्किँदै सकिएको देखी-देखीकन बाबु बस्न थाल्यो। उसको जिन्दगीको साह्रा जोश उत्साह यही रीतले घट्दै गएको उसले पूरै चाल पायो। पैरो लडेर आफूलाई पुर्दो बाबुले एउटा खुट्टा दिएर बल्लतल्ल आफ्नो प्राण रक्षा गरेदेखि यो परिच्छेदको प्रभात भएको हो। बाबु-आमा परलोक भए, जागिरे दाजुहरू पनि अघि लागे, घरमा कोही थिएन—पहिलेको ऋणले पुर्खौली घर पनि लग्यो यो सब भएर अहिलेको सानो घरमा बाबु एउटा खुट्टा लिएर आएको हो। अघि कर्णेल बुढाले दरबार बलियो छँदा पाएको मदेशको बीर्तोले जिनतिन हातमुखसम्म जोड्न पुग्छ। साथीमा बचेका अब उसका मुरली र पुस्तक नै हुन्।

बाबु लङ्गडो भएको आज युग भइसक्यो। कहिले कहिले दराज खुला भएको बेला आफ्नो प्यारो जवानीको कश्मिराको कोट, कुनै समयको भावना पोखिएको छिरबिरे गलेबन्दी देखेर उ टोल्हाइ रहन्थ्यो। आँखाबाट आँसुको थोपा बालिष्टमा खस्थ्यो। उस बेलाको आफ्नो जिन्दगी जस्तो जिन्दगी उसलाई कहिले देखेको मनोहर सपना जस्तो हुन्थ्यो। कहिले सपनामा छाएर उल्लासले परिचित सहवासमा खोज्दा झल्याँस्स बिम्झेर आफ्नो अङ्गभङ्ग अवस्थाको ज्ञान हुँदा भने उसलाई सा...हैनै हुन्थ्यो र नरमाइलोसँग चित्त दुखाएर एक्लै राती रोइरहन्थ्यो। कहिले-कहिले एउटा मानबहादुर यस्तो आउँथ्यो— उसको रसिलो दिनको साथी। उ आएको बेलामा अतीत पुस्तकका पानामा टाँसिएका सुखकणहरू बुर्बुर झर्दथे।

घरमा सुख भए पनि समीलाई माइतीको जिउँदो आवहवाको कमी थियो। साहस, संघर्ष रूचाउने स्वभाव भएकोले पोइसँगको एकोहरो जीवन उनीलाई ज्यादै गुलियो भएको थियो र अमिलोको अज्ञात चाह उनीको हृदयभित्र लुकिरहेको थियो।

उस बेलाको भारदार परिस्थितिले जिन्दगीलाई सोखी बनाएको— बराबर बाह्रमासे, कबाव, जाफतले इष्टमित्रको मनोरञ्जन गरिने— समीको पितासँग रूपैयाँ-पैसा पनि निकै थिए—यसको साथ-साथका

अरू ऐश्वर्यहरू पनि । त्यसैले बाबुकहाँ आउने र दाजुभाइकहाँ आउने साथी, सहकारी, नातेदार, चाकरीबाज, पसरी, मिस्कारीहरू समेत गर्दा समीको घरमा आउने धेरै मानिस स्वस्नीमामानिसमा तन्नेरीहरू पनि स्वभावतः हुन्थे । समी पनि बैंसको दोसाँधमा पुग्दापुग्दै आफ्ना दाजुभाइहरूसँग, आफ्ना दौतरीहरूसँग यी तन्नेरीहरूको खेलठट्टामा भाग लिइसकेकी थिइन् । त्यस जमातमा मुगाली निकै थियो । मानिस निकै राम्रो, रहर लाग्दो, महत्वाकांक्षी तर उसैको दिन भइ-रहेको बेलामा पनि बाबुको प्रवेशले जमघटमा देखिइने परिवर्तन ल्याउँथ्यो । फरासीलो ठटिलो—उसको ठट्टा पुरुष ठट्टा हुन्थ्यो । फराकिलो छाती, अग्लो, लायकको, जूँगाको रेखी भरखर कालो भएको—मुगालीभन्दा कम राम्रो भए पनि पुरुषत्वको छारो उसको अस्तित्वबाट उडिरहेको हुन्थ्यो । जाडोमा गलेबन्दीले कान बेरेर पनि मुगाली लुगलुग काप्ने—बाबुलाई जाडो नहुने, सँधैको फुर्तिलो । मुगालीको कपाल राम्ररी तह लाइएको, बास्ना आउने तर बाबुको चिल्लो घुँघरवाल लोला । मुगाली अग्लो तर बाबु झन अग्लो र झन लायक-को । मुख मात्र दाँजेमा मुगाली पहिला हुने—उ हाँस्दा लज्जत नआउने तर मर्द हिसी देखिने । कर्णेलको छोरो लुगा पनि निकै गतिलो र राम्ररी मिलाएर लाउने । उसको आवाजमा मर्द खरज । उ आउने बित्तिकै आइमाइमा हलुका सनसनी भई उनीहरूको आँखा सोरिएर उसकोमा जुध्न आइपुग्ने । त्यस बेला सबभन्दा बढता अलमस्ती बैंसकी समीले थुक निलेकी थिइन् ।

बाबुसँगको मिलजुल घट्तै गयो, यता समीको उमेर चढ्दै गयो । प्रेमको परिभाषा उति बुझि नसकेकी, बाबु-आमाले दुलाहामा हेर्ने कुरा सबै संतोषपूर्ण त्यसमा थप सौन्दर्य पनि भएकोले समीले नाइ भन्ने प्रश्न उठेन । समीको धमिल्लिएको अतृप्त इच्छाले उनीको पोइसँग आनन्दले बितेको दश वर्षमा केही फरक पारेको छैन । मुलुकको वा अन्तर्राष्ट्रीय समस्यासँग कुनै मतलब नाइ र फेरि ध्यान आकर्षण हुने विषयको अभावले खाया, सुत्यो, उठ्यो नै समीको जिन्दगी छ । समी पानी भएकी नारी—हृदयको आवेग निकै प्रखर र प्रचण्ड—महारानी क्रिश्चिनियाको अर्को किसिम—उनीको जुनी सदा जिउँदो । त्यसैले उनीको जीवनी थिचिएर खुम्चने बानी परेको वस्तु जस्तो ! कुनै रमाइलो घटना अथवा माइतीका महादिनको सझनामा उनीबाट

निस्केको कठैबरी दुःखसूचक होइन भन्ने पोइलाई परेको। साधारण घटनाको समागममा पनि उनीको बल्दो आँखाबाट निस्कने जल्दो झनझनाहट र उनीको अजान मनबाट लप्कने रउसमा समी संसारको शोभा देख्तथिन् वा यिनीहरू उनीको लक्षहीन बानी बारीका फलफूल थिए, पोइले छुट्याउन सक्तैन थ्यो र छुट्याउन परेको पनि थिएन। सीतमा नपरेको भए औल नलाग्ने या मिलन नभएको भए हृदय-खेत नखनिने।

माइतबाट फर्कंदा मोटर बिग्रियो, अबेर खाएको नजिकैको घरमा पानी तिर्षाले डोरायो। केटीको आवाज काम नलाग्ने भएपछि समीको कण्ठ खुल्यो—प्रकृति स्वभाव, रूप बदलिए पनि स्वर नबदलिने हुँदा बाबुको निदाएको हृदय खोतले जस्तो भयो। यो बाबुको घर भन्ने समीलाई के थाहा ? जिन्दगीले बेइमानी गरेको समीलाई के थाहा ? घरपट्टीले बोलाउन पठायो।

कोठामा पस्ने बित्तिकै समी जमीन्—पहिले त पत्याइनन्। सम्झिन्, हाइ निस्कियो, साह्रै दिक्क लाग्यो, चित्त रसाएर एकदम आँसु आयो।

जिङ्ग्रिङ्ग जगल्टा लामो कालो दाह्री, निधारमा दाहिने आँखा-माथिदेखि कानसम्म तेर्सो गढेको खत, घरबुनाको लामो कमीज र एक मोते सुरवाल, दुइटा लामो डण्डा जस्ता लट्ठा नजिकै तेर्साइएका, राढी ओछ्याइएको कोठाको एक कुनामा भूइँडसनमा लढिरहेको, थुने-को झ्यालबाट पहेंलो घाम परेर उसको मुखमा दुइ कुरा चम्किरहेका थिए—निधारको चन्दन, (उसको मायालाग्दोपनलाई मदत गरेको) र मनमा कुरा खेलाउँदा खेलाउँदा आँखामा भरिएको पानी (आँसु होइन)। पूरै कोठा बहिरागीको वास जस्तो। बाबु यस्तो भइसकेका समीलाई के थाहा ?

सिधै हुत्तिएर गएर समी बाबुको लम्पटमा नजिकै बसिन्। बोली फुट्न समय लाग्यो। उसको मुखमा आँखा गाडेर हेरिरहिन्। केही बेरको चुपचापपछि—परस्पर हृदय-प्रवेश भएपछि रुंचे स्वरले सोधिन्—“व्याहा गरेनौ दाइ ?” व्याहा गर्ने हविगत कहाँ ? समीलाई आफ्नो अस्तित्व गहुँ गो भए जस्तो लाग्यो। उनीको आँखामा चलचित्र—

एक दिन बाबु भकुण्डो खेलेर आएको थियो। कमीजको मुख खुलेर छातीको रउँ देखिएको। आँखीभौंमा पसिनाका दानाहरू

झल्किरहेका—त्यो पसिना देख्ता अरूसँगसँगै सभी पनि 'बाबुदाइको आँखी भौंको पसिना हुँ···हुँ···' भनी भित्री स्वर झिकेर काँपेकी थिइन् ।

अर्को दृश्य—

सरदारको घरको विवाहमा मेला भएका महिलाहरूको आँखाको पानीले कोठा जम्मैलाई नै बालिरहेको थियो । नवजवानहरू पनि त्यहाँ थिए । मस्त जवानीको हावाले वायु-मण्डललाई रसिलो पोरेको । बाबु बोठामा पस्ने बित्तिकै तरुनीमा सन्सनीको लहर आयो । नदेख्ने-लाई देख्नेले 'मैले भन्या कस्तो भयो'-को आँखाले, बोलीले पनि कोत्र्याए । दिन गइसकेका आँखाहरू लट्ठिन थाले । 'उसको अगाडि तेरो प्रेमी त स्वास्नी मानिस जस्तो देखिन्छ' कसैको भावले कसैलाई भनिरहेथ्यो । आँखा-दैलोबाट फिरेर हृदयकोठामा रोमाञ्चको धूलो बुड्बुडति उडिरहेको सबैको देखिन्थ्यो औ सबैको शरीर पुलकित भएको थाहा हुन्थ्यो । उ पस्ने बित्तिकै 'सबैलाई रामराम क' भन्दै गायो जुन गानाले कन्चन कलिलो किलकिल कलरव आनन्दसँग बढ्यो । 'बाबुदाइको गाना सुन्ने आज त', एउटीको आवाज हो कि अरूको पनि मिसिएको उसले छुट्याउन सकेन । ईर्ष्याले हँसाएको मुखले मुगालीले पनि भन्थ्यो "लौ लौ बाबु ? गाइदे ?" यो कुरा हुनेपर्छ भनेर साहाले झट्टै एकै स्वरमा छोपेपछि उसको फूर्ति दुगुना भयो । खुशीयाली उदाई ज्ञानले मुखमण्डल उज्यालो भयो । भन्न थाल्यो—"म त जमेर गाउँछु नि, मानि बुझेर सुन्नु होला है सबैले ।" कल्कल हाँसो । उसको उत्साह उमंगलाई साथ दिँदै रमाउँदै नारीमाथि पुरुषको विजय मन्ने भावले हाँसे ठिटाहरू—लौ लौ उडाऊँ ?" लौ पख त", भनी यताउति हेरी भोजभाग, मशलाका पुरियाका किस्तीहरू, पानबट्टा, पानदान सबै भूइँमा राखो टेबिललाई कोठाको बीचमा राख्यो । आइमाइहरूलाई साह्रै रमाइलो भयो भन्ने कुरा उनीहरूको कण्ठध्वनिको हाँसोबाट बुझिन्थ्यो । थपडी पनि चल्यो । टेबिलमाथि उभिनासाथ त हाहाकार मच्चियो । आमोद-प्रमोदको छारो उडिरहेको । साँच्चिकै मोज चित्रित भएको थियो । गाउन थाल्यो—"मुसु मुसु लहलह बैंसैमा हाँस ! चल्दाचल्दा थाकी फेरि कनीकनी सास !" बिजुली दौड्यो, हृदय फुत्कियो, प्रीति नाच्यो, कुत्कुती लाग्यो । उसले बायाँ चोर्नी औंलो उठाएर गाएको उनीहरूको भित्री दिललाई संकेत

जस्तो भयो। बाबुले यो कुरा बुझेपछि जति जति ललना-सागरमा रमाइलो छाल आयो उति-उति बढता उल्लास पोखाउँदै गाउँन थाल्यो र जति-जति उसले उल्लास पोखाउँदै गाउँ उति-उति बढता ललना-सागरमा रमाइलो छाल आउन लाग्यो। "इन्द्रेनी पऱ्यो, नानीको हूलमा चन्द्रमा पनि छ।" आइमाइतिर बाँया हात पसार्दै गायो—सबैले उसको चन्द्रमा आफैलाई सम्झें। अरूलाई पनि भनेको हो, होइन त्यसको मीठो अज्ञानमा समीले आफैलाई भनेको हो भनी आफ्नो मनलाई कारणहरू पेश गरिन्—केही दिनअगाडि उनीलाई चन्द्रमा तुल्याएर उसले गीत पनि त गाएको थियो। "रंगीन नयन, रंगीन नाना, रंगीन रहर छ", (रहर्ना ल्याउन लाग्यो) "नहेर है ? नानी ? आँखा उज्यालो गरेर दिलको प्रीति थाहा होला अम्बल गरेर" मुद्रा दाहिने चोरी औंलाभा सऱ्यो र तन्नेरी ठिटाले सुरू गरेको थपडो तरुनीले थपे। समूह गुल्जार भयो। काममा लागेकाहरू पनि बोकेको माल लिंदै काम छोड्दै ढोकातिर आएर गीत सुन्न थाले। एकैछिनमा ढोकामा मानिसहरू टम्म भए। खल्तीको रातो रूमाल हावामा उसले झाऱ्यो र हल्लाउँदै कहिले दुवै हातले तन्काएर समाउँदै गाउन लाग्यो। तरुण-कहाँ त के भयो कुन्नि तरुणीकहाँ त त्यो रूमालको अत्तर-सुवास पुग्यो। "पोइलाई सम्झी मन खुशी-राजी छोरालाई सम्झनु !" छट्टुले ला' ला बैंसको मन जतनले राखनू ! छट्टुलाई घसी उडाऊ ! दिलको वासना नबिर्सेर आँखा तरी खूब दिनू सासना !" आइमाइतिर सोझो फर्किरहेको दाँयातिर घुम्यो। प्रेमको पृष्ठभूमिमा पोइसँग मिलजुल गरेर बसेका स्वास्नीहरूको उर-उपवनमा नपोल्ने घाम लागेको उनीहरू-को आँखामा झल्कन्थ्या। मुगालीले पनि साँच्चिकै रमाइलो मानेपछि जमघट पूर्ण भएको प्रमाण भयो—उसभित्रको मानवतालाई सत्य कलाले बालिदियो। "बाह्र वर्ष बितेपछि बिर्सिसक्ला सब्ले, संसारको रीत नै हो मलाई क' ले चिन्ने ?" धेरैको मनमा विस्मृति असम्भव प्रतीत भएको थियो। शायद समीले त 'उ'' भनो टाउको पनि हल्लाइन् होली ! "संगी, साथी ! आज सम्झी माया नमारे ! तिम्रो याद हरियाली मलाई त असारे" उनीहरूतिर फर्किसकेकै थियो, दुइ हात दुइ दिशामा जानेसम्म गरी गायो। "हिमाल चुली गुलाफी गर्दो पहेंलो घामले, रंग थप्न जाऊ ! नानीहरू त्यहाँ प्रीतिको गीतले। प्रीति गर्ने धेरै हुन्छन् खुशीले मनले, प्रीति चिन्ने एउटै हुन्छ मनको

दुर्बीनले" दुइ हात आकाशमा तन्काउँदै फिजाएर आवाज टोपमा पुन्यायो। त्यो प्रीति चिन्ने हुन कति चाहा, मर्मज्ञा श्री हुन कति रहर ! यो प्रतियोगिता सबैलाई खुला थियो किनकि त्यो आह्वान सबै प्रति थियो। त्यस बेला बाबुको प्रीति चिन्न, बाबुलाई सम्झन त्यस्तो आग्रह लागे पनि समीले पूरै बिर्सिसकेकी थिइन्—प्रकृति शान्त भएपछि आँधीब्यारी बिर्से जस्तो भएको—तर मासुले पुरे पनि काँडा भित्र बिझिरहे समयमा चर्कन्छ—पृथ्वीको सतह खिइने सिलसिलामा माटो पन्छिँदै गएर शिला देखा परेझैं समीको हृदयमा प्वाल पन्यो।

आँखाको त्यो रोशनी, संसार उडाउने त्यो मर्मस्पर्शी स्वर, यो आधा मरेको ज्यान, यो मानवको भत्केको अभिसार—समी रन्थनिइन्। बिसुरबाट फुस्केर भनिन्—"टेबिलमाथि चढेर गाएको सम्झन्छौ ?" सम्झन्छु।" "तिनताक तिम्रो दिलमा कसैको प्रेम थियो ?" "थियो पनि कि, सबै बिर्सिसकें, समी !" "कसरी बिर्स्यौ त ?" "जसरी तिमीले मलाई बिर्स्यौ।" उनी केही बेरसम्म लाटी भइन्। अनि उसले भन्यो—"तिमीलाई दोष छैन, समी, कसैलाई दोष छैन। सहवासै रहेछ प्रेम, मायाको अखडा। मिलजुल टुङ्गिएर प र कुनामा फ्याँकिएपछि ती जिउँदा प्रेमालापहरू सुदूरको प्रतिध्वनि हुँदा रहेछन्—कहिले बिरहलाग्ने; कहिले आनन्द लागिरहने; बहुधा मन रसाइ रहने। झन जिन्दगी एकलिएर गएपछि त दुनियाँ नै तिरमिर-तिरमिर भई अकै नयाँ जस्तो हुँदो रहेछ। तिम्रो दुनियाँमा आशा छ, निराशा छ, रुदन छ, मुस्कान छ तर मेरो दुनियाँ त ह्वाङ्ङ छ, एकनास रून्चे मुस्कान छ—न यसमा मलाई रूनु छ न हाँस्नु। तिम्रो संसार भरी छ, मेरोमा बस्ती छैन। सुकिलो कपड़ामा पो रंग लाग्छ, कपड़ा मैलेपछि त लागेको रंग पनि खुइलिंदै जान्छ, खुइलिए जस्तो देखिन्छ। एकलो जीवनमा वैरागको रूगा लागेपछि समेको बासना सुँघ्न सकिँदैन। छोड़, अब यी कुराहरू। तिमीलाई सन्चो छ ?" "म छोड्दिन, छोड्दिन" बलिन्धारा आँसु खसालेर समीले रून्चे स्वरमा कराइन्, "तिम्रो दिललाई के भयो ? शरीर सँगसँगै मन बिग्रिँदैन बाबु-दाइ, तिमी यसरी नबदल, बिन्ति !" गाला जोडेर अँगालो हालिन् र असाध्यसँग रून लागिन्। दाह्रो भिजेर रउँ दबि रहेथ्यो। उसको खस्रो कमिजको एक पट्टिको उनीको गाला कोर्ने शक्तिलाई आँसुले भिजाएर गालिसकेको थियो। उनीको अंकमाललाई आफ्नो शरीर

अर्पण गर्दै उसले भन्यो—"सभी, उस बेला तिम्रो हृदयको परिचय मैले पाएको थिएँ। तर अब हाम्रो संसार अलग-अलग भइसक्यो। मेरो विकाररहित अन्धकारमय जीवनमा यसरी चिराख न बाल, किनभने यो चिराख तिमी सधैं बाल्न सक्तिनौ र बाल्न पनि हुँदैन। लाटो भइसकेको जीवनलाई चंचल न पार!" झन अँगालो कसेर "पाछुं, पाछुं, तिम्रो रूप, तिम्रो जिउ, तिम्रो आवाज, तिम्रो ज्ञान, तिम्रो मर्दपन मर्दैन, सर्दैन। तिमी हाम्रो संसारमा सरीक हुनै पर्छ।" "एउटा खुट्टाले के ज्ञान गरूँ सभी? अझैं हाँस्तैछु—योभन्दा बढ़ी फुर्ती पनि छैन, योभन्दा बढ़ी जिन्दगी पनि छैन।" अँगालो फुस्काउँन खोज्छ। "नाइ, नाइ, छ, तिम्रो हृदयमा प्रेम छ भन, बिन्ति बाबु-दाइ! तिमीसँग मैले ब्याहा गर्न पाइँन, मेरो के कसूर? तिम्रो दिल त मैले चिनेको छु। त्यो दिल कसरी बद्लिन्छ? मेरो मासु खाने, बिरह लाग्दो कुरा गरेर मेरो हृदय न जलाऊ; तिम्रो हृदयको सानो कुनामा मलाई बस्न देऊ!" "तिमीले मसँग ब्याहा गर्न खोजेकोमा मैले गुण मानेको छु! अब मेरै निम्ति पोइमा लागिसकेको मन अन्ततिर नलाऊ! जे हुने भइसक्यो। तिम्रो आँसुले मेरो सुकिसकेको आँसु खिच्यो। फेरि मैले रून पाएँ। योभन्दा ठूलो ढाढस अरू मलाई केही हुँदैन, सभी! तिमीले साह्रै मलाई गुण लायौ। यस जुनिमा त यत्तिकै भइहाल्यो, अर्को रहेछ भने तिम्रो गुण उही बेला तिरूँला। सभी, अब उठ!" उसको तकियामा घोप्टो परेर रून लागिन। रूदन-हूरी मत्थर भई बीचबीचमा सुँक्क-सुँक्क बाँकी रहे पछि उसले भन्यो—'सम्झन्छेउ मैले एक दिन गाएको? 'एक्लोलाई रेलीमै सम्झनु क्या हो, दुःख बाढ्न रेलीमै सित्तैमा नराम्रो' तर जे होस्, सभी मलाई दिलदेखि नै चाहन्छ्यौ भने मैले भनेको मान त है?" "पहिले म पनि खुट्टा काट्छु अनि भनेको मान्छु। मेरो निम्ति पनि तिम्रो दिलमा ठाउँ छ भने मेरो पनि खुट्टा काटिदेऊ न त है?" तकियाबाट टाउको झिकी मन्द मुस्कान ल्याउन खोजेर भनिन्—"म साह्रै जन्मजन्मान्तर गुण मान्ने थिएँ।" "मैले पहिले भनेको, मैले भनेको मान्नु पर्दछ। तिमी पोइलाई राम्ररी प्रेम गर! तिमीहरूको जीवन सुखी भएको सुन्न पाए, तिमीले साँच्चिकै माया गरेको सम्झी खुशी हुनेछु। त्यो सुखले यो तीलचामले कपाल फेरि कालै हुनेछ, सभी! तिमीले मेरो निम्ति तड्पेउ भने मेरो पाप अझ सकिएको रहेनछ भन्ने सम्झी मेरो धुकधुकी

जीवन मरे तुल्य नै हुनेछ । अहिलेसम्म शान्तिको चौकोसभित्र कब्जन बसेको आत्मामा चोट पुऱ्याएर मेरो यसै पनि ओइलाइसकेको जुनीमा फेरि तुषारापात नगर ! जडलाई चेतना दिएर भाङ्ग्रोमा नहाल ! है समी ?" मुस्कानको प्रयास गरी फेरि घोप्टिसकेकी समीले तकियाबाट टाउको उठाई उसलाई एक छिन् क्वाक्वार्ति हेरिन् । अनि उसको दुवै कुममा आफ्नो दुइ हात राखी "तिमी किन यस्तो भयौ ?" एक आ''हमा भनिन् । "मेरो हृदयमा भाव गरीब भए पनि कंगाल भइसकेको छैन । तिमीले मलाई मान्छे मानेको देख्ता घाउको खाटा उप्किन्छ । मलाई छाडीमा खसेको फूल सम्झ, समी, जसलाई दया गनु फजुल छ । तिमीले सहानुभूतिको सुस्केरा हालेको हावा मकहाँ आइपुग्छ । भङेरालाई हातमा लिई माया गर्दा विष लाग्छ, समी ! अब हाँस ! जाने अगाडि हाँसेर जाऊ !" उनी जुरुक्क उठेर रन्थनिइन् । भयालमा गएर आकाश हेरिन् । सूर्य डुबिसकेका थिए । अलिबेर शून्यमा टोल्हाएर सुतिरहेको बाबुको लम्पट अगाडि बसेर चुरोट सल्काइन् औ लामो-लामो सर्को जोड-जोडसँग तानिन् । "एउटा कुरा त मान, म खुट्टा हाल्न लाइदिन्छु, बिन्ति ! नाइ नभन है ? मेरो अस्तित्व आँसुले भिजेको हेरी केही नसम्झ !" एकछिन रोकिएर, 'कम्सेकम तिमी खुला हावामा त जाने हौ । स्वच्छन्द उड्ने पन्छीलाई कोठा सुहाउँदैन । प्रकृतिसँग मितेरी लाऊ, कहिले वनभित्र गाइरहू ! खुला प्रकृति र तिम्रो जिन्दगीको विकास अलग हुन सक्तैन । मलाई विश्वास छ घाम, जूनले तिमीलाई दया गर्छन् ।" "समी, मेरो खुट्टा दिन्छ्यौ त, मैले भने जस्तो दिन्छ्यौ त ? कबूल भयो ?" "कबूल ! लौन बाबु ! भनन !" समीले एक स्वरमा जोशले भनिन् । "तिमी लेख्न थाल ! तिम्रो कविता, कहानी पढ्न पाएको दिन खुट्टा हालेको सम्झनेछु । मलाई शारीरिकभन्दा मानसिक हिंड-डूल मन पर्छ समी ! अहिले तिम्रो दिलको चक्काबाट छचल्केको साहित्य मेरो सुप्त जीवनाकाशमा अरूण भएर उदाउने छ जसको कलिलो लालीमा फेरि एक बाजी मेरो नवीन युग आरम्भ होला । बराबर पढ्न पाइरहे मलाई प्रेरणा हुनेछ—बाच्नलाई, बचाउनलाई ।" फेरि रोइन् । नजिकै परिरहेको मुरली दियेर उसलाई दिई "बजाउन !" भनिन् । उसले बजायो—मुरलीसँगसँगै उनीको हृद्-तार पनि । "कहिले-कहिले बजाउँछौ, सधैं बजाउँछौ ?" अन्तस्कणे अझ स्योभन्दा

बढता आँसु बोल्यो । "बेलुकी साँझ परेपछि सधैं बजाउंछु ।"

समी फेरि बाबुकहाँ नआउने वाचा भयो । "सधैंको निम्ति छुट्टिने अगाडि एक बाजी राम्ररी आँखाले हाँसेर जाऊ ! ओठ त करले पनि हाँस्छ, आँखाले हाँस समी !" चार आँखाबाट तूफान फुटी धूवाँ आयो--छुट्टिने बेलामा । कलेजो, मुटुहरूको चोक्टा खसालेर खोक्रो प्राय अस्थिपञ्जर बादलको रेखा जस्तो सुत्त उडेर गयो । यहा आँखा फुट्यो, छातीमा हात्तीले कुल्चियो । हावा विरक्तियो, चेतनामा पर्दा लाग्यो—छुट्टिने बेलामा । मगजमा भयाप्प बत्ती निभेको बेला, वर्तमान दाम्पत्य जीवनको धमी लो झिल्का कहाँ कहाँ पर कहिले देखा पर्ने, कहिले नपर्ने भयो—छुट्टिए पछि । छुटेको बासना—नाकले सुघ्ने र हृदयको—रूमालिएको कोठामा मीठो अशान्ति भयो अनि हातमा लिएको रूमाल धुजा-धुजा भएर च्यातियो—छुट्टिएपछि ।

समीले लेख्न थालिन् । यो व्यथाबाट उनी राम्ररो तङ्ग्रिसकेकी थिइनन् । अक्सर बेलुकी उसको घरको बाटो उनी आउँथिन्–मुरली मीठोसंग बजिरहेको हुन्थ्यो ।

समय गुडिंदै गयो—आज राती १२ बजेको छ– मोटर दुर्घटना पछि सडकको किनारमा समी बसेकी छ—उनीको काखमा मृत पोइको गिदी निस्केको टाउको छ—छोराचाँहि बाबुको लासमा अडेसलाई संधैंको जस्तो निदाउन लागेको छ । छोरी अलि ठूली, आमाको पिठ्यूँमा घोप्टो परेर रोइरहेको छ । चकमन्न रात छ । बतास चलि रहेछ । बाबुको मुरली मधुरोसंग बजेको प्रष्ट सुनिइरहेको छ ··· बीचीचमा लामो सास फेर्दा मुरली व···र आए जस्तो लाग्छ—समी !

प्लास्टिक सर्जरी | गंगाविक्रम सिजापति

आखिर पोलिटेकनिकको हस्पिटल रोमबाट प्लास्टिक सर्जरीमा व्याख्यान दिनलाई मैले निम्तो पाएँ । काम ! काम !! विना विश्राम-को खालि काम !!! गर्दा-गर्दा मेरो शरीर फुरिसकेको थियो । अतएव फुर्सत पाउना साथ रोमको निम्ति न्यूयर्कबाट प्रस्थान गरिहालें ।

जहाजमा अनेक मित्रहरू बनाएँ। ती मित्रहरूमध्ये काउन्टेस सुफिनियाको नाउँ विशेष उल्लेखनीय छ। जहाज भरमा काउन्टेस जत्तिकी राम्री युवती आर्की कोही थिइन। सफा चेहरा, अलि लाम्चिलो अनुहार, काला आँखा तथा गाढा कैलो कपाल, सुगठित शरीर। उनको हरेक अङ्गप्रत्यङ्ग हेरिहूँ जस्तो लाग्दथ्यो। न्यूयर्क शहरमै उनको जन्म भएको थियो, उनको बोलाईबाट पनि न्यूयर्कपाना स्पष्ट थाहा हुन्थ्यो। उनी जस्ती सुन्दरीसित बिहे गर्न पाएको उनको पतिदेवलाई कुनै प्रकारबाट ठगिएका हुन् भन्न सकिन्नथ्यो। साथै उनको विपुल सम्पत्ति फेरि यस कुराको अर्को प्रमाण थियो। जहाज-को डेकमा एकदिन मसँगको कुर्सीमा बसिरहेकी थिईन् उनी। कुराको सिलसिलामा उनले भनिन् कि उनी न्यूयर्कमा आफ्नी अमालाई भेटेर इटाली फर्किन लागेकी हुन्। त्यस्ती परम सुन्दरीको नजिकै बसेर मधुर मुस्कानका साथ कुराकानी गर्न जहाजको सफरले थाकेको कुनचाहिं व्यक्ति नपल्कला! अतएव म पनि उनको मधुर मुस्कानको साथसाथै निस्कने मस्नाइमा पहिलो दिनदेखि नै लोभिनु मुनासिबै थयो। उनले आफ्नो परिचय दिंदै मलाई अघिदेखि नै चिनेकी हूँ भन्ने दलील पनि दिइन्। मुसाफीरहरूको नाउँको फिहरेस्तमा मेरो नाउँ देख्नासाथ यो डाक्टरको नाउँ हो र 'मेरै हो' उनलाई ज्ञान भइ-सकेको थियोरे। न्यूयर्क छोडेको आज चार दिन भयो। बिस्तार-बिस्तर हाम्रो घनिष्टता बढदै गयो। कुराको सिलसिलामा कुरै कुरामा बहसको सिलसिला जारी राख्तै जाँदा उनी अब मेरो हातमा आफ्नो हात राखन हच्कन्नथिन्। डेक वरिपरि घुम्दा बरोबर उनी मेरो हातमा उनको हात अडाउँदै डुल्दथिन्। डुल्दा-डुल्दा मबाट कुनै प्रकारको हँस्सी-मस्करी निस्क्यो भने उनी मेरो हात कडा गरी माइदिन थिन् र कैले काहीं ता आफ्नो जम्मै शरीर नै मेरो शरीरमा लगाई लेस्सिन्थिन् पनि। हामीहरू एउटै टेबिलमा खाना खान थाल्यों। मन भरिंदो गरी नाच्यों र कैयौं जुनेली रात जहाजको चिम्नीको यता उति बसेर बितायौं। यो रूप-यौबन-सम्पन्ना, चटपटे तथा दुःखी स्त्रीको दुनियाँमा कोही मन परेको छ भने त्यो केवल म एक मात्र हूँ भन्ने केही भाव मेरो मनमा उठ्न थाल्यो पनि। यो अनायासको सुखको मीठासका साथै मेरो मनमा अनेक भाव-तरङ्ग पनि उठ्न थाले—आखिर हामी इटाली पुग्छौं—जहाज बन्दरगाहमा अड्नेछ—

उनको पति उनलाई लिन आइपुग्नेछन्—एक पराइको साथमा आफ्नी स्त्रीलाई देखेर एउटा धनी अमीर इटालियनको मनमा के पर्ला ? —उनी कत्तिको मनमा नै झोकिएलान्—आखिर काउन्टेसले पनि त विदा मागेर जालिन्—अनि फेरि के हुने हो—इत्यादि-इत्यादि।

"तपाईं इटाली किन जानु हुन्छ ? सफरको निम्ति या कसैको इलाज गर्न ?" एक दिन काउन्टेसले सोधिन्, उनले यो प्रश्न हाम्रो यात्राको आखिरको दिन सोधेकी थिइन्। मैले सबै कुरा बताएँ।

"आहा ! क्या मजाको कुरा ! यो त तपाईंको ठूलो इज्जतको कुरा हो कि ?" तिनले भनिन्।

"यो कुनै विशेष कुरा त होइन। मैले अपरेशन गर्दा एक विशेष तरिका निकालेको छु। सोही विषयमा छलफल गर्न मलाई बोलाएको हो।"

"तपाईं सारै मिज्यासीलो हुनुहुँदो रहेछ।" मलाई कर्के आँखा लगाउँदै भनिन्—"यदि तपाईंले कुनै नया विशेष तरिका निकाल्न नसक्नु भएको भए ती इटालियन डाक्टरहरूले तपाईंलाई कुनै हालतमा पनि लेक्चर गर्न बोलाउँदैन थे।" काउन्टेसले मलाई किन यसरी तारिफ गर्दछिन् ? यसमा के रहस्य छ ? जहाजमा यतिका अरू नवयुवकहरू पनि छन् फेरि मलाई नै ताक्नु पर्ने, मैसँग बढ़ी हेमचेम गर्नु पर्ने के कारण हो ? अथवा मबाट उनी केही काम लिन खोज्दछिन् कि ?" म उनलाई के गर्न सक्त छु ? प्लास्टिक सर्जरीले मद्दत गर्न सकुँला ? यदि त्यसै हो भने पनि यत्रो समारोहका साथ मेल जोल बढाउनु पर्ने कारण ता केही देखिन्न। मामुली किसिमबाटै पनि त कार्य सम्पादन हुन सक्दथ्योनि !

"अँहँ, अवश्य यसमा केही रहस्य छ। हुन सक्तछ तिनले अरू सर्जनहरूलाई अनुरोध गरिसकेकी होलिन् र तिनीहरूले सो कार्य गर्न असमर्थता प्रकट गरे होलान्। हुन सक्दछ, तिनको नाजूक शरीरको कुनै अङ्ग सारै नराम्रो गरी बिग्रेको होला र कुनै विशेषज्ञले पनि आफ्नो कार्य-दक्षता त्यस विषयमा देखाउन इन्कार गरे होलान्; अथवा आखिरमा मेरो सीप अजमाउन खोजेकी हुन् कि ?"

"के तपाईं सोझै रोम जानुहुन्छ ?" उनले सोधिन्।

"हो, तर व्याख्यान शुरू हुन अझ एक हप्ता बाँकी छ। त्यतिन्जेल-लाई फुर्सद छ।" मैले जवाफ दिएँ।

"फुर्सदको एक साता के गरी बिताउनु हुन्छ ? मेरो घर पवित्र गरिदिनु हुन्छ कि ? समय राम्रै गरी कट्ने थियो ।"

"तपाईंसँग ?" मैले केही विस्मय प्रकट गर्दै भने ।

"ज्यू, हाम्रो घरमा, फ्लोरेन्स नजिकै । सारै नै रमाइलो ठाउँ छ ।"

"तर, तपाईंको पतिले के भन्नु होला ?"

"वहाँ त्यहाँ हुनुहुन्न ।" उनले हाँस्तै भनिन्—"आज बिहान रेडियो ग्राम द्वारा वहाँसित मेरो कुरा भएको थियो; वहाँ आफ्नै ठाउँमा हुनु हुन्छ, अझै दश-बाह्र दिन घर आउनु हुन्न । अब भन्नोस् तपाईं राजी हुनुभो ?" मेरो मुखतिर कटाक्षको नजर फैलाउँदै फेरि भन्न थालिन्—"साँच्ची, मेरो पति घरमा भए पनि तपाईंलाई देखेर साह्रै खुशी हुनुहुन्थ्यो । यदि चाहनु हुन्छ भने वहाँको रेडियोग्राममै तपाईंको नाममा मगाइदिन सक्छु ।"

आखिर मेरो केही जोर चलेन । मलाई उनको निम्तो मन्जूर गर्नै कर लाग्यो । फ्लोरेन्स पुगें तर फ्लोरेन्स हेर्ने सौभाग्य मेरो भएन कारण मेरा ती दिन काउन्टेसकै घरमा बिते ।

मिला सिफानोबाको एक एक भाग रहस्यले भरिएको थियो र पूर्ण थियो आमोद प्रमोदले; सिफानोबाको माने नै 'विरहाहित स्थान' भनी काउन्टेसले मलाई बताइन् ।

वास्तवमा यो घरको नाउँ जस्तो थियो स्वरूप र वातावरण पनि उस्तै देखिन्थ्यो । काउन्टेसले मतर्फ आफ्नो दुवै हात फैलाई मेरो हात समातिन् र—"सफरले तपाईं थाक्नु भएको होला । स्नान गर्नोस् ।" —भन्दै मलाई एक कोठाबाट आर्को सजीसजाउ कोठामा लगिन् । त्यो कोठाको भव्यता देख्दा राजसी ठाँटको भान हुन्थ्यो । मेरो आरामको निमित्त चाहिने सारा सामान ठीक दुरुस्त थिए । सारा कुरा निरीक्षण गरेपछि बगैंचा पट्टिको आँगनमा भेट्ने कुरा गरी उनी फर्किन् ।

म स्नानागारमा पसें । स्नान सिद्धिए पछि पोशाक पहिराउन एक नोकर हाजिर भयो । मैले अनायास उसित सोधें—"घरमा अरू धेरै जहानहरू होलान् हगि ?"

"अँ...हँ ! खालि काउन्टेस मात्र यहाँ रहनु हुन्छ ।"

"अरू पाहुनाहरू आउने छन् क्यार, छैन ?"

"मलाई त थाहा छैन हजूर ।"

"के यो कोठा सबै पाहुनाहरूकानिम्ति को हो ?"

केही अकमकाएर नोकरले भन्यो—"यो कोठा काउण्ट र काउण्टेसको हो। पाहुनाहरूमा यहाँले मात्र यी कोठामा बस्न पाउनु भएको छ।"

'धन्यवाद'-भन्दै म आँगनतिर मेरी अनौठाकी रहस्यमयी घरपटीलाई भेट्न दौडें।

यो आँगन पछाडिको डिईमा थियो। म यहाँ आएदेखि नै कुनै पानीको छहराको आवाज सुनिराखेको थिएँ। यो आँगनको नजिकै प्रत्यक्ष रूपमा झरना भरी निस्केका पानीको धूँवाधार सूर्यको प्रकाशमा इन्द्रधनु बनिरहेको थियो। यस पछाडिको सारा इलाका एक बगैंचा रहेछ।

"यो उहिलेदेखि नै इटालीको यौटा सफर गर्ने प्रसिद्ध बगैंचा मानिएको छ।" काउन्टेसले परिचय दिंदै "यो खूद माइकल एन्जेलो आफैंले बनाएका हुन् भन्ने मानिसहरूको विश्वास छ।"—भनिन्।

हामी सिंडी आर्लदैं-ओर्लदै तल पुग्यौं। "तपाईंका अरू आत्मीय स्वजनहरू सित भेट्न पाए हुन्थ्यो—" मैले उनलाई भने—"दुर्भाग्यको कुरा म त एकजना देख्दिन।"

उनले मलाई हेरिन् अनि भन्न थालिन्—"यहाँ म बाहेक अरू कोही रहन्न, खालि नोकर-चाकर मात्र छन्। यसले के तपाईंलाई कुनै आपत्ती छ ?"

मैले जवाफ दिएँ—"यदि तपाईंलाई कुनै आपत्ती छैन भने मलाई केको ?"

त्यो हवेलीमा केवल हामी मात्र थिएनौं। अवश्य पनि काउन्टेसका नातादारहरू त्यहाँ थिएनन् परन्तु त्यहाँ अरू कोही नै बस्दथ्यो। मलाई पनि यो कुरो धेरै दिनसम्म पत्तो थिएन। उनको दिल बहलाउनको निम्ति मात्र म उनको पाहुना भएर यहाँ राखिएको थिइन अपितु कुनै खत या शरीरमा परेको दाग छुटाउनलाई म यहाँ ल्याइएकोहूँ भन्ने विचार मेरो मनमा आइ नै रहेको थियो। कारण उनी अनायास कहिले काँही मेरो बिमारीको उपचार तथा प्लास्टिक सर्जरीमा मेरो ज्ञान कसरी बढ्न गयो र म के के गर्न सक्छु-इत्यादि अनेकौं कुराको बयान उनलाई सुनाउन उनी मलाई बाध्य गराउँथिन्।

एक दिन हामी सङ्लो पानीले भरिएको पोखरीको छेउको हरियो

दुवोमा लेटिरहेका थियौं—"क्याथरीन",—मैले भने—"तिमी प्लास्टिक सर्जरी बारे मेरो खुबी बयान गराउन बराबर मलाई बाध्य गराउँछयौ। तिमीलाई यस विज्ञानमा अवश्य बढो चासो छ भन्ने सहजै ज्ञान हुन्छ। जब हामी जहाजमा थियौं तब तिमीले मसँग मैत्री स्थापना गर्नु पर्ने कारण यही एक मात्र हो भन्ने मलाई शंका थियो। अझसम्म पनि मेरो शंका जमेकै छ भन हो कि होइन ?"

एकछिन यताउति हेरेर र भनिन्—"हो।"

"तिम्रो मुराद यस्तो थियो भने पहिल्यै मलाई किन भनिनौ ?"

"तिमीले नाइँ भन्लाउ भनेर।"

"के यो विषय डरलाग्दो छ ?"

"मलाई त लाग्दैन। तिमीलाई शायद लागोस्।"

उनी उपरखुट्टी लाएर बसिन्। उनको बसाइको छाँटबाट शुल्तानको अगाडि भयङ्कर कथा भन्न लागेकी सहस्र-रजनीकी अभिनेत्री देवानकी पुत्री पनि यस्तै हुँदी हो भन्ने मलाई लाग्यो।

"मलाई तिमीले कसो गरे नीको मान्लाऊ भन्ने मेरो कोशिश थियो।" क्याथराइनले भनिन् "तिमी मलाई प्रेम गरौला भन्ने ठूलो अभिलाषा थियो र यो ठाउँ छोडी जानुभन्दा अगावै तिमीलाई म जे भन्छु सो मन्जूर गर्न गराई सकुँला भन्ने मेरो पूरा भरोशा पनि। मैले आफ्नो बारेमा त्यस बेलासम्म तिमीलाई केही नभन्ने विचार गरेकी थिएँ ..."—मुख एकातिर फर्काएर सुस्त स्वरमा भनिन्—"जे भन्नु थियो भनिरहेकी छु।"

'के भनिरहेकी छौ ?" कुरा काट्तै मैले।

"सत्य, सत्य कुरो। म एक कहानी रच्न खोज्दथें। त्यो कहानीको मुख्य पात्र तिमी र अभिनेत्री आफैं बन्न खाजेथें। तिमीलाई प्रेम-पाशमा जकड्याएर रसीलो प्रेम सरोवरमा चुर्लुम्म गोता लगाउन लाएर... ......जे भन्नुथ्यो भनि हालें...मेरो मनको मुराद बिलकुल साफ साफ खोलेर बयान गरें शायद ..."

"शायद के ?"

"शायद अब भनेता तिम्रो पनि मन्जुरी आयो होला।"

अब भने मेरो हृदयको कुनै अँध्यारो कुनामा समेत नलुकेको विषय अविरल गतिले मेरो साम् बहन थाल्यो।

क्याथरीन भन्न थालिन्—"मैले फेरि बिबाह गर्नुछ। आन्द्रेसँग

मेरो विवाह कसरी भयो तिमीलाई थाहा छैन, सो सुन—सबैको धारणा मेरो सम्पत्ति तथा मेरो इज्जतले हाम्रो वैवाहिक सम्बन्ध भएको हो भन्ने छ। तर त्यसो छैन, बरू हाम्रो प्राथमिक परिचयमै हामी पारस्परिक प्रेमभा फस्यौं, एक क्षणको निम्ति पनि एकबाट आर्को बिछुडिन नसक्ने भयौं। विश्वास गर"—उनले जोड दिदै भनिन्—"यसैमा हाम्रो सबै कुरा थियो।"

"इज्जतदार विदेशीलाई देख्नासाथ मदान्ध हुने कुनै सोझी धनी अमेरिकन म थिईन। आन्द्रे मभन्दा एकाध वर्ष जेठा थिए। उनी कुनै लाख व्यक्ति थिएनन्, न उनी बोलक्कड नै थिए। उनी न्यूयर्कमा इन्जिनियरिङ्ग पढ्न आएका थिए। उनका पिताजीको अघि नै देहान्त भइसकेको थियो, उनकी माताजी रोगी थिईन्, उनको भाइ पनि सँधैको मधुरो थिए, उनी पक्षबातका शीकार भइसकेका थिए। उनको हवेलीमा गाँसिएको उनको जग्गा बेची अध्ययन सिध्याउने र अध्ययन सिध्याएपछि आफ्नी आमा र भाइलाई समेत न्यूयर्क नै ल्याई आफू कुनै अमेरिकी कम्पनीको नोकरी गर्ने उनको इरादा तथा योजना थियो।"—उनी भन्दै गइन्—"उनको निमित्त अरू कुनै चारा थिएन। एकातिर उनको जिम्मेवारीको बोझ थियो, अर्कोतिर क्रूर दैवको वज्रघाते वेदना।"

"विचरा युवक!"—मैले भने।

"हाम्रो भेट भएपछि" उनले भन्दै गइन्—"भाग्यले आन्द्रेलाई किन अमेरिका ल्यायो होला सो कुरा उनलाई सायदै थाहा भएको हुँदो हो। हामी दुवै सारै खुशी थियौं। हामीले आफूलाई सारै भाग्यमानी सम्झेका थियौं। ममा कुनै अनिष्ट कहिल्यै पला भन्ने कुरा मैले विचारै गरिन। आन्द्रेलाई देखेर मेरा माता-पिता पनि सारै खुशी हुनुहुन्थ्यो।"

मैले भने—"कुनै अनिष्ट कहिल्यै पनि तिमीमा बज्रेला भन्ने तिम्रो विश्वास थिएन भन्यौ तर पछि कुन अनिष्ट कसरी तिमीमा पऱ्यो?"

"या मेरो भूलले। मैले कहिल्यै पनि म उनीहरूको दृष्टिमा जच्छु या जच्दिन भन्ने विचार गरिन। सदैव उनीहरूले मलाई अवश्य मन पराउलान् भन्ने मेरो विश्वास थियो।"

"उनीहरू भनेको कसलाई?"

"आन्द्रेका माता र भाई"—उनले भनिन्—"हाम्रो विवाह न्यूयर्कमा सम्पन्न भयो। विबाह सिद्धिनासाथ हामी यहाँ आइहाल्यौं। म आन्द्रेलाई यति प्यारो गर्थें, म यति खुशी थिएँ कि यो परिवारलाई सुखी एवं खुशी राख्न ज्यू-ज्यानले म कोशिश गर्न थालें। परन्तु यसको असर आर्कै पऱ्यो। उनीहरूले मेरो कार्यलाई घृणाको दृष्टिले हेर्न लागे र मलाई घृणा।"

"घृणा गर्नाको कारण के पऱ्यो त ?"—मैले सोधें।

"मेरो कार्य परिचालनमा त्रुटि ! मैले सासुलाई सबै कुरामा सम्मान गनु पर्छ, सासुको अगाडि तुहिनु पर्छ भनी एकक्षण पनि विचार गरिन। कुन मामुली कार्यको निम्ति उनको सम्मता लिनु मैले जरूरी सम्झिन। घरमा आइपुग्नासाथ घरमा रङ-रोगन आफ्नै तजबीजले गराउँन थालें र आफ्नै मन मुताबिक बर्धेचा सजाउने हुकूम दिन थालें। बरोबर सासुलाई 'घरकी मालिकनी म पो' भनिदिएँ। यस पछि उनीहरूको निम्ति एक नर्स नियुक्त गरिदिएँ। उनीहरूलाई उः परतिरको कोठामा राखिदिएँ। अस्तु, अब मेरो यी कार्यले आन्द्रे र मबाट उनाहरू टाढा पर्याकियौं भन्ने परेछ। कारण अमेरिका जानुभन्दा अगाडि आन्द्रे उनकी आमा र भाइ सुत्न कोठाको बीचको कोठामा सुत्ने गर्दथे। टाढा हुँदा यी कूंजाहरूलाई तकलीफ हुन्छ भन्ने लाग्दथ्यो रे। परन्तु, मेरो कार्यले उनकी आमालाई 'मेरो छोरो मबाट बिछोडियो' भन्ने परेछ। अर्कोतिर आन्द्रेको मनमा यो मेरो भूल हो भन्ने कुरो पनि उब्जन सकेनछ।"

"यसतो शंका न उब्जनु पनि त स्वाभाविकै हो।"—मैले भने "तर छोरो हुर्के पछि, विवाह गरिसके पछि आमा-बाबुबाट केही टाढ़ा त अवश्यै हुन्छ। यसमा फेरि शंका गनु पर्ने आवश्यक के र ?"

"परन्तु, मेरो भूलबाट उनीहरू दुवैको मृत्यु भयो।"—उनले लामो सास फेर्दै भनिन्—"यसको दोषी म आफैंलाई सम्झन्छु।"

म एकक्षण चूप भएछु। किन चूप भएँ मलाई नै थाहा थिएन।

उनी भन्दै गईन—"यदि हामीहरू उनीहरूको नजिक भएको भए यसतो घटना अवश्य हुन पाउने थिएन। फ्लोरेन्समा मेला लागेको थियो त्यो रात सारा नोकर-चाकर मेला हेर्न गएछन्। नर्स पनि बाहिर कतै गईछ घरमा ती दुई कूंजा प्राणी मात्र बाँकी हुन गएनछन्। घरमा अचानक आग लागी भयो। घरमा आगो लागेको सबभन्दा

पहिले आन्द्रेले नै देखे । आन्द्रे कोठाबाट दुगुर्दै बाहिर निस्के । उनको कानमा कसैको चित्कारको आवाज परेको थियो । आन्द्रेका भाइ आगलागीबाट आमालाई बचाउन आमा सुतेको कोठामा घस्रिदै गएछन तर अफशोच दुवै जीवले निसास्सिएर प्राण छोडेछन् । अनि आन्द्रेले ती दुवैलाई बोक्दै-घिसादै कोठाको ढोकामा के ल्याएका थिए आगोको लपट त्यहाँ पुगिहाल्यो । अनि त्यहाँ पछि के भयो मलाई थाहा छैन ।"

"आन्द्रेलाई आगोले बेसरी पोल्यो होला । उनलाई ज्यादा काहाँ पोलेको छ ?"—मैले सोधें ।

"उनको पैताला—जम्मै खुट्टा र मुख ।"

"नराम्रो खत बस्यो ?"

"हो ! सारै नराम्रो !! साथ अनौठाको नतिजा पनि छोडेर गयो ।" काउन्टेसाले भनिन् ।

"कस्तो ?"

"आन्द्रेको गाला वरिपरि डढेको थियो । हस्पिटलमा जब उनको ब्यान्डेज उतारियो उनको ओठको छाला तन्किन गएछ र उनी ऐले एक चुच्चे थुतुनो भएको अजीवको जीव देखिन्छन् ।"

मैले यस्ता कुरूप हुन आएका धेरै मान्छे देखेको थिएं र सोधें—"यो घटना घटेको कति भयो ?"

"तीन वर्ष ।"

"त्यस बखत डाक्टर पास्यूटी रोममा प्लास्टिक सर्जरीको प्र्याक्टिस गरी बसेका थिए; उनलाई यस विषयमा किन सोधिनौ ? किन उपचार गराइनौ त ? अथवा फ्रान्स या इङ्गल्याण्ड मै लगेको भए पनि त हुन्थ्योनि ।"

"हामीले कसैलाई पनि भेट्टाएनौ ।"

मैले उनको मुखतिर हेरेर सोधें—"किन ?"

"आन्द्रेले इन्कार गरे । उनको माता तथा भाइको मृत्युको सजायँ उनलाई ईश्वरले दिएको हो । ईश्वरको न्याय मनासिब छ । मृत्यु पर्यन्त उनी सबैको दृष्टिमा एक हास्यपात्र भई जीवन यापन गर्न उनले तयार हुनु पर्दछ भन्ने उनको सिद्धान्त हुनाले ।"

म एक क्षण चूप लागें अनि भने—"तब उनको मुख तीन वर्ष अघि डढ्दा जस्तो थियो ऐले पनि उस्तै छ त ?"

उनले टाउको हल्लाईन ।

"उनी कहाँ रहन्छन् ?"

उनले घर देखाईन् ।

"मैले कसरी उनलाई नदेखेको रहिछु ?"--मैले भने ।

"बितेको सालदेखिनै उनी आफ्नो कोठा छाडेर बाहिर आउँदैनन। जब म उनीकहाँ जान्छु अथवा खानेकुरा लिएर नोकरहरू जान्छन् तब उनी पिठ्यूँ फर्केर बस्दछन् ।"

"मैले यौटा कुरा बुझ्न सकिन",—मैले भने--"तिमीले जहाजैमा मलाई यो कुरा किन भनिनौ। म उनलाई अपरेशन गर्न राजी गर्न सक्थें की ?"

"म तिमीलाई प्रेम गर्छु भन्ने वचन मसित नली तिमीले यो कुरा नभन्नुमा केही विशेषता छ ?"

काउन्टेसाले टाउको हल्लाईन्—"आन्द्रेलाई अपरेशन गर्न मन्जुरी गराउनाको निम्ति तिमीलाई यहाँ आउ भनी भनेकी होइन, उनलाई अपरेशन गर्न होइन; मलाई-मलाई अपरेशन गर्न बुझ्यौ !!"

"तिमीलाई ? किन अपरेशन गर्ने ?" मले सोधें । उनी मुस्कुराइन्।

"—तिमी जस्ता मानिस जसले अर्काको मुखमा परेको दाग र घाउको खत हटाइदिन सक्छ त्यसताले मुखमा दाग र खत पारि दिन पनि त सक्ला भनेर !"

त्यसतो राम्रो मुखलाई बिगारी विकराल चुच्चे बाहिर निस्केको थुतुने जीव बनाउने कल्पनाले नै म काँप्न थालेछु ।

काउन्टेसबाट बिदा भएपछि म आफू बसेको कोठामा गएर एक घण्टा जति बसें । त्यसपछि म बाहिर निस्कें, निस्तब्ध रातमा म त्यो कोठाको खोजी गर्दै हिंडे आखिर पत्तो लगाएँ पनि अनि ढोका घचघच्याएँ, भित्र कोही चलेको आवाज सुने ।

"त्यो को हो ?"

"म, तपाईंसित कुरा गर्न चाहन्छु ।"

केही बेर सन्नाटा छायो, त्यसपछि फेरि सोधें ।

"तिमी अमेरिकी डाक्टर होउ ?"

"हूँ ।"

"मलाई तिमीले भेट्नु पर्ने त कुनै कुरो देख्दिन ।"—भीत्रबाट आवाज आयो—"तिमीले मलाई केही उपचार गर्न सक्तैनौ ।"

"त्यो कुरा मलाई थाहा छ। मैले तपाईँकी पत्नीलाई के बनाउन लागेको छु सो कुरा तपाईँसँग गर्नुछ, बस् यत्ति।"

ढोका खुल्यो, म भित्र गएँ। झ्याल भरी पर्दा लागेको हुँदा कोठामा घाम छिरेको थिएन। कोठामा केही अँध्यारो र केही धमिलो-पना चारैतिर फैलिएको थियो। म उनको नजिकै मेचमा बसें तर मेरो दृष्टि उनको मुखबाट अर्कैतिर लगाएको थिएँ। मेरो पछिल्तिरबाट आवाज आयो—"मेरी स्त्रीलाई तिमीले के गर्न लाग्यौ ?"

"पहिले त क्याथरीनले मलाई यहाँ बोलाउनाको कारण क्या हो सो कुरा भन्नु छ। उनी आफूलाई तपाइँबाट धेरै टाढा गराइएकोमा बडो कष्ट भोग गरिरहिछन्।"

"कष्ट ? के कुराले ?"

"उनको विचारमा उनी आफूलाई तपाइँकै एक अङ्ग मान्दछिन् तर अफशोच, तपाइँका आमा एवं भाइको मृत्यु भएदेखि उनी आफूलाई तपाइँबाट छुट्याई फ्याँकिएका ठान्दछिन्।"

"छुट्याइएको !" उनले भने—"मलाई छोड्ने मजबुरी मैले उन-लाई नगराएको भए अवश्य उनी मलाई छोड्दैनथिन्, एक सेकण्डको निम्ति पनि हामी अवश्य छुट्टिने थिएनौं।"

"उनी तपाइँबाट छुट्टिएँ भनी कल्पिन्छिन्।"—मैले भने—"तपाइँ-ले दुःख भोग गरिरहनु भएको छ भने उनले पनि भोग्नु पर्छ भन्ने उनको विश्वास छ। यदि तपाइँ कुनै पापको दण्ड कुनै मुखको विकृति द्वारा भोग्नु हुन्छ भने उनी पनि त त्यसै गर्न खोज्दछिन्।"

"तर उनको मुखमा कसरी मेरो मुखमाझैं दाग लाग्न सक्छर ?"

"बढो मामुली हिसाबबाट हुनसक्छ; खालि सर्जनको चक्कू चाहिन्छ, बस् !"

"मेरो जस्तै उनको मुख बनाउन ... ?"

"ठीक तपाइँकै जस्तै बनाउन। मैले सो काम गर्न आँटेको छु।" मैले आन्द्रे धेरै पछाडि होलान् भन्ने विचार गरेको थिएँ। उनको आवाज यति छिट-छिटो यसरी आइरहेको थियो कि त्यो बुझ्न पनि मलाई गाह्रो हुन थाल्यो।

"मेरो जस्तै उनको मुख बनाउने बाहियात, बाहियात। असम्भव, कस्तो कुविचार !"

"तपाइँको प्रेमले उनले वाध्य हुनुपरेको छ।"—मैले भने।

फेरि निस्तब्धता छायो। त्यसपछि कोही रोइरहेको आवाज मेरो कानमा पऱ्यो। म उभिएँ, देखें—आन्द्रे ओछ्यानमा पल्टेर राइरहेका।

"शान्त हुनुहोस् आन्द्रे, तपाइँकी स्त्रीलाई हस्पिटल लैजाने प्रतिज्ञा गरिसकेको छु तथापि उनको सट्टा तपाइँ लाई पनि लैजान्छु। हिंड्नु होस् हामी तीनै सँगसँगै जाउँ।"

\+ \+ \+

यस प्रकारले सिफानोवा महलको रहस्यको अन्तिम भयो तापनि एक रहस्य अझै बाकी नै रह्यो—त्यो थियो म उपरको उनको कथाले के नतिजा गरायो होला, तिनले विचार गरेकी छन् कि छैनन् भन्ने। तर जहासम्म म विचार गर्दछु तिनले यो कुराको विचार गरेकी छन् जस्तो मलाई लाग्दैन। म उनीसित पूरा परिचित छु र उनलाई पुनर्जीवित दिने कार्यमा मेरो ठूला हात परेकोछ तापनि अब म फेरि उनलाई मधुर मुस्कानले सुशोभित, सूर्यको छटामा देदीप्यमान, लावण्य चारैतिर फैलाई मलाई त्यो चन्चले प्रेममा डुबाउने याचना गरिरहेको उनको त्यो मुहार अब म शायदै देख्न सकुँला।

राप्ती-उपत्यका : एक-अध्ययन | जनकलाल शर्मा

स्थिति—राप्ती-उपत्यका नेपाल राज्यको भित्री-मदेश मकवानपुर इलाका हेटौंडा-हर्नामाडीदेखि पश्चिम, नवलपुरको पूर्वी सीमा नारायणी (सप्तगण्डकी) नदीदेखि पूर्व, महाभारत पर्वतको उपरदाङ् गढी, कान्द्राङ् गढी र चिसापानी गढीदेखि दक्षिण चूरे वा सिवालिक पर्वत र त्यसैको शाखा सोमेश्वर पर्वत श्रेणिदेखि उत्तर लगभग ६०० वर्ग माइलको घेरामा छ। उपत्यकाको पूर्वी सीमा हर्नामाडी ८५°.७′-३७″ र पश्चिमी सीमा त्रिवेणी ८३°५५′२५″ पूर्वी देशान्तर (Latitude) मा पर्दछ। उत्तरी सीमा उपरदाङ् गढी २७°.४६″ र दक्षिणी सीमा भिकनाठोरी २७°.२१′ उत्तरी अक्षांश रेखा (Longitude) मा पर्दछ। यस भूभागलाई हामी सामान्य अर्थमा चितौन भन्न

सक्छौं। कारण यस उपत्यकाको अधिक भूभाग चितौन इलाकामा पर्दछ। चितौन इलाकाको सदर मुकाम भुवानी हो तापनि माल अड्डा शेरबासमा छ। चितौन इलाका जम्मा पाँच प्रगन्ना चितौन, बेलौद, कालाबञ्जार, टाँडी र माडीमा विभक्त छ। र, रमौली-प्रतापपुर देखि ज्यामिर, सननटार, बसामढी, तिन्नेबास; हेटौंडा र हर्नामाड़ी आदि लिएर राप्ती-उपत्याको अंग पूरा हुन्छ। यस उपत्यकामा करीब २५० मौजा होलान्। यहाँ करीब शब्दको अर्थ तात्पर्य युक्त छ, कारण यहाँ केही ठाउ छोडी प्रायः वर्षै पिच्छे नयाँ मौजाको निर्माण र उजाड भै नै रहन्छ।

प्राकृतिक रूप—प्राकृतिक रूपबाट यो उपत्यका दुइ भागमा बाँडिएको छ। यसको उत्तर भागमा मेचीदेखि महाकाली सम्म एक नास फैलिंदै गएको सरदर तीनहजार फुट अग्लो महाभारत पर्वतको घाँच र दक्षिण चूरे पर्वतको प्रावत्य प्रदेश तथा यी दुबैको बीचमा रहेको समतलभूमि साह्रै मनमोहक छ। यसको पार्वत्य भूमिलाई प्रायः धेरै जसो जङ्गलले नै ढाकेका छ। यस बाहेक मैदानमा पनि जङ्गली भूमि निकै छ। यसको पार्वत्य भूमि अधिकतर बालुमय र पत्थरीलो भएकोले त्यहाँ खेती-पाती हुँदैन। यो उसर भूमिमा सिंचाई-को व्यवस्था हुन पनि कठिन छ। उक्त दुवै पार्वत्य भूमका बीच जुन समतल भूमि छ। त्यो दुबै पर्वतका नदी-नालाले बगाएर ल्याएको मलीलो माटाले गर्दा अधिक उर्वरा छ। जहाँ नदी-नालाको प्रवेश छैन त्यस ठाउँमा उति उर्वरा भूमि छैन। आयतन अनुसार आवादी धेरै नै कम छ। यस उपत्यकाको आवादी भूमि भन्दा जङ्गाली भूमि नै अधिक छ।

प्राकृतिक दृष्टिले यो उपत्यका दुइ भागमा बाँडिएको छ भन्ने कुरा प्रसंगवश हामीले अघि पनि भनी सकेका छौं, तैपनि यहाँ केही भन्नु अनावश्यक नहोला। पहिलो भाग वा मुख्य भाग हामी हेटौंड़ाको केही पूर्व स्थित हर्नामाड़ी देखि नारायणगढ (नारायणी वा सप्तगण्ड-कीका किनारमा रहेको यौटा मुख्य ठाउँ) सम्म विस्तृत राप्तीनदीका आस-पास हुँदै गएको र महाभारत तथा मूल चूरे पर्वतले घेरेको भूमिलाई भन्न सक्छौं। दोश्रो चूरेको शाखा सोमेश्वर पर्वत देखि उत्तर मुख्य चूरेदेखि दक्षिण रेउवा (रेवा ?) र मङ्गोई (मङ्गला ?) नदी सिञ्चित भूमि २२ मौजे माझी प्रगन्नालाई।

नदी-नाला:—यस उपत्यकामा जुन नदी-नाला छन् ती सबैका उद्गम स्थल पर्वत नै हो। यहाँका प्रायः सबै नदी-नाला दक्षिण तिर बगेका छन्, तर राप्ती (अचिरावती ?) नदी भने पश्चिम वाहिनी भै नारायणीमा गएर मिलेको छ र अरू सबै नदी वा खोला-नाला दक्षिण बहेर राप्तीमा मिलेकाछन्। किन्तु माड़ी प्रगन्नाका दुइ नदी वा खोला रेउवा (रेवा ?) र मङ्गोई (मङ्गला ?) भन्ने पश्चिमोत्तर वाहिनी भै राप्ती नदीमा मिलेकाछन्। उपत्यकाको पश्चिमी सीमामा अवस्थित सुविख्यात सप्तगण्डकी (गण्डक) वा नारायणी (नद ?) देखि लिएर खगेरी-रानीखोला, कायरखोला, घगवाखोला, सानो राप्ती (बुढीराप्ती), ढुंग्रेठाखोला, लोहतर (ढुंगेल) खोला, राप्ती मनौरी (मुख्य राप्ती), साँभरी खोला, कर्रखाला आदि अनेक नदी-नालाहरू पूर्वी भागसम्म पाइन्छन् तापनि पूर्वी सीमादेखि पश्चिमी सीमासम्म लगातार बगेर मैदानी भूमिको शोभा बढाउँदै गंडकीमा मिल्न पुगेकोले राप्तीनदीको महत्व अरूको भन्दा विशेष उल्लेखनीय छ। हामीले यसै कारण राप्ती सिञ्चित भूमिलाइ चितौन भन्नुभन्दा राप्ती उपत्यका भन्न वा नामकरण गर्न उचित सम्झयौं[१]।

१—यसमा राप्ती र त्यसका मुख्य मुख्य सहायक नदीहरूको केही आँकडा तल दिइन्छ जसबाट पाठकलाई केही मात्रामा लाभ हुनेछ।

नदी (नाम)	क्युसेक्श (चैत=मार्च)	क्युसेक्श (बर्सात)	सिंचाइहुन सक्ने (विघा)
कर्रा	१०	१००	१०००
सामरी	१२	१२०	११८०
राप्ती मनौरी	७००	२०००	१०००००
लोहतर	४५	१२०	६०००
ढुंगे खोला	३०	६०	३०००
सानोराप्ती(बुढीराप्ती)	३०	१००	५०००
घगवा खोला	२०	६०	३०००
कायर	४०	२००	४०००
खगेरी-रानीखोला	७६	४००	२०,०००

यो तथ्यांक श्रीकृष्णबम मल्ल लिखित र अप्रकाशित 'राप्तीदून विकासको रूप-रेखा' बाट लिइएको हो।

यी माथि उल्लेख गरिएका रेवा (रेउवा) र मङ्गला (मंगोई) बाहेक सबै नदीको उद्‌गमस्थल महाभारत पर्वत हो। गण्डकी वा नारायणी भन्ने हिमालबाटै आएको छ। रेवा र मंगला क्रमशः चुरे र चुरेको शाखा सोमेश्वरबाट आएका छन्।

जलवायु र स्वास्थ्यः—राप्ती (अचिरावती ?) उपत्यकाको जलवायु शुष्क र अस्वास्थ्यकर छ। जाडो, गर्मी र वर्षा यी तीन मौसम यहाँका मुख्य हुन्। पूस-माघ जाडो, वैशाख जेठ गर्मी र असार-साउन-भदौ वर्षाका मुख्य महिना हुन्। गर्मीमा यहाँको तापमान सरदर अधिकाधिक ९८° डिग्री र जाडोमा कमसे कम ४९° वा ५०° डिग्री रहन्छ। हावाको आर्द्रता साल भरमा ६५% प्रतिशत देखि लिएर ८५% प्रतिशत सम्मपुग्दछ। वर्षा साधारण तया ५८–५५ देखि लिएर कुनै कुनै वर्ष ७०–७५ इञ्चो सम्मपुग्दछ। पूर्वी र पश्चिमी यहाँका मुख्य वायु हुन्। पूर्वी वायुमा आर्द्रता र पश्चिमी वायुमा शुष्कता रहन्छ। यस उपत्यकामा पहाडको घाँचबाट बगेर आएका प्रायः सबै नदीको पानी अस्वास्थ्यकर छ। यहाँका वासिन्दाको भनाई अनुसार प्रायः सबै नदी नाला पहाड्को घाँचमा हुने बेतका जराबाट छानिएर आएकोले नै हो। यो कुरा कहाँसम्म सत्य हो भन्न सकिन्न। उपत्यकाको अधिकांश भाग जंगल भएको र अज्ञात खनिज पदार्थको प्रभावले कुवाको वा इनारको पानी हेर्नेमा पानीको माथिल्लो माथिल्लो भागमा मट्टितेल जस्तो तरल पदार्थ (संभवतः यो प्याट्रोलियमको अंश हो ?) फैलिएको र तल्लो भाग घुमैंलो रातो रंग देखिने र पिउनमा पनि साह्रै नै अस्वास्थ्यकर छ। राप्ती उपत्यकामा लामखुट्टेको धेरै प्रकोप छ। त्यसै कारण यहाँको मुख्यरोग औले ज्वरो वा मलेरिया हो। धेरै मानिसको मृत्यु यसै रोगबाट हुन्छ। हुँ यहाँका वासिन्दाले अर्थात् आदिवासीहरूले यो औलो केही मात्रामा पचाएका छन् किन्तु यो कुरा १०% पनि संतोषजनक छैन। हुन त यस उपत्यकाको स्वास्थ्य सुधार तर्फ केही वर्ष अघि देखि सरकारको ध्यान आकर्षिक भै सकेको छ, परन्तु सफलता कति समयमा प्राप्त हुने हो भन्न सकिन्न। यस कामको निमित्त केही वर्षअघि सर्वप्रथम डाक्टर आई. एम. पुरी गएका थिए। उनले मार्च महिनामा आएर उपत्यकाका केही भाग हेटौंड़ा, खास चितौन र बेलौद प्रगन्नाका

केही गाउँहरूको सर्वे गरी A. Culcifacies, A. Fluviatilis र A. Minimus—नामका यी तीन जातका भयानक लामखुट्टेले यहाँ औलो वा मलेरिया गराउँदा रहेछन् भन्ने रिपोर्ट दिए। तर खास औलाको गुँड कालावज्रारको धापमा उनी पुगेनन्। त्यसपछि पनि अनेक प्रयत्न भए ती प्रायः असफल नैछन। मलेरिया बाहेक हैजा, चेचक वा माईको प्रकोप पनि कुनै कुनै वर्ष वा भनौं प्रतिवर्ष नै आई लाग्दछ। उक्त रोगको निवारणकालागि कुनै प्रकारको प्रबन्ध छैन। माडी प्रगन्ना बाहेक प्रायः सबैं ठाउँमा गलगण्ड वा गाँड हुने रोग र बहिरो-लठेप्रो हुने रोग पनि निकै देखिन्छ। गलगण्डरोग लाग्ने मानिसमाभन्दा स्वास्नी मानिसमा अधिक पाइन्छ। चर्मरोगमा साधारणरोग बाहेक कुष्ठरोग पनि फाटफुट देखिन्छ।

पालतु पशुपक्षी:—राप्ती उपत्यका वासीको पेशा कृषि प्रधान भएकोले यहाँका मानिस गाई, भैंसी, भेडा, बाख्रा, घोडा, सुगुंर, कुखुरा, परेवा, हाँस आदि पशुपक्षी पाल्दछन्। यहाँका गाई, भैंसी, गोरू कुनै पनि असल जातका छैनन्। गाई-भैंसी सान-साना ख्याउटे जातका हुन्छन। गाई केवल गोरू र मलका लागि पालिन्छ। कुनै कुनै ठाउँमा गाई बिहान बेलुकै दुहुँदैनन्, किन्तु कुनै कुनै ठाउँमा एकछाक विहान दुहुन्छन्। भैंसी पनि राँगा बेच्न र मलका लागि पालेका हुन्छन्, यस कारण दूधको उति लाभ गर्दैनन। यहाँका गाई-भैंसीको दूध दुहे पनि छाकमा १½–२ माना भन्दा बढी आउँदैन। भेडा-बाख्रा पनि मासु र मलका लागि पालिन्छ, दूध दुहुने चलन छैन। कसै कसैले भेडाको उन पनि बिक्रि गर्दछन् यस ठाउँमा भेडा-बाख्राको जुतो सोहोर्ने चलन न भएकोले उन साह्रै फोहोर हुन्छ। कागे भेडा बाहेक अरू जातका भेडा पाल्ने चलन नभएकोले उन खस्रो पनि हुन्छ। घोडा पनि साना खाले टट्टुनै हुन्छन्। घोडा भारी बोकाउने काममा भन्दा चढ्ने काममा अधिक उपयोग गरिन्छ। अरू पशुभन्दा घोडाको संख्या कम छ। घोडा प्रायः ठूल-ठूला जमीनदार र बाहिरबाट आएर बस्ने बासिन्दाले मात्र पालेका हुन्छन्। बाख्रा, सुँगुर, हाँस, कुखुरा र परेवा भने साना ठूला असल कमसल सबै जातका छासमिसे पाइन्छन्। यहाँ गाई वस्तुको मुख्य रोग गोटी र खोर्‍याँत हो।

वनको महत्वः—राप्ती उपत्यका वा चितौनको झाड़ी संसार प्रसिद्ध छ। यस उपत्यकाको आबादी भूमिभन्दा जंगलको भाग निकै बाढ छ भन्ने कुरामा कुनै तर्क छैन र हामीले अघि पनि प्रसंगवस भनी सकेका छौं। यो जंगल वीरगञ्ज सरकल आफिसको मातहत पर्दछ र छोटी वनजाँच आफिस चितौन इलाकाको शेरवासमा छ। यसै छोटी अड्डाले यसको रेखदेख गर्दछ। यस जंगलमा ३-४ सय वर्ष पुराना फेदमा ४०-४५ ईञ्च व्यास, करीब १५०-५५ फूट अग्ला र ७०-७२ फूट माथिसम्म कुनै हाँगा-बिगा न भएका विश्व-विख्यात सखुवाका साथ साथै अरू महत्वपूर्ण बाह्र जातका रूख सिसौ, विजयसाल, सतीसाल, कुसुम, सिमल (६) कर्मा, टूनी, बोटघयारी, जापान, असना, जामुन (१२) खयर (१३) पनि प्रचूर मात्रामा पाइन्छन्। यस बाहेक सन्ठीपाट (जंगलीजूट), लाहा, सुनाखरी (अरकीड) सिमलको भुवा, बेत, बाँस, बाबियो, गूँद, पीपला, हर्रो, पीपलाको जरा, मौवा, ज्वरांकुश, मुसली, सतावरी, मजीठो, मह, मैन, कामराज, खसखस, भलाया, भोर्लोकीपात, छोपी, पांग्रो, बयर, रिट्ठा, अमला, खयर, काग (कर्क) र पलाँसको फूल आदि जरीबूटी र औद्योगिक कोरामाल यसै जंगलमा अधिकतर उत्पन्न हुन्छन्।

यस जंगबी वैभवका वर्णनमा उपर्युक्त कुराको मात्र चर्चाले हामी छुट्कारा पाउन सक्तैनौं। राप्ती उपत्यकामा गैंडा, बाघ, बनैल, थार, घोरल, मिर्ग, हात्ती, अर्नो आदि पशुहरू र मयूर, न्याउल, कालेज, लुइँचे, तित्रा, गागल, पानीहाँस, धनेस, कर्रा (कच्याङ् कुरुङ्) आदि उत्तम शिकारका पशु-पक्षी पनि प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन्। जुन पशु-पक्षीले इङ्गल्याण्डका राजा पञ्चमजार्ज (१९११-१२ ई० मा) र एडवर्ड एट्थ प्रिंस अफ वेल्स (१९२२-२३ ई० मा), लार्ड लेन् लिथगो (१९५५ साल वि० सं० मा) जस्ता महानुभावलाई पनि आकर्षित पारेर यस भूमिमा आउन बाध्य पारेका थिए। उक्त पशु-पक्षीका सुरक्षाका लागि नेपाल सरकारले ७२ चौकी राखेको छ र यी चौकी गैंडागस्तीको चौकीका नामले प्रसिद्ध छन्। गैंडा गस्तीका चौकीमा सरकारको सालाना करीब (रू ७५०००) पचहत्तर हजार खर्च हुन्छ। गैंडा गस्तीका चौकीको मुख्य केन्द्र वा अड्डा पटिहानी (बेलौद प्रगन्ना) मा छ। यसका मुख्य हाकिम सुब्बा छन्। राप्ती उपत्यकामा शिकारी चौकी अनेक छन् तापनि चौघडा, चकरी-मकरी, हेटौंडा,

रमौली, प्रतापपुर, कठार, झुवानी-बाघमारा, घटगाई, कसरा, नारायण गढ, शिकार वास (माडी) र बगही चौकी विशेष उल्लेखनीय छन् ।

शिकारः—यसै प्रसंगमा मुख्य मुख्य शिकारका बारेमा पनि उल्लेख गर्नु उचित होला । माथि उल्लेख गरिएका शिकारी जन्तुहरू मध्ये गैंड़ाको स्थान मुख्य आउँछ । गैंड़ाको शिकार खेल्न सर्वसाधारण व्यक्तिलाई सरकारबाट इजाजत मिल्दैन । उक्त शिकार सरकारका तर्फबाट खेलिन्छ अथवा नेपाल सरकारले आमंत्रित गरेको पाहुना हुनु पर्दछ । प्रजातन्त्र अघि प्रति गैंड़ा रू० १०००० । दश हज्जार कर अगावै बुझाएर सरकारले बाहिरिया व्यक्तिहरूलाई शिकार खेलाएको पनि यत्रतत्र सुनिन्छ । शायद यो प्रथा अब लागू छैन । गैंड़ा बाहेक बाघ आदि अरू पशु-पक्षीको शिकारका हकमा सरकारसित आदेश लिएर औकात पुग्ने जुनसुकै व्यक्तिले पनि खेल्न सक्तछ । परन्तु तोकिएको शिकार र श्रेणि भन्दा अधिक खेल्न पाउँदैन । साथै शिकार खेल्न इजाजत दिंदा समयको अवधि पनि तोकिएको हुन्छ । उक्त अवधि भित्रै शिकार खेली सक्नु पर्दछ, कित आर्को म्यादथपको आदेश गराउनु पर्दछ । चितोन इलाकामा जाँदा आफू लाइसेन्स वाला बन्दूक पनि सरकारी आज्ञा बिना लैजान पाइँदैन । आत्मरक्षाका लागि सरकारी काजमा खटिने अफिसरहरूले आज्ञा लिएर साना बन्दूक (स्मालबार गन) र पिस्तौल लैजान पाउँछन् । किन्तु ठूला बन्दूक (बीगबोर गन) जस्तै ६००, ५७५, ५००, ४५० आदि विशेष आदेश बिना लैजान पाउँदैनन् । स्माँलबोरमा पनि ३३२ जस्तो बढ्ता पेनीट्रेटिङ्ग पावर भएको बन्दूक लैजान आज्ञा मिल्दैन । तर वन-विभाग र गैंड़ा गस्तीका कर्मचारीहरूलाई भने आवश्यकता अनुसार बीगबोर र स्माँलबोर दुवै दिएको हुन्छ, किन्तु शिकारका निमित्त छैन आत्मरक्षाका निमित्त ।

गैंड़ा र बाघको शिकार प्रायः सामन्तहरू नै गर्दछन् । धार्मिक दृष्टिले गैंडाको शिकार गरेर रगतको तर्पण पितृहरूलाई दिन्छन् । आर्थिक दृष्टिबाट गैंड़ाको खाग, खुर, नाभी, ढाल आदि मूल्यवान् पदार्थ हुन् । गैंड़ाको छाला दुर्भेद्य भएकोले शिकारमा विशेष प्रकारका बन्दूक प्रयोग गरिन्छन् । यसै त माथि वर्णन गरिएका ६००,५७५,५०० ले पनि काम चल्न सक्तछ । बाघ, भालू, चितुवा, बनेल, थार,

घोरल, चित्तल, मिर्ग, अर्ना आदिको शिकारमा माथि वर्णन गरिएका बीगबोर गनको प्रयोग गरिन्छ। बाघको बाजू, दाँत, जूँगा, छाला मूल्यवान् हुन्छन। भालू र चितुवाको शिकार केवल छालाका निमित्त गरिन्छ। भालूको पित्त र चितुवाको बाजू, दाँत, जूँगा भए तापनि उति मूल्यवान् हुँदैनन्। बनेलको शिकार केवल मासुका निमित्त गरिन्छ। वीर बनेलको दाँत र जगर आर्थिक दृष्टिले साधारण मूल्यको हुन्छ। थार घोरल आदि पशुको शिकार छाला, मासु र सिङ्का लागि गरिन्छ। अर्नाको शिकार प्रायः सिङ् समेतको टाउको र मासुका निमित्त गरिन्छ। किन्तु अर्नाको मासु सबै जातका मानिसले खाँदै-नन्। अर्नाको सिङ् समेतको टाउको सामन्तहरूले बैठक सजाउने काममा ल्याउँछन र यो आर्थिक दृष्टिले निकै मूल्यको हुन्छ। यस बाहेक हात्तीको पनि शिकार गरिन्छ। किन्तु हात्तीको शिकार गजमोती र दाँतका निमित्त गरिदैन। हात्तीको शिकार पक्रेर पालतु बनाए पछि चढने काममा ल्याउन गरिन्छ। प्रायः यो काम सरकारकै तर्फबाट मात्र हुन्छ। माथि उल्लेख गरिएका मयूर आदि पक्षीको शिकार मासु-का निमित्त नै गरिन्छ। किन्तु मयूरको प्वाँख पंखा आदि बस्तु बनाउन उपयोग गरिने हुँदा साधारण मूल्यको हुन्छ। अब हामी यस प्रसंगलाई छोडेर इतिहास तर्फ विचार गरौं।

इतिहासः— यस भूमिको ऐतिहासिक नाम ऐले सम्म ठीक ठीक पत्तालाग्न सकेको छैन। केही संस्कृत साहित्यमा "अस्तिगण्डकी तिरे चित्रवनं नाम नगरम्" भन्ने पाइएकोले पुरानो नाम चित्रवन नामको नगर हो कि भन्ने आशंका हुन्छ र साथै नेपालको अप्रकाशित वंशाव-लीमा 'जितपावन' नाम पनि पाइन्छ[१] तर त्यति नै आधारमा कुनै

. . . . ।
. . . . ॥ १ ॥
मैथिली नगरे तस्माद्भैरवेश्वर संयुते ।
हंसमल्लस्य पुत्री भुद्राम सिंहेति विश्रुतः ॥ ५४ ॥
तत्पुत्रो हरिसिंहाख्यमसूत भार्यया ततः ।
१—देसस्य दौर्भाग्यवशाज्जितपावनसंज्ञके ॥ ५५ ॥
तां गृहीत्वा जगामाशु अतिगुप्तमथाकरोत् ।
तत्र गोप्तुमशक्यत्वात्सीमानगढ नामके ॥ ५६ ॥

ठाउँको ऐतिहासिक नाम किटान गर्नु उचित नहोला। साथैं यस भूमिमा गण्डकी बाहेक आर्को यौटा मुख्य नदी छ 'राप्ती' जो नेपाल तराईको सुदूर पश्चिम नेपालगञ्जमा भएको 'राप्ती' (अचिरावती) सँग नामको समानता राख्त छ र आजकल धेरै विद्वानहरूले त्यसैको छेउमा रहेको एक स्थललाई 'जेतबन[१]' सिद्ध गरेका छन्।

यो हाम्रो चितवन वा चितौन पनि 'जेनबन'को नाम विकृतिबाट भएको हो कि भन्ने आशंका गर्न सकिन्छ। वृज्जिगणतंत्रको राजधानी वैशाली (हाल बनियाँ बसाढ) नगर यसको निकट दक्षिणमा पर्दछ। शाक्य र कोलीयहरूको आपसी झगडाको कथाले[२] पयि अन्वेषकहरूलाई यस चितौनको संबंधमा अझै अलमल्याउँछ।

जे होस अरू ऐतिहासिक दृष्टिले पनि यस भूमिको महत्त्व कम छैन। पूर्वमा विदेह भूमि मिथिला पश्चिममा भगवान बुद्धको जन्मस्थल कपिलवस्तु जस्ता महत्वपूर्णस्थल भएकोले यस भूमिको महत्व अझै माथि पुग्दछ। यसै भूमिको पूर्व-पश्चिम जनकपुर र कपिलवस्तुमा बसेर राजर्षिजनक र भगवान् बुद्धले जुनदर्शन र सिद्धान्तको आधारमा एशिया वा अझैं भनौं समस्त मानव-समाजलाई सभ्यताको पराकाष्ठामा पुन्याए त्यसको प्रभाव यहाँ परेको थिएन भन्न हामी कदापि सक्तैनौं। त्यस पछि कलाकौशलले परिपूर्ण वैशाली र सिम-

---

वने तत्र चकाराशु देशं सर्व गतं परम्।
आगत्य नैको ज्योतिर्वित्समाचद्व च तत्त्वतः ॥ ५७ ॥
तत्रोपद्रव जायन्ते वने न स्थीयतामतः।
किञ्चित्काले गते तत्र वैरिभिर्दुर्गमगृहीत् ॥ ५८ ॥
तस्माद्राजा समागृह्य देवीगुरू पुरोधसान्।
ज्योतिर्वैद्यादि संयुक्तः पलायनमथाकरोत् ॥ ५९ ॥
वने गत्वा तु तां देवीं प्रार्थयामास दुःखतः।
भक्षणार्थं न पश्यामो कथं प्राणस्य रक्षणम् ॥ ६० ॥

यो वंशावली मृगस्थली गोरखनाथ मठका महन्त श्री योगी नरहरिनाथजीको संग्रहमा सुरक्षित छ। मैले वहाँ बाटै पाएको हुँ।

१—राहुल सांकृत्यायन-पुरातत्त्व निबंधावली।

२—हेनँहोस् Cambridge History of India-
Vol. No. 1-p-p-178

रौनगढ पनि अति समीपवर्ती भएकोले त्यसको पनि समयानुसार छाप पर्नु आवश्यक छ। यसै त पुराण वर्णित सप्तगण्डकी वा नारायणी नदी पश्चिमी सीमामा भएकोले यसको महत्व छँदैछ। किन्तु समयका हेर-फेरमा जसरी छिमेकमा फुलेको वैभव ओइलाउन लाग्यो त्यसै गरी यसले पनि नकल गर्न बाध्य हुनु पर्‍यो। हुन त शाक्य र वृज्जिगणतंत्रको आपसी कलह नै यसका अवनतिको श्रीगणेश होला, तर गोरखा राजवंशको उदयभन्दा केही अघिको समयमा पनि यसको कम दुर्दशा भएन। यसको मुख्य कारण हो मकवानपुरे र पाल्पाली सेनको आपसी वैमनस्य। त्यसपछि केही हात बेतिया राजवंशको पनि थियो। यसै कारण त पृथ्वीनारायण शाहका नाती शत्रु भञ्जन शाहले नेपालको प्रसिद्ध किल्लामध्ये एक किल्ला यसै क्षेत्रको उत्तरी सीमा उपरदाङ—जो हाल उपरदाङ् गढीको नामले प्रसिद्ध छ—मा बनाएर बस्नु पर्‍यो। हुन त नेपाल-अंग्रेज युद्धको प्रारंभमा यो किल्ला बनेको हुनाले अंग्रेजहरूलाई रोकन नै यो किल्ला बनेको भन्न सकिन्छ। तर त्यतिमात्र कारणले यस किल्लाको निर्माण भएको हैन। यो गढ उपरदाङ्मा अद्यावधि अविकल सुरक्षित छ। यस बाहेक यस भूमिको पश्चिमीसीमा नारायणी वा गण्डकी नदीको किनार नारायण गढ जो वर्तमान यसै नामले विख्यात छ—कोछेउ करीब आधाकोश पश्चिमा-त्तर कुनामा-जसलाई त्यहाँका जनता सिंहदेवीका स्थान भन्दछन् यौटा विशाल सिमलको फेदमा भग्नावशेष दबिएको पाइन्छ (साथै यहाँ दुइ ओटा प्राचीन सिंहका मूर्तिहरू छन्, यिनको शैली प्राचीन तथा मनोहर छ। प्राचीनताको यति मात्र चिह्न भए शायद शंका गर्न सक्ने पनि कुरा हुने थियो होला। तर यसको ठीक पश्चिमोत्तर भागमा करीब एक कोश अघि बड़ेपाछ सेती र कालीको संगम त्रिवेणी आउँछ जसलाई देवघाट भन्दछन्। यो ठाउँ अत्यन्त रमणीय बनेको छ। यहाँबाट उत्तर हिमालको दृश्य छर्लंग देखिन्छ। अनेक प्राचीन भग्नावशेष पनि छन्। दबेका भग्नावशेष बाहेक भूमिसात् हुन लागेका प्रस्तरका ५ मनोहर मन्दिरछन्। यी मन्दिरका वरिपरि अनेक अरक्षित मूर्तिहरू छन्। तिनमा यौटा चतुर्बाहु नारायणको मूर्ति विशेष महत्त्व राख्तछ। यसको शैलीले ईसाको तेश्रो वा चौथोशताब्दी सम्म अन्वेषकहरूलाई सजीलैसँग पुर्‍याउन सक्तछ। यसका हातमा शंख, चक्र, गदा र यौटा हातमा मणि छ। साथै व्याघ्र मुकुटधारी

छ । र साथै शिरको मध्यमा ब्रह्मरंध्र हुनु नै प्राचीनताको लक्षण हो । यसको नजीकै यौटा आर्को पुरुष मूर्ति छ जो यज्ञोपवीतधारी छैन । यस्तो अनुपवीत मूर्ति भेटिनु पनि प्राचीनताको ठूलो लक्षण हो । संभवतः यो भूमिजातक वर्णित देवपुर वा देवघट्ट त हुँन ? किनकि यसैको छिमेकी नवलपुरको निकटमा बघोरतप्पा नामको ठाउँ छ जो जातकहरूमा वर्णित बुद्धकालीन व्याघ्रपुरको आशंका दिलाउँछ ।

यस बाहेक माडी प्रगन्नामा मध्यकालीन मूर्ति (राम, लक्ष्मण, सीता र पाण्डव आदि) र ढुंगाका इनार पनि भेटिएकोले इतिहासमा खोज गरे अझैं सवल प्रमाण पाउने संभव हुन्छ । माडीदेखि त्रिवेणी-सम्म करीव १५ कोशको एरियामा पुराना खँडहर पनि कहीं कहीं पाइन्छन् ।

मेरो एकजना मित्रको भनाई अनुसार हालसालै चित्रसारी भन्ने ठाउँमा केही पशुमूर्तिहरू पाइएका छन् र जुन मूर्ति चाइनाको जस्ता गहकिला र खँदिला पनि छन् । साथै त्यहाँ सालको एक पटक दशैंतिर मेला लाग्दछ र त्यसलाई प्राचीन इतिहासमा जोड्ने कड़ी (लोककथा) पनि छन् । प्रायः यी कड़ी युद्धसँग संबन्ध राख्त छन्[1] । यसको अर्थ यै हुन्छ कि कुनै समयमा यो क्षेत्र सुसम्पन्न थियो र जसले गर्दा संघर्षको मैदान बन्न गयो । त्यसपछि जब गोरखा-राजवंशको किरण छिपिँदै आयो सबै रजौटा प्रातः कालका तराझैं नेपाली राष्ट्रियताका आकासमा एकाएक विलाउन लागे । अनि यो क्षेत्रले पनि नेपालराष्ट्र-को एक महत्वपूर्ण सदस्य हुने मौका पायो । संक्षिप्तमा भनौं भने राप्ती उपत्यका वा चितौनको इतिहास यै हो ।

जनसंख्या, निवासी, र भाषाः—हाल यस उपत्यकाको जन-संख्या करीब ४० हज़ार होला । जनसंख्याका बारेमा सरकारी रिपार्ट प्रकाशित भै सकेको भएता पनि यस विषयमा सरकारी सीमारेखा र लेखकको सीमारेखा अलग भएकोले ठीक ठीक जनसंख्या पत्तालगा-उनु कठिन छ । तर पुरानु सरकारी रिपार्ट अनुसार केवल चितौनलाई १६ हज़ार चितौन (कुरिया वा घर) भन्ने चलन छ र यस उपत्य-कामा केही भाग मकवानपुर मातहतको भूमि पनि पर्ने भएकोले

१—केही मैन्हा अघि राप्ती विकास योजनाका अफिसर अन स्पेशलड्यूटी प्रो. श्रीकृष्णबम मल्ल एम. एस. सी. ले मलाई पत्र लेख्नु भएको थियो ।

आजको बढ्दो जनसंख्याको अनुपातमा पुरानो जनसंख्या पनि यथावात् न रही बढ्दै जाने भएकोले दुवै तर्फको आनुमानिक जनसंख्या लगभग ४० हज़ार होला भन्न सकिन्छ। राप्ती उपत्यकामा जनसंख्याको हैसियतले घना आबादी क्रमशः चितौन, माड़ी, कालाबञ्जारमा छ। त्यस पछि टाँड़ी, बेलौद र मकवानपुर इलाकामा पर्ने भूमिमा। यस उपत्यकामा अधिक संख्या थारूको छ र त्यस पछि दरैं[१], दनुवार, चेपाङ्, मगर, तामांगर कहीं कहीं ब्राह्मण-क्षत्री आदि अरू बाहिरिया जाति पनि छन्। माथि उल्लेख गरिएका ब्राह्मण-क्षत्री आदि बाहेक सबैको भाषा बेग्ला बेग्लै छ। परन्तु उपत्यकाका अधिकांश भागमा रहने थारू जातिका बारेमानै हामीले विशेष भन्नु छ।

थारू जातिः—नेपाल-राज्यको पूर्वीसीमा मेची देखि महाकाली सम्म तराईको उत्तरी घाँच र चुरे तथा महाभारत-पर्वतको बीच भित्री मध्येसको अरू ठाउँमा जसरी थारूहरू आवाद छन् त्यसै गरी यस राप्ती उपत्यकाको भित्री मध्येस चितौनमा पनि बसेकाछन्। यिनीहरूको मुखमुद्रा र आकृति मंगोलायित भए तापनि अरू चालचलन आर्य जातिसँग मिल्दो-जुल्दो छ। थारूहरू जुन प्रान्तमा बसेका छन् त्यसै प्रान्तको आर्य भाषामा आफ्नू ढंगले उच्चारणमा केही विकृत वा अपभ्रंस तुल्याएको भाषा बोल्दछन्। भाषा-विज्ञानीहरूले टटोलेको खण्डमा थारू जातिका मूलभाषाको अवशेष पनि अवश्यनै पाउन सकिन्छ।

राप्ती उपत्यकाको चितौन इलाकामा पनि अरू जाति भन्दा थारूको संख्या अधिक छ। यहाँका थारूहरू पनि प्राकृत भोजपुरी र मागधी भाषाका सम्मिश्रणबाट बनेको तेश्रो खिचड़ी भाषा बोल्दछन्। थारूहरूको मुखाकृति मंगोलायित र अरू चाल-चलन र भाषा आर्य जातिसँग मिल्ने भएकोले यसमा चाखलिने व्यक्तिका मनमा जिज्ञासाको कुत्कुति लाग्नु स्वाभाविकै हो।

थारू जातिको मूलका संबन्धमा विद्वानहरूको मत आजसम्म स्थिर हुन सकेको छैन। कसैको भनाईछ सिंध-प्रदेशको 'थर' बाट आएकोले थारू भए। कसैको भनाई छ थारूहरूमा स्वास्नीमानिसका

१—दरै जातिका बारेमा विद्वान्हरूको विशेष ध्यान आकर्षित भएको छैन। यो दरदको अपभ्रंश दरै जस्तो प्रतीत हुन्छ।

प्रधानता[१] भएकोले मुसलमानी आक्रमणको समयमा आत्मरक्षाका लागि पहाड़ी कन्दरामा लुकन आएका चितौड़ (राजपुताना) का राजपूतरमणीहरूकोले निकै समयसम्म पति देवको प्रतीक्षा गर्दा पनि फर्केर आई नपुगेकोले यहाँ रसो-बासो गर्ने विचार गरेर यहाँका बासिन्दा र आफ्ना नोकर-चाकरसँग बिहाबरी चलाए, तिनैका सन्तति थारू हुन इत्यादि। किन्तु यी कुरामा उति भरोसा छैन। हुन सक्तछ 'थर' बाट आएका केही जाति र रजपूत-रमणीका संकर सन्तति पनि यस जातिमा मिलेका होलान्। किन्तु बाहिरबाट छिटफुट आएको जातिले पूर्व बंगाल देखि पश्चिम पञ्जाबको आसपास सम्म एकनास ढाके र लैजानु उति संभव हुँदैन। त्यसमा पनि विचार योग्य कुरा यो छ कि उ थारूजाति केवल महाभारत पर्वत देखि दक्षिण तराईको उत्तरीघाँच र भित्री मध्येसमा जहाँ अरू ठाउँको भन्दा अस्वास्थ्यकर जलवायु छ त्यहीं बसेको छ। यदि थारूजाति बाहिरबाट आएको जाति भए अरूनै स्वास्थ्यकर जलवायु भएको भूमि आवाद गर्ने थियो। यसबाट पनि यो बुझिन्छ कि थारूजाति यसै भूमिको आदिबासी हो र आजसम्म पनि आफ्नू मातृभूमिलाई स्वर्गभन्दा उत्तम ठानेर कुनै छाड़ेको छैन। यसमा अवश्य नै गौरवको परंपरा छिपेर रहेको हुनु पर्दछ।

आर्को ध्यान योग्य कुरा यो छ कि जुन समयमा वृज्जिगणतंत्रले यसैको हाराहारी दक्षिणमा पूर्व देखि पश्चिमसम्म करीब ८०० माइल लम्बा क्षेत्रमा आफ्नू जग बसाएको थियो, र जसको राजधानी पहिले वैशाली (वर्तमान मुजफ्फरपुर जिला, बवनिया बसाढ़) र पछि चन-सुना (जनकपुर) मा कायम गरेको थियो। यसै समयमा भगवान गौतम बुद्धको जन्मभूमि लुम्बिनी वा कपिलवस्तु तिर बस्ने शाक्य-बंशको उदयमा पनि कम बोलवाला थिएन। यस समयमा जल्दो-बल्दो शाक्यवंश पनि चूप लागेर बस्यो होला भन्न कदापि सकिंदैन। जसरी वृज्जिगणतन्त्रले पूर्वदेखि पश्चिमसम्म आफ्नू लम्बाचौडा क्षेत्र तयार पार्‍यो त्यसैगरी शाक्यवंशले पनि पूर्वदेखि पश्चिमसम्म तराई-

१ – रानाथारूमा विशेषगरी स्वास्नी मानिसको प्रधानता हुन्छ। स्वास्नीले भातखाई सके पछि त्यो थाल लोग्ने तिर गोडैले घस्काई दिन्छे। यसै आधा-रमा विद्वान्हरू अनेक तर्क गर्दछन्।

को उत्तरी घाँच र भित्री मध्येसमा आफ्नू जरो बलियो गरी फिंजाएको हुनु पर्दछ, र त्यै शाक्यवंश आजको थारू जाति हो। जुन गौरवको परंपरामा रहेको थारू जाति आजसम्म पनि तराईको उत्तरी घाँच र भित्री मध्येस छोडेर अन्यत्रको भूमिमा बस्न उति मन पराउँदैन।

थारूजातिमा आफूभन्दा भिन्न वा भारतीय जातिलाई 'वाजी' भन्ने चलन छ। यो घृणा बोधक शब्द हो। हुन सक्छ शाक्यवंश र वृज्जि गणतन्त्रमा ठूलो संघर्ष थियो होला, त्यसै कारण अपमान सूचक 'वृज्जि' शब्द पछि गएर 'बाजी' भयो होला। यिनै शाक्यवंशी वा थारू-हरूका कुलमा भगवान बुद्ध जस्ता प्रतिभाशाली व्यक्ति उत्पन्न भएकोले आफूलाई कसैभन्दा कम ठान्दैनथे वा नठानेको हुनु पर्दछ। थारू वा शाक्यहरू वृज्जिहरूलाई घृणा र ईर्ष्याको दृष्टिले हेर्दथे। यसै कारण दक्षिणका छिमेकी आर्य जाति सँग यिनीहरूको वैवाहिक संबंध रहेन। जसको फलस्वरूप उत्तरस्थित भोटान्तिक जातिसँग बिहेवरी चल्यो र भाषा र संस्कृतिमा आर्यजातिको प्रभाव रहेता पनि मुखमुद्रामा मंगो-लीय छाप पर्‍यो होला भन्न सकिन्छ। किन्तु आज यस जातिको संबन्ध भोटान्तिक जातिसँग छैन। हुन सक्छ जब तराईको उत्तरी घाँच र भित्री मध्येसमा पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फिजिएका शाक्यवंशको आपसी संबंध टुट्तै गयो अनि यो वंश वंशबाट टुटेर जातिमा परिणत भएको होला जसलाई आजहामी थारू भन्दछौं। शाक्यहरूमा सगोत्र विवाहको प्रथा चलेको कुरा बौद्ध साहित्यमा प्रसिद्ध छ[१]। जब शाक्यवंश वंशबाट टुटेर जातिमा (थारू जातिमा) परिणत भयो अनि यो जातिको भोटान्तिक जातिसँगको वैवाहिक संपर्क छुटेर आफ्नै जातिमा मात्र संपर्क रहेको हुनु पर्दछ।

थारू शब्दको व्युत्पत्तिका बारेमा अनुसंधानको कमीले गर्दा सहसा यसै हो भनी किटेर भन्न गाह्रो छ। बुद्धले निर्वाण प्राप्त गरेको १०० वर्ष पछि बौद्ध धर्मका दुई हाँगा—महासांघिक र स्थविरवाद—फाटे[२]।

१—(क) Edward J. Thomas, The Life of Buddha, (1931, London)-p-p-23

(ख) दीघ-निकाय (अनुवादक राहुलसांकृत्यायन, जगदीशकाश्यप, महाबोधि सभा, सारनाथ, बनारस १९३६)—पृ० सं० ३६

२—राहुलसांकृत्यायन, पुरातत्त्व-निबंधावली, पृ० सं० १२१

यिनै दुई हाँगा मध्ये एक हाँगो स्थविरवाद वा स्थविर संप्रदाय तिर साक्यवंगी ढल्केको हुनु पर्दछ। र, पछि परन्तुमा शाक्यहरूले आफ्नू वंश कै नाम संप्रदायमा आस्था राखेर स्थविरवादी वा छोट्करीमा स्थविर राखेको हुनु पर्दछ। यो स्थविरवंश जब वंशबाट जातिमा परिणत भयो अनि यो स्थविर शब्दमा पनि विकृति आउँदै गयो र स्थविरबाट स्थविरको थविर + थवर + थावर + थौर + थर + थार आदि हुँदै थारू भएको हुनु पर्दछ। आजकल यी पुराना शाक्यवंशी वा थारूहरू बौद्ध धर्ममा के कुनै पनि धममा विशेष आस्था राख्तैनन् बरू भूत-प्रेतमा विशेष आस्था राख्तछन। तर कुनै पनि संस्कृति नष्ट हुँदै आए पछि त्यस ठाउँमा वा जातिमा पूवको कुरा टिकेर बस्तैन। तिनीहरूमा नाममात्र अवशेष रहेको हुन्छ। कुनै विद्वानको छोरो विद्वान् नै हुन्छ भन्ने कुनै ग्यारण्टी हुन्न।

थारूहरू युवक-युवतिलाई बाठा-बाठी भन्दछन्। नेपाली भाषामा पनि बाठा-बाठीको प्रयोग हुन्छ किन्तु अपहेलना वा व्यंग्य अर्थमा। नेपालको राजधानी काठमाण्डू उपत्यकामा पनि वृज्जिगणतन्त्रको आठ शाखा मध्ये एक शाखाबाट फुटेर आएको लिच्छविहरूको एक टोलीले निकै रजगज गरेर बसेको थियो। जुन वंशका प्रतापी राजा मानदेव प्रथम (ई० स० ४६४ देखि ४९१ सम्म) भएका थिए। हुन सक्छ 'वृज्जि' र 'शाक्य'मा भएको संघर्षको थिग्रो नेपाली भाषामा पनि घुलेर बसेको होस्।

थारू जातिको संस्कृति र सभ्यता प्राचीन कालमा जतिसुकै माथि उठेको भएतापनि आज यो जाति 'बत्तिका मुनि अँध्यारो' भने झैं सबभन्दा दलित-शोषित र पिछडिएको जातिका गणनामा छ। नेपाल राज्यको पूर्वीसीमा मेचीदेखि पश्चिम सीमा महाकालीसम्म अनेक थरिका थारूहरू पायिन्छन्, तिन मध्ये केही निम्न प्रकार छन्: –

१. रजपूत राना), २. बाँतर, ३. खौसिया, ४. बोट, ५. महाउतो, ६. मर्दनिया, ७. बाठ, ८ सुनाहा, ९. खुनाहा, १०. राजी, ११. कुचिला, १२. दँगोरिया, १३. रजठिया र १४. कठरिया आदि।

यी अनेक प्रकारका थारूहरू मध्ये जम्मा आठ थरि राप्ती उपत्यका वा चितौनमा पायिन्छन्। तिनको थर यस प्रकार छन्:—

१. रजपूत (राना), २. बाँतर, ३. खौसिया, ४. बोट,
५. महाउतो, ६. मर्दनिया, ७. बाँठ र ८. सुनाहा।

यसै त सबै ठाउँका थारूहरू सोझा-साझा र इमानदार हुन्छन्, त्यसमा पनि राप्ती उपत्यकावासी वा चितौनियाँ थारू विशेष उल्लेखनीय छन्। यस उपत्यकावासी थारूमा राजनीतिक चेतनाको गन्धसम्म पनि घुसेको छैन। यिनीहरूमा शिक्षाको प्रचार शून्य छ। यिनीहरू जति सोझा हुन्छन् त्यति नै लिडेढिपी गर्ने अवगुणी पनि हुन्छन्। चितौनियाँ थारूलाई राजधानी सँग कुनै वास्ता छैन। माल अड्डा अथवा थाना, अदालत भएको ठाउँलाई नै राजधानी जस्तो मान्दछन्। थारूहरू जुनसुकै राज कर्मचारीलाई पनि प्रायः सिपाही नै भनेर संबोधन गर्दछन्। यिनीहरूको अर्थमा सिपाही शोषक र शासक दुवै हुन्छ।

चितौनियाँ थारूको पेशा कृषि र पशुपालन हो। यिनीहरू विशेष गरी हाँस, कुखुरा, सुँगुर पाल्दछन् र खान्छन् पनि। चाड़बाड़मा विशेषतः होली मान्दछन्। बासीभात र जाँडे-रक्सी यिनीहरूको साह्रै प्यारो वस्तु हो। किन्तु, बासीभात पातमा पोको पारेर घुर (मुङ्गो) वा गुइँठाको आगोमा घुसारी पोलेर खान्छन् चाड़बाड़ र हँसी-खुसीमा गीत गाएर नाच्दछन्, सय नाचलाई थारूहरू "झम्टा नाच" भन्दछन्। यो नाच थारूहरूको पुरानू शास्त्रीय नाच हो। यस नाचमा पुरुषवर्गले पनि सहयोग दिन्छन्। अर्थात् स्त्री-पुरुष दुवै नाचगानमा सम्मिलित हुन्छन्। यस संयुक्त नाचगानमा कसै कसैको गान्धर्वविवाह पनि हुन्छ। यिनीहरू थरको हिसाबले सानूठूलो भन्ने भेदभाव राख्तछन् तापनि आपसमा बिहेबरी चल्दछ। थारूहरूको खानपीनमा बारना हुन्न, किन्तु थरूनीहरू सबले छोएको भात खाँदैनन्। पुरुषले खाएकोमा पनि निन्दा गर्दैनन्।

थारूहरू थारू बाहेक अरू जातमा विवाह गर्नु वा छोरी दिनु अत्यन्त अपमान सम्झन्छन्। यदि थारूकी छोरी अरू जातमा पोइल गई भने भलापञ्चले फिर्ता ल्याएर आफ्नू विधान अनुसार चोख्याउँछन्। र, पूर्ववत् कन्या कुमारी मानी आफ्नै जातमा बिहेबरी गर्दिन्छन्। थारूजातिको आपसमा जारीप्रथा पनि चलेको छ, किन्तु जारी दस्तुर केवल ६० रूपैयाँ तिरे पुग्दछ। थारू बाहेकको जाति सँग जारी लिंदनन्, र केटी पनि माथि भने मुताबिक फर्काउँछन्। अर्थात् भलापञ्चले विधानतः चोखी घोषित गरी पूर्व पतिलाई नै वापस दिलाउँछन्।

राप्ती उपत्यका बासी वा चितोनियाँ थारूहरूमा साल भर कमाएको अन्न-पात पनि जोखतौल न गर्ने वा भरेर न राख्ने एक अनौठो चलन छ। जो भएको अन्न त्यसैले भकारी वा कोठीमा थन्क्याउँछन्। कसैले अन्न कति भयो ? भन्ने प्रश्न गऱ्यो भने भकारी तिर औंल्याउँदै हामी भर्दैनौं जो भएको यै हो भन्ने उत्तर दिन्छन्। थारूहरूको यो सोझो पनाबाट बाठो जातिले नाजायज फाइदा उठाउँछ। तर त्यसको उसलाई कुनै ख्याल छैन। यिनीहरूमा रूपियाँ पैसाको चलन बहुतै कम छ। धेरै जसो व्यवहार अनाजबाट सटही गरेर चलाउछन्। मालपोत र अरू अड्डा अदालतमा मात्र मुद्राको आवश्यक पर्दछ। यसै कारण पैसा खच गरेर थारू जातिलाई हात लिन कठिन छ। खानेकुरामा यो जाति अत्यन्त लोभी हुन्छ। लाउने कुरो वा लुगाफाटाको पनि उति वास्ता राख्तैन। लोग्ने मानिस प्रायः लँगौटी मात्रले निर्वाह गर्दछन् र, कसै कसैले कछाड़ र भोटो अथवा इस्टकोट सलुगा) पनि लगाएका हुन्छन्। किन्तु नेपाली टोपी भने प्रायः सबै पुरुष थारूहरू लगाउँछन्। थारूहरूमा कतै कतै स्त्री जाति झैं पुरुषले पनि कपाल पालेको देखिन्छ।

थारूहरू झैं थरूनीहरू पनि उस्तो पर्याप्त लुगाउँदैनन्। चोलाको व्यवहार ज्यादै नै कम छ। धेरैजसो कछाड़का भरमा अर्ध-नग्न बस्तछन्। स्वास्नी मानिस सहसा दुर्वाच्य प्रयोग गर्दैनन्। घर व्यवहारमा स्वास्नी मानिसकै अधिक प्रभुत्व हुन्छ। अतिथि सत्कार र गृह्य शृंगार यिनीहरूका सहजात गुण हो। थरूनीहरू चाँदी र कौड़ाका गहना लगाउँछन्। नत्थ लगाउनु, कपालको जुरा बाध्नु, हातगोडा र छातीमा गादाउनु वा खोपाउनु स्त्रीजातिका विशेष शृंगार हो। त्यस्तै लोग्ने मानिसको देब्रे पाखुरामा डामेर दाग दाग पार्नु पनि। थारू जातिमा वैवाहिक संबन्ध हुनुभन्दा पहिले सर्व प्रथम यिनै दुई कुरामा विशेष ध्यान राख्तछन्। लोग्ने मानिसका दाग, वीरता र स्वास्नीमानिसको नत्थ, जुरा, र खोपाएको दाग, कुलीनताको प्रतीक हो।

धार्मिक दृष्टिले केही चितोनियाँ थारूहरू नाममात्रका हिन्दूधर्म (ब्राह्मणधर्म) मान्दछन् र तत्संबंधी काम ब्राह्मण द्वारा गराउछन्। राप्ती उपत्यकावासी वा चितोनियाँ थारूका पुरोहित नेपाली ब्राह्मण नै छन्। अघि वर्णन गरिएका आठ थरी थारू मध्ये बोट थारू हिन्दू

भएता पनि ब्राह्मण धर्म मान्दैन र भूतप्रेतमा आस्था राख्न छ। त्यस बाहेक पुरोहितको साटो सबै कामकाज पनि भानिजबाट नै चलाउँछ। उपर्युक्त आठथरी थारूना बाँतर थारू आपसमा साह्रै नीच मानिन्छ। यद्यापि थारू जाति धर्म सापेक्ष देखिए तापनि हिन्दू धर्ममा उति आस्था राख्तै न। उसको जरूको भन्दा बेग्लै संस्कृति छ। "प्रायः प्रत्येक थारूका घरमा गृह-देवता हुन्छ, जसलाई 'गन' भन्छन्। त्यसलाई दूध, पाट (रेशमा), परेवा, कुखुरुको वलिदिइन्छ। 'बरम' स्थान हरेक गाउँको ग्राम-देवता हो। यस बाहेक दलाको टाउको गाडे र जखिन (युक्षिणी), कोलको मूढो गाडेर मसान (श्मसान) पूजा पनि गर्दछन्। 'मलंग', 'औलियाबाबा' आदि अनेक देवता हुन्छन्। धरौटमा तन्त्र-मन्त्र, भूत-प्रेत (भन्नेकुरा) खुब चन्दछ[1]।" यसै यारण बाहिरका मानिस थारू जातिसँग डराउछन्। भूत-प्रेतमा आस्था राख्ने अनमिज्ञ व्यक्तिहरू वोक्सा-वोक्सीको उत्पत्ति थरौटबाट भएको मान्दछन्। यो घृणाको जरो खोतलेका खण्डमा पनि हामी आकैं ऐतिहासिक तथ्यमा पुग्न सक्छौं। कुमाऊँको-तराईमा कहिं कहीं वोक्सा थरका थारूहरू पनि पाइन्छन्[2]। संभवतः उक्त घृणा 'वृज्जि' र 'शाक्य' को आपसी स्पर्धाको नै अवशेष हो, जो नेपाली भाषामा ऐले सम्म पनि 'वोक्सा-वोक्सी' को नामले लुकेर बसेको होस्।

चितौनियाँ थारूहरू माथि वर्णन गरिए झैं प्राकृत भोजपुरी र मागधीको सम्मिश्रणबाट बनेको तेश्रो खिचडी भाषा बोल्ने भएता पनि आधुनिक हिन्दीको प्रभाव यिनीहरूमा छैन, र हिन्दी भाषा बुझ्दैनन्। किन्तु नेपाली भने सजीलैसँग बुझ्न र बोल्न सक्छन्। थारू जातिको भाषा, संस्कृति, लोक कथा, लोकगीत आदि अनेक महत्त्वपूर्ण चीजहरू क्रमशः बाहिरी संपर्कले गर्दा लुप्त हुदैं गएका छन्। मानव शास्त्रीका निमित्त थारू जाति साह्रै रहस्य पूर्ण विषय हो।

भूमि र खेती-पातीः—राप्ती उपत्यकाको अधिकांश भागमा जंगल पर्ने भएता पनि खेतीको विषय पनि कम उल्लेखनीय छैन। राप्ती उपत्यकामा मोटामोटी हेरौं भने चार प्रकारको भूमि पाइन्छ, जो

१—राहुल सांस्कृत्यायन-पुरातत्त्व-निवन्धावली-पृ० सं० ११७

२—यो आधार इतिहास-शिरोमणि श्री बाबुराम आचार्य द्वारा पाएको हूँ।

१०

प्रसंगवश हामीले अघि पनि भनी सकेका छौं। जस्तै मटयैलो, अर्धवालुमय, वालुमय र पत्थरीलो। पहाड़ी भूमिको जमिन पत्थरीलो, उत्तरबाट बगेर आएका खहरेका छेउछाउको जमिन र नारायणीको किनार वा बेलौद, कालाबञ्जार र टाँडीको पश्चिमी भागको भूमि अधिकतर वालुमय, उक्त प्रगन्नाको पूर्वी भाग अर्धवालुमय र चितौन मट्यैलो छ।

माड़ी प्रगन्नामा भने प्रायः तिनै प्रकारको भूमि क्रमशः पाइन्छ। सर्व प्रथम मट्यैलो, त्यस पछि अर्धवालुमय र वालुमय। मकवान पुर गढिको मातहत पर्ने रमौली-प्रतापपुर देखि हर्नामाडी सम्मको भूमिमा रमौली-प्रतापपुर र हर्नामाडी अधिक मट्यैलो छ। त्यस बाहेकको भूमिमा वालुमय, अर्धवालुमय र कहीं-कहीं मट्यैलो पनि पाइन्छ। यस भूमिलाई हामी साधारण तथा ३ भागमा विभक्त गर्न सक्तछौं-खेत, बारी र उसर। अर्थात् गहिरो जमिन, जहां सिचाईको प्रबन्ध हुन सक्त छ त्यसलाई खेत, सिंचाइको प्रबन्ध हुन नसक्ने अग्लो भूमिलाई बारी र वालुमय र पत्थरीलो लाई उसर भन्न सकिन्छ। खेतमा धानको बाली मुख्य मानिन्छ र बारीमा हिउँदेबाली। राप्ती-प्रतापपुर र मकवानपुर व्यासी वा हर्नामाडी एरियामा धानको खेती अधिक हुन्छ। यसबाहेक सबै ठाउँमा हिउदेबाली अधिक हुन्छ। राप्ती उपत्यकाको मुख्य खेती तोरी हो र दोश्रो धान बाहेक सुर्ती, मकै, कोदो, घैया, फापर, जौ, गहूँ, बदाम आदि पनि हुन्छ। उपत्यकाको उसर भूमि अर्थात् वालुमय र पत्थरीलो जमिनमा खेती हुन्न। यसै कारण यहाँका धेरै जमिन आवाद भएको २-४ वर्ष पछि नै कम उब्जाऊ हुँदै जान्छन्। यहाँ धेरै जमिन यस्ता छन् जसमा बाँध पैंनाको अभावले केवल हिउँदे बाली मात्र लाग्द छ। यदि नहरको प्रबन्ध भए ती सबै खेत हुन सक्तछन्। राप्ती उपत्यकामा नहर लायक राप्ती, मनोहरी, बुढीराप्ती, खगर्डी-रानीखोला जस्ता महत्वपूण नदीनाला पनि वर्तमान छन्। यी खोला-नालाको बाँध राप्तीको सिरपुछार बाँधी माडो प्रगन्ना बाहेक कसै भूमिमा सिचाई हुन नसक्ला। माडामा पनि रेवा र मंगला दुई नदी वर्तमान छन्, ती दुवैमा क्रमशः ९ क्यूसेक्स (३ घट्टा) र ३ क्यूसेस (१ घट्टा) पानी हिउँदमा पनि रहने भएकोले वर्षामा २२ मौजे माडीको भूमि बाँधको प्रबन्ध भएमा अवश्य नै पूरा सिंचित हुन सक्तछ।

पेशा, उद्योग धन्दा र व्यापारः—राप्ती उपत्यका बासीको मुख्य पेशा खेती हो। यहाँका करीव ९९% मानिस खेतीमा निर्भर खेतीमा निर्भर गर्दछन्। बाँकी १% मानिस अरू पेशामा पनि लागेका छन्। यस उपत्यकामा आर्थिक दृष्टिले तोरीको खेती हुन्छ र त्यस पछि सुर्तीको। यहाँको तोरीको व्यापारकेन्द्र सर्वप्रथम हेटौंडा, त्यस पछि नारायणगढ र ठोरी हो। यी सबै केन्द्र हिउँदमा मात्र खुल्दछन्। किन्तु उक्त केन्द्रमा व्यापारीहरू बाहिरबाट आउँछन्, यहाँका बासिन्दा व्यापारी छैनन्। यहाँको तोरी धेरै जसो भारत निकासी हुन्छ। यदि चितौन वा राप्ती उपत्यकाको सबै तोरीमा नेपाल-सरकारले अन्यत्र निकासी गर्न नदिने कडा नियन्त्रण राखेर तेल उद्योग संबंधी उद्योग-धन्दामा ध्यान राखे आफ्नू राष्ट्रको तेल र तेलबाट बन्ने अरू सहायक वस्तुहरूको महत्वपूर्ण भाग पूरा गरी नेपालमा तयार भएका दैनिक व्यवहारका वस्तु अरू छिमेकी राष्ट्रलाई समेत दिन सक्तछ। यस उपत्यकाबाट मात्र करीव लाख-सवालाख मन तोरी कमसे-कम भारत तर्फ निकासी भै राखेको छ। जुन तोरीको तेल भारतमा पेलेर मील-मालिकहरू उल्टो हामीलाईनै महँगो भाउमा विक्री गर्दछन्। हामीलाई आवश्यक पर्ने पिना सम्मलाई पनि परमुखापेक्षी हुनुपरी राखेको छ, जो हाम्रा निमित्त लाज मर्नुकुरा हो।

\+ \+ \+

औद्योगिक दृष्टिले चेपाङहरू गूँदको चटाई (गुन्द्री) बनाउँछन् मगरहरू डोका, नाम्ला, घूम आदि बनाउँछन्। बोटाथारू माछा मारेर निर्वाह गर्दछन्। सुनाहा थारू माड़ी प्रगन्नाको रेवा र मंगला नदीमा सुन खोज्ने काम गर्दछन्। किन्तु बोटथारू बाहेक अरू सबैको प्रधान-पेशा कृषि नै हो। अघि जंगलको प्रसंगमा वर्णन गरिएका जरी-बुटी र सन्ठीपाठ (जंगली जूट), बेत, बाँस र बाबियोको सदुपयोग भएमा नेपाल-राष्ट्रको ठूलो औद्योगिक माग पूरा हुन सक्तछ। माड़ी प्रगन्नामा माटाका भाँड़ा बनाउन लायकको कालो चिम्टे माटो पाइन्छ। यस ठाउँमा माटाका भाँड़ा बनाउने काम राम्रो चल्न सक्त छ। चितौन प्रगन्नामा फलफूललाई उपयुक्त माटो भएकोले फल-फूलको खेती पनि औद्योगिक दृष्टिले हुन सक्त छ। किन्तु यातायातको प्रबन्ध नभए सम्म यी सबै कुरा आकाशको तारो छ।

जमिन्दार, जमिन्दारी प्रथा र आर्थिक स्थिति:—"यस उपत्यकामा वा खासगरी चितौन इलाकामा मालपोत असुल गर्ने गाउँको जिम्मेदार व्यक्तिलाई जमिन्दार भन्दछन्[१]। त्यै जमिन्दार गाउँको सबभन्दा ठूलो किसान हुन्छ। कुनै कुनै मौजामा त सम्पूर्ण जमिन जमिन्दारकै नाममा दर्ता भएको देखिन्छ। केही जमिन्दारका १ देखि ५।६ जनारैतिसम्म पनि हुन्छन्। जमिन्दार वा केही ठूला किसानले हरूवा (हली) चरूवा (गोठालो), गाडीवान (गोरूगाडी जोतने), बजिया (दैठके-दास) समनिया (बजिनी-दासी) आदि परिचारकको दल राखेलो हुन्छ। यी परिचारकहरू जमिन्दारकै घरमा खान्छन् र प्रतिवर्ष माघ महिनामा दुइ देखि सात मुरी सम्म धान पारिश्रमिक पाउँछन्। गाउँमा हजाम पनि हुन्छ र यसले पनि आफ्नो पारिश्रमिक धानै पाउँछ। किन्तु थारू र दनुवारका गाउँमा गाउँमा सार्की, कामी दमाई, सिकर्मी, डकर्मीहरू पाईंदैनन्। साथै धोबो र क्यामे पनि छैनन्। गाडा बनाउने सिकर्मीहरू भारतबाट आउँछन् र एकगाडा बनाएको करीब ६० साठी रूपियाँ लिन्छन्। कामी, दमाई, कुमाले र पुरोहितको काम गर्ने मानिस उत्तर पहाडबाट हिउँदमा धानपाके पछि झर्छन्। सार्कीको यँहा त्यस्तो माग छैन।

खास चितौनमा धानको खेती अधिक हुने भए तापनि किसानहरूको परिवार ठूलो हुने हुनाले यहाँबाट धानको निकासी उस्तो हुदैन। जस्तै उदाहरणका निमित्त हामी भन्न सक्छौं एक जमिन्दार वा किसान संग ६० विघा धानको खेती हुने जमिन छ। किन्तु धान गोडने र असल विऊ लगाउने प्रथा न हुनाले केवल ९०० मुरी जति धान पाउँछ। उसका घरमा ८१ जना जहान छन्। एक जनाले वर्षमा ७ मुरी धान खान्छ। सम्पूर्ण परिवार वा जहानलाई ख्वाउन मात्र ७३० मुरी धान खर्च हुन्छ। अधिकतर किसानले जाँडरक्सी पनि खाने हुँदा त्यसमा पनि अवश्य नै केही खर्च हुन्छ। ठूलो परिवारमा हरसाल विवाह र जन्म मृत्यु पनि हुनु स्वाभाविकै हुन्छ। यस्ता आकस्मिक कुरामा ठूलो भोज-भतेर हुन्छ। त्यस कारण धान विक्री गर्नु असंभव हुन्छ। तर तोरी र सुर्तीबाट २-२½ हजार बार्षिक आय

१—हाल यस उपत्यकामा मालपोत र सेर्मा समेत जम्मा रू० ४३,७५५। मात्र सरकारको उठ्ती हुन्छ।

अवश्य हुन्छ। यै तोरी र सुर्तीको आयबाट साल भरको किनमेल आदि चल्दछ।

राप्ती उपत्यकामा प्रायः सवै ठूला किसानको १-१½ सय गाई वस्तु पाले कै हुन्छन्। किन्तु माथि वर्णन गरेझैं असल जातका नहुदाँ माल बाहेक विशेष आर्थिक लाभ छैन।

त्यस बाहेक यस उपत्यकामा जंगली पशु पक्षीबाट खेतीमा अत्यन्त हानि छ। चरा चुरूङ्गी बाहेक बन्य पशुमा चित्तल, मिर्ग, जरायो, बँदेल, गैंडा र कुनै कुनै मौकामा हात्तीले पनि खेतीलाई नोक्सान पार्दछन्। बाघ र चितुवाले खेतीका आधार गाईवस्तुलाई मार्दछन्। हुन त किसान हरूले बार र खावाको प्रबन्ध गर्दछन्, किन्तु सरकारको दृष्टि यस तर्फ आकर्षित नभएको हुँदा उनीहरूको मात्र प्रयत्न नगण्य छ[१]।"

यातायातः—यातायातको दृष्टिबाट यो उपत्यका साह्रै नै पिछडिएको छ। उपत्यकाको पूर्वी-सीमा नेर हेटौंडामा अमलेखगञ्ज–भीमफेदी रोड (राजमार्ग) छ, जसमा नेपाल सरकारको नियन्त्रणमा बस-सर्भिस चलेको छ। अमलेखगञ्जदेखि रक्सोलसम्म जाने रेल (N G Rly) पाइन्छ। हेटौंड़ा, अमलेखगञ्ज र भीमफेदीको बीच सेण्टरमा पर्दछ। हिउँदमा काठमाण्डू देखि लिएर उता भारततर्फ विहारसम्मका पनि निकै व्यापारी जम्मा हुने भएकोले यहाँ निकै नै गुल्जार हुन्छ। उपत्यकाको पश्चिमी सीमामा नारायणी (गण्डकी वा स्वर्णवह्न) नदी भएकोले देउघाट देखि भारतमा पर्ने वगाहाघाट सम्म नाउ द्वारा निकासी-पैंठारी हुन्छ। देउघाट नारायणगढबाट करीब डेढ़ कोश उत्तर पश्चिमको कुनामा पर्दछ। नारायणगढ देखि उँधो नारायणीको पानी साना-साना स्टीमरबोट चल्न सक्ने छ। किन्तु त्यसको प्रबन्ध ऐलेसम्म भएको छैन। सबै निकासी-पैठारीको काम साना नाउ द्वारा लिइन्छ, जसमा अधिक खतराको सामना गर्नु पर्दछ। यसै यातायातको आधारमा हिउँदमा नारायणगढ बजार गुल्जार हुन्छ। उक्त बाजारको सबै व्यापार बन्दिपुर र गोरखाका साहू महाजनहरूका कब्जामा छ। नारायणगढबाट यौटा हिउँदेबाटो

१—श्रीकृष्णबम मल्लको राप्ती दून विकासको रूपरेखा (रिपोर्ट) को आधारमा।

हेटौंडा र आर्को भिकना ठोरीसम्म पुग्दछ । यी दुवै बाटामा तोरीको फसल तयार भए पछि (माघ देखि चैत्रसम्म) गोरूगाडी चल्दछन् । यी दुवै बाटा क्रमशः करीव ५१ र ३५ माइल लम्बा छन् । दुबै मार्ग जंगलै जंगल गुज्रने हुँदा साह्रै भयानक र कठिन छन् तोरीको मौसममा व्यापारीहरू कुनै कुनै समयमा जी० एम० सी० ट्रक पनि लैजान्छन् । ट्रक लैजाने बाटोमा कठिन सित ल्याण्डरोवर र जीप पास हुन सक्त छ । माथि उल्लेख गरेको दोश्रो बाटोको आधार लिएर ठोरीमा पनि हिउँदे बजार लाग्द छ । यो बजार पनि गोरखा र बन्दिपुरकै साहुहरूका कब्जामाछ । ठोरीमा सीमा पार गर्ना साथ भारतीय रेल्वे (N. E. Rly) को ब्राञ्चलाईन भिकनाठोरी स्टेशन भेटिन्छ । माथि उल्लेख गरिएका दुवै स्थल मार्ग शिकारको नाताले बनेका हुन्, किन्तु हाल तोरीको व्यापारमा उपयुक्त सहायक भएका छन् । यस बाहेक चितौन प्रगन्नाको सदर मुकाम झुवानी छेउ बाघमारामा[१] हवाई जहाजको ल्याण्डिङ्ग ग्राउण्ड पनि छ । यहाँ चितौन जाने ठूला-ठूला राजकर्मचारी र शिकार खेल्न जाने अमीरहरू उत्रिन्छन् । गोरखा र बन्दिपुर जाने बाटो देउघाट छेउ पुगेर छुट्टिन्छ । जे होस् यहाँको यातायात साह्रै कमजोर छ । मानिसलाई बाटो घाटोको मात्र असुविधा हुँन, बाटामा वन्य जन्तुको भय पनि एल्कै-दोल्कै हिंड्दा हुन्छ । यसै कारण यहाँ यौटा हुलाक प्रथा चलेको छ, जसले आउने जाने यात्रीलाई केही सुविधा मिल्न सक्तछ । यस प्रथा अनुसार यौटा गाउँको जमिन्दारले आर्को जमिन्दारका मौजा सम्म आगन्तुकलाई सहायतार्थ मार्ग दर्शक वा अंग रक्षक खटाइ दिन्छ र त्यसल पनि त्यसै क्रमलाई कायमराखी अघि बढाउन मदत गर्दछ । यसै क्रमले असहाय यात्री चितौनको इलाका पार गर्दछ । यो अत्यन्त प्रशंसनीय प्रथा हो । तर साह्रै खेदको कुरा छ कि बाहिरबाट जाने यात्रीले यस प्रथाको साह्रै दुरुपयोग गर्दछन् । यहाँ सम्म कि पहाडबाट भीख माग्न आउने गाइनेले मागी मागी जम्मा गरेको-धान-चामल सोझा-साझा थारू वा रैतीलाई बोकाई चितौनको इलाका पार गराउँछन् । यति हुँदा हुँदै पनि तिनीहरू आफ्नू पारिश्रमिक माग्दैनन् । यी सोझा-साझा, पर-

१—हाल बाघमाराको साटो भरतपुर (टाँडीप्रगन्ना) मा ल्याण्डिङ्ग ग्राउण्ड बनेको छ ।

पराका पुजारी थारू वा रैती धन्यबादका पात्र छन् ।

शासन-प्रबंधः— राप्ती उपत्यकाको शासन प्रबन्ध दुई भागमा विभक्त छ । चितौन इलाकामा पर्ने पाँच प्रगन्ना—चितौन, बेलौद, कालाबञ्जार, टाँड़ी, माड़ी—यी उपरदाङ् गढी मातहत पर्दछन् । रमौली-प्रतापपुर देखि हेटौंडा, हर्नामाड़ी सम्म चिसापानी गढी मातहत पर्दछ । चितौनको अदालत उपर दाङ्गढी र माल अड्डा शेरबासमा छ । अदालतका हाकिम डिट्टा र मालका हाकिम सुब्बा छन् । रमौली-प्रतापपुर देखि हर्नामाड़ी सम्मको अदालत चिसापानी गढी र माल अड्डा मकवानपुर गढीमा छ । चिसापानी गढीका हाकिम सी. क्लास (ग. श्रेणि) का बड़ा हाकिम र माल अड्डाको हाकिम सुब्बा रहन्छन् । चिसापानी गढीमा राष्ट्रिय फौजको ञ्जारेक पनि छ । राप्ती उपत्यकाको नाका नाकामा आर्मड पुलिसका चौकी पनि छन् । जसको हेड क्वार्टर झुवानीमा छ । पुलिस चौकीमा सबभन्दा ठूला अफिसर सब-इन्स्पेक्टर रहन्छन् ।

संभावित योजनाः— हाल नेपाल सरकारले राप्ती-उपत्यकाको विकासका निमित्त यौटा विभाग खडा गरी त्यसद्वारा–भूमि वितरण, सुकुम्बासीको पुनर्वास, मलेरिया कण्ट्रोल, शिक्षा-प्रचार, बाटो-घाटो, डाक-तार, कृषि र पशुधनको विकास-समुदाय विकास प्रणालीको को आधारमा, गरिने कार्यको शिलान्यास सम्म गरेको छ ।

संस्कृतका नाटकहरूको विकाश | मुरलीधर भट्टराई

नाटकको उत्पत्तिको विषयलाई लिएर धेरै अन्वेषकहरूले धेरै राय प्रकट गरेका छन् । हाम्रा ऋषिहरूको विचारमा जीव स्वभावैले अमर हुने इच्छा राख्दछ । शरीर मरेर गए पनि कीर्तिशरीरलाई दीर्घजीवी गराउने भावनाले नाटकको सिर्जना गरेको हो । मनुष्य अनुकरणशील हुनाले उसले यसलाई बेगले अगाड़ि बढायो ।

नाट्य-शास्त्रका आचार्य भरतमुनिले नाटकका पूर्वाचार्य ब्रह्माजी-लाई मानेका छन्। नाटकका चार अंश हुन्छन्—संवाद, संगीत, अभिनय र नृत्य। यी क्रमैसँग ऋगवेद, सामवेद, यजुर्वेद र अथर्ववेद-बाट लिइएका हुन्। वेदमा नाटकीय वस्तुहरूको बीज देखेको हुनाले आर्यहरू ऋगवेदकै समयमा नाट्यकला सँग परिचित थिए भन्ने विद्वानहरूको भनाइछ।

रामायण र महाभारत कालमा त नाटकको निकै विकाश भएको देखिन्छ। युधिष्ठीरको रंगशाला, विराटनगरमा गुप्तवास बस्दाखेरिको बृहन्नाला अर्जुनको कथा, भागवतको रास, हरिवंश, रामायण आदिका कथाहरूबाट आर्यहरूले गरेको नाटकको विकाश अनुमान गर्न सकिन्छ। देवताको मूर्तिको अगाडि नाच्ने मुक्तिको एउटा प्रमुख साधन मानेर आएकोबाट भारतवासीहरूको नाटकको प्रति कतिसम्म आदर रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ। पाणिनीले व्याकरणसूत्रको चारौं अध्याय तेस्रो पाउको ११० सूत्रमा नाट्यसूत्रको बयान गरेका छन्। पाणिनीको समयभन्दा पहिले नै आधुनिक रूपमा नाटक खेलिसकेको थियो। ई० पूर्व ७०० वर्षमा नै भारतमा अनेक नाच घर बनिसकेका थिए।

नाटकको पर्दालाई यवनिका भन्ने गरेको देखेर केही बिदेशी आलोचकहरूले भारतले यवनहरूबाट नाट्यकला सिकेका हुन् भन्ने अढकल लगाएका छन्। तर जवनिका शब्द वेग या गतिलाई बुझाउने जब धातुबाट निस्केको हुनाले यी आलोचकको विचारलाई संस्कृतको अपूर्ण ज्ञान भएकाको कुरा हो भनेर ब्रति ध्यान दिएका छैन।

संस्कृतका नाटकहरूको विशेषताको विचार गर्दा धेरै जसो त्यस समयको परिस्थितिको वर्णन गर्दछन् तापनि सबै देशकालमा नित्य नयाँ रहने मानव प्रकृतिको सार्वभौमत्वलाई यिनले समान रूपले नै लक्ष्य गरेका छन्। संस्कृत नाटक घटनाभन्दा रसलाई महत्व दिन्छ। यथार्थता र आदर्शको समुचित समन्वय गर्न संस्कृत नाटक बेजोड छन्। सार्वजनिक उन्नतिको लक्ष्य भरिएका हुनाले यिनीहरूको आरम्भ मंगलाचरणबाट नै हुन्छ। र समाप्तिमा विश्व-कल्याणको भावनाले भरिएको भरत वाक्य अवश्य रहन्छ। आर्यहरू आत्मालाई 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' मान्ने हुनाले कस्तै कष्टमा पनि निराश हुँदैनथे अतः यिनी हरूले दुःखान्त नाटक लेख्न ठीक ठानेनन्। संस्कृतका कलाकार-

हरूले अन्तः प्रकृति र वाह्य प्रकृतिको घनिष्ट सम्बन्ध गराएका छन्। अतः संस्कृतका प्राय सुखान्त नाटक मात्र लेखिएकाछन्। संस्कृतका नाटक कममा पाँच अंकका र बढीमा दश अंकसम्मका हुन्छन्। वध, विवाह, युद्ध, भोजन, यात्रा, प्रस्थान, मृत्यु आदि र लज्जाजनक अभिनय निषिद्ध मानिएका छन्।

केही संस्कृतका नाटक र नाटककारहरूको आलोचना संक्षिप्तमा प्रस्तुत गर्दछु:.........

भास कविका तेह्र नाटक पाइएका छन्। कालिदासले पनि आफ्नो नाटक मालविकाग्नी मित्रमा भासको सम्मानपूर्ण उल्लेख गरेका छन्। भासको शैली अरूकोभन्दा नितान्त भिन्न छ। कौटिल्यले आफ्नो अर्थ-शास्त्रमा समेत भासका श्लोक उद्धत गरेका छन्। भासले स्वप्न-वासवदत्तामा नाट्यकलाको कुशलता देखाएका छन्। भासको कल्पना-मा निरालापन छ। सरल मार्मिक बोधगम्य उपमाले गर्दा उनका नाटक बहुतै रोचक भएका छन्। उदाहरणको निम्ति एक वाक्य......

कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले
रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति।

—अर्थात् डोरी छिनेपछि इनारमा खस्नबाट घडालाई रोक्न नसके जस्तै मृत्युकालमा कस्ले कस्लाई बचाउँन सक्दछ।

भास पछि शुद्रकको नामआउँछ। शुद्रक विद्याव्यसनी राजा थिए। मृच्छकटीक उनको प्रमुख रचना हो। शुद्रकको यस मृच्छकटिक नाटक-लाई भासको चारूदत्त नामक नाटकको अनुकरण भन्दछन् तापनि कालिदासका नाटकहरूमा समेत मृच्छकटिकको छाप देखिन्छ। संस्कृतमा यही मुख्य सामाजिक नाटक हो। मधुर हास्यको सुन्दर चित्र र सामाजिक जीवनको अपूर्व प्रवाह हेर्नले मृच्छकटिक नबिर्सि-कन पढ्नु पर्दछ।

कालिदासको तीन ओटा नाटकहरूमा शकुन्तला नै प्रमुख मानिए-को छ तापनि एक-एक कुराको एक-एक नाटकमा विशेषता छ। मालविकाग्नी मित्रमा मालविका र अग्निमित्रको, विक्रमोर्वशीमा पुरूरवा र उर्वशीको, शकुन्तलामा दुष्यन्त र शकुन्तलाको प्रणय-कथाको वर्णन छ। कालिदास स्वर्गलाई पृथ्वीमा ओराल्ने काममा पूर्ण सफल भएका छन्। वाह्य-प्रकृतिको साथमा अन्तः प्रकृतिलाई भेट गराएर प्रेमालाप

सालिक | बदरीनाथ भट्टराई

प्रमुख व्यक्तिको मात्र सालिक रहन्छ भन्ने ठोकुवा छ। अझ प्रमुखहरूमा त छान्नु पर्दछ। त्यतिका देवतामा पन्चायनकै न हो ठाउँ-ठाउँमा सालिक रहेको; यदि सालिकको संख्या लिने हो भने राम र कृष्णलाई पनि बुद्धले जितेका होलान्। मुर्तिका विरोधी भए पनि पृथ्वीका कुना-कुनामा समेत उनको शान्त चेहड़ा देख्न पाईन्छ।

मन्दिरको सामुन्ने हात जोड़ेर भक्ति दर्शाउने चलन बीचमा आयो। पशुपतिमा मात्र जाने हो भने पनि प्रशस्त सालिक देखा पर्दछन्। उनीहरूको आदर्श सुनौला अक्षरमा लेखिएको पनि देखिन्छ, तर हरेक भक्तहरूतिर दृष्टि दिएर साध्य होला र? त्यसैले वैज्ञानिक ढंगमा ढालिएका सालिकतिर जाँदा आधुनिकता देखिएला।

काठमाडौं टुँडिखेलमा आउने हो भने यसका काखमा भनेजस्ता सालिक खडा भएका देखिन्छन्। धरराभन्दा पूर्व र लुमडीभन्दा पश्चिमको चोबाटोमा घाड़चढ़ी सालिक देखिन्छ। पूर्व मोहडा भए पनि दक्षिण तिर फर्केका यी जंगबहादुर हुन्। यिनी जस्तो जल्दो, बल्दो नेपाली पाउँन दुर्लभै पर्लो। यिनको साहासिलो चरित्र सुन्दा पनि आँङ्ग जिर्रीङ्ग हुन्छ। मतलव सिद्ध गर्नाको लागी यिनले मामालाई बाँकी राखेनन्। 'कि आँटले खान्छ, कि ढाँटले' भने झैं राज्य लक्ष्मीका दायाँ हात बनेका यिनले कोतमा रात गंगा बहाएर भगीरतले झैं आफनो कुलको उद्धार गरे। सिपाहीबाट प्रधान मन्त्रीको शिरपेच पहिरनु के सानो कुरा हो र? फेरि जसका आधारमा उभियो उसैलाई चित पारेर काशीमा मुख धुन पठाई दिनु सानो काम होइन। उनमा त्यो शक्ति, न्याय र राज-भक्तिको झझल्कोबाट नै आएको हो। राजाको पजनी गर्न चान-चुनेले कहीं शक्छ? यदि त्यो बेला यिनले राजनीतिमा जागृति नदेखाएको भए पाशा कताकता पल्टँदो हो! बेलायतमा गएर भिक्टोरियासँग हात मिलाई राजनीतिको दुनो सोइयाउने पहिला हिन्दू यिनै हुन्। सुरेन्द्र विक्रमलाई आफनो ईशारामा नचाएर सूत्रधारको अभिनय मात्र यिनले देखाएका छैनन्, किन्तु बराबर रंगमन्चमा नै खडा भएर अभिनेता पनि बने कहिले ब्वाँसो र कहिले बाघ बन्न सक्नु तारीफको कुरा हो। अशिक्षित भएर पनि कूटनीतिज्ञ हुनु, अव-

बज्रभन्दा सारो मन, शुद्ध प्रेमको जीवीत चित्र हेर्नु छ भने उत्तररामचरितलाई पढ्नु पर्दछ । भवभूतिको मतानुसार करूणा सिवाय अर्को रस नै छैन । अरू रस यसैका निमित्त थोपा, फोका र तरंग मात्र हुन् । करूण रसमा भवभूति कालिदासभन्दा पनि विशेष माथि गएका छन् । भवभूतिको कलाको एक झलक प्रस्तुत गर्दछु वनवासी सीतालाई अश्वमेध गर्नु भएको कुरा सुनाइदिएर विनाधर्मपत्नीले गृहस्थीको यज्ञ हुन सक्तैन रामले पुनर्विवाह त गर्नु भएन भन्ने शंका गरी सीता सोध्नु हुन्छ—के रामले विहा पनि गर्नु भयो ? सखीले उत्तर दिन्छिन्—होइन गर्नु भएको छैन । सीता सोध्नु हुन्छ—यस धर्म कार्यमा सहधर्मिणी चाहिन्नत ? सखी भन्दछिन्—चाहिन्छ । सीता फेरिसोध्नु हुन्छ खोइ त त्यो । सखीले उत्तर दिइन्—तिम्रो तस्वीर । सीताले फेरि भन्नु भो अहो मभन्दा मेरो तस्वीर पो भाग्यवती रहेछ ।

बज्रभन्दा पनी सारो फूलभन्दा उ कोमल ।
महात्माहरूको चित्त कल्ले यो जान्न सक्दछ ॥

कवि विशाखदत्तको ऐतिहासिक राजनीतिक नाटक मुद्राराक्षस हो । यसमा भासको प्रभाव छ । नाट्य-शास्त्रको नियमको सर्वथा अनुकूल नभए पनि यो घटना प्रधान नाटकलाई राजनीतिक चालबाजी र घटनाहरूलाई लिएर संस्कृत साहित्यको मात्र होइन कि विश्वसाहित्यको बेजोड रत्न मानेका छन् । कठोर, स्थिर, होसियार चाणक्यको र विस्मरणशील उदार हृदय दयालु स्वभावका राक्षसका दाउपेचमा परिवर्तन ल्याउनु चाणक्य जस्तो क्रान्तिकारी नेता चाहिन्छ । राजकाज सँभाल्न राक्षस जस्तो बुद्धिमान चाहिन्छ भन्ने र राजनीतिका नेता त्यागी, तपस्वी पनि हुनु पर्छ भन्ने कुरा मुद्राराक्षसमा पाइन्छ । यसको संलापमा स्वाभाविकता भएर पनि भाषामा ओज र प्रभाव छ । मुद्राराक्षसमा स्त्री पात्रको प्राय: अभाव जस्तो देखिन्छ । न प्रयोजन मन्तरा चाणक्य: स्वये पिचे कृते—अर्थात् विना प्रयोजन चाणक्य सपना पनि देख्दैन भनेर राजनीतिक नेताको व्यस्तता र जागरूकता देखाएका छन् । राजनीतिक मस्तिष्कलाई तीखो पार्न पढ्नै पर्ने नाटक हो । अस्तु ।

सालिक | बदरीनाथ भट्टराई

प्रमुख व्यक्तिको मात्र सालिक रहन्छ भन्ने ठोकुवा छ । अझ प्रमुखहरूमा त छान्नु पर्दछ । त्यतिका देवतामा पन्चायनकै न हो ठाउँ-ठाउँमा सालिक रहेको; यदि सालिकको संख्या लिने हो भने राम र कृष्णलाई पनि बुद्धले जितेका होलान् । मुर्तिका विरोधी भए पनि पृथ्वीका कुना-कुनामा समेत उनको शान्त चेहड़ा देख्न पाईन्छ ।

मन्दिरको सामुन्ने हात जोड़ेर भक्ति दर्शाउने चलन बीचमा आयो । पशुपतिमा मात्र जाने हो भने पनि प्रशस्त सालिक देखा पर्दछन् । उनीहरूको आदर्श सुनौला अक्षरमा लेखिएको पनि देखिन्छ, तर हरेक भक्तहरूतिर दृष्टि दिएर साध्य होला र ? उसैले बैज्ञानिक ढंगमा ढालिएका सालिकतिर जाँदा आधुनिकता देखिएला ।

काठमाडौं टुँडिखेलमा आउने हो भने यसका काखमा भनेजस्ता सालिक खडा भएका देखिन्छन् । धरराभन्दा पूर्व र लुमडीभन्दा पश्चिमको चोबाटोमा घाड़चढ़ी सालिक देखिन्छ । पूर्व मोहडा भए पनि दक्षिण तिर फर्केका यी जंगबहादुर हुन् । यिनी जस्तो जल्दो, बल्दो नेपाली पाउँन दुर्लभै पर्लो । यिनको साहासिलो चरित्र सुन्दा पनि आँङ्ग जिर्रीङ्ग हुन्छ । मतलव सिद्ध गर्नाको लागी यिनले मामालाई बाँकी राखेनन् । 'कि आँटले खान्छ, कि ढाँटले' भने झैं राज्य लक्ष्मीका दायाँ हात बनेका यिनले कोतमा रातो गंगा बहाएर भगीरतले झैं आफ्नो कुलको उद्धार गरे । सिपाहीबाट प्रधान मन्त्रीको शिरपेच पहिरनु के सानो कुरा हो र ? फेरि जसका आधारमा उभियो उसैलाई चित पारेर काशीमा मुख धुन पठाई दिनु सानो काम होइन । उनमा त्यो शक्ति, न्याय र राज-भक्तिको झझल्कोबाट नै आएको हो । राजाको पजनी गर्न चान-चुनेले कहीं शक्छ ? यदि त्यो बेला यिनले राजनीतिमा जागृति नदेखाएको भए पाशा कताकता पल्टँदो हो ! बेलायतमा गएर भिक्टोरियासँग हात मिलाई राजनीतिको दुनो सोझ्याउने पहिला हिन्दू यिनै हुन् । सुरेन्द्र बिक्रमलाई आफ्नो ईशारामा नचाएर सूत्रधारको अभिनय मात्र यिनले देखाएका छैनन् , किन्तु बराबर रंगमन्चमा नै खडा भएर अभिनेता पनि बने कहिले ब्वाँसो र कहिले बाघ बन्न सक्नु तारीफको कुरा हो । अशिक्षित भएर पनि कूटनीतिज्ञ हुनु, अव-

ली भएर पनि होशियार हुनु, स्वार्थी भित्तामा पनि देश भक्तिको चित्र देखाईदिनु यिनको वैशिष्ट्य हो। भोटलाई चित पारेकोमा त यिनलाई धन्यबाद नदिने को होला! अंग्रेजसँग काँधमा-काँध मिलाएर पनि उसका विद्रोहीहरूलाई आश्रय दिनु अचम्मको चाल हो। गंगाको साँध त्यागेर नयाँ मुलुकले नै तृप्त हुने यी कस्ता सन्तोषी। आफनो घरको इनार भर्नु त अर्कै कुरा हो।

टुँडीखेलको आग्नेयकोणको चौबाटोमा पुगेपछि पूर्वतिर फर्केको घोडचढी सालिक देखा पर्छ। त्यो रणोद्दीपसिंहको हो। कोतपर्वमा तरवार चलाए बापत भाइ-भाइमा रोलको क्रम रहन गएकोले यिनले प्रधानमन्त्री हुन पाएन हुन्। कुटनीतिको कुहिरोको काग भए पनि भाइहरूका आधारमा तीन चाँद यिनले लगाए। सह्रासँग दाँजिएका यिनले भाइ-भतीजाहरूमा जुन शान्त हावा बहाउन खोजेका थिए तर त्यो आकाशको फूल बन्यो र झन झन संघर्ष बढ्दै गयो। त्यसैबाट अडतीस सालमा जुन डँढेलो निस्कियो, त्यसले एकातिर उल्खिरै स्वाहा पाऱ्यो। अन्त्यमा त्यही ज्वालाले काठका पुतली जस्ता हुतिहारा र हुस्सु यिनलाई पनि रामनाम लेख्ता-लेख्तै स्वाहा पारी दियो। गोली लागेपछि मात्र भतिजाहरूको कालो स्वार्थलाई यिनले देखे। महाकाल-को नैऋत्य कोणमा टुँडिखेलको ढोकाभन्दा पूर्वपट्टि मोहडा गरेको घोडचडी सालिक भेटिन्छ। त्यो धीर शम्शेरको हो। छोराहरू प्रधान मन्त्री भएपछि उनको सालिक नरहनु किन? यिनी जंगबहादुरलाई राम जस्तै मान्दथे त रणोद्दीपलाई भरत जस्तै। त्यस्ता, त्यस्ता दाजुका भक्त बनेपछि अरू कुरा कोट्याई रहनै पर्दैन। जे होस्, कुतीसम्म पुगेर यिनले बहादुरीको अभिनय नगरेको भए नेपाल भोटको दास बनिसक्थ्यो! पहलमानीमै सही अंग्रेजलाई एक पटक उनले पछारेका त हुन् कि! कति षड्यन्त्र पत्ता लगाएर दाजुभाईको रगत आमाको छातीमा बगाईदिने पनि यी नै हुन्। नाउँ मात्रको भए पनि पाठशाला-को जग यिनैले राखे। तर के गर्नु, प्रधान मन्त्री हुने योजना तयार पार्न लालेको बेलामा उनलाई यमराजको निंतो आईदिएकोमा ज्यादै अपशोस छ।

रानीपोखरीको वायव्य कुनामा पश्चिमतिर फर्केका घोडचढी वीर-शमशेर देखापर्छन्। तेल लगाउँदै घोप्टो परेर तुलसी पत्रमा रामनाम-लेखीरहेका काकालाई यिनले तुरुन्तै स्वर्ग पुऱ्याई दिए। अझ प्रशस्त

दाजुभाइको बलिदान दिएर नाम सार्थक पारें भन्ने मनमा परी नेपाल आमासँग अटल राज्यको बरदान यिनले मागे। तर नावालकहरूको समेत रगत बग्दा जुन भयानक रसको प्रवाह बह्यो त्यो तरवारको चमक देखाउने शक्ति खिईएको कलममा कसरी होला र ? प्रेमको मर्म बुझेका यिनले ल्याईतेका आँखामा पट्टल बाँधि दिएर ल्याइतेलाई श्री ३ बडा महारानीको पदमा विराजमान गराई प्रगतिशीलताको परिचय दिएर। थापाथलीका इनारबाट पनि तिर्खा नमेटिएको हुँदा मुलुकी-खानाको रस समेत उभाएर यिनले परिवारको पेट टन्न पारी दिए। विदेशी कोषलाई पोसेर सभ्यता र दूरदर्शिताको अवतार बन्ने पहिला नेपाली यिनै हुन्। यिनी आफू मात्र सुवर्णधाराले तृप्त भएका होइनन् किन्तु दुधालु जलधारा बहाएर दुनियाँको तिर्खा पनि मेटि-दिए। आफन्तलाई भूमि-वितरण पनि यिनले खुब गरेका हुन्। सेता राता दरबारहरू बनाएर सन्तानको भविष्य र देशको दृश्य चहकिली पार्न खोजेका हुन् तर के गर्नु, आगलागी र भूँचालोले देखिसहेन। घण्टाघर, अस्पतालहरू समेत खडा गराउँदै यिनी राष्ट्र-सेवातिर पनि लागेका हुन्। विष्णुलाई एउटी लक्ष्मी चढाउने क्षीर समुद्रलाई समेत जितेर यिनले दुई छोरी धिराजलाई टक्राए। यहाँ भन्दा चातुर्य के होला ? तर किन हो फल फलेन। अन्तमा दुवै तिरबाट टुटेको बादलको टुक्रा झैं आफ्नै निवासको आकाशमा यिनी विलाए।

बागमती तरी जाउलाखेल पुगेमा चिडियाखानाको ढोकाको दक्षिण पट्टिको पाले झैं पूर्वतिर फर्केर उभिएका देवशमशेर देखा पर्छन्। यिनी सुधारबादी तर असफल प्रधानमन्त्री हुन्। प्रगतिको आकाशमा साक्षरताको विकाश, समाचार-पत्रको प्रकाश, सल्लाहकार सभाको आभास, दासत्वको विनाश र उन्नतिको उल्लास चिताएर जति यिनले शुद्ध सास निकासेका थिए, उति निरंकुशताको आवास र अति विश्वासको पात्र बनेका थिए। अन्यायको विचार नगरेर उपायतिर मात्र लागीपर्ने हुरसु बकुलाझैं पछि उच्छृङ्खलको पदवी पाई यिनी चित परे। अण्ठाउन्न साल तेह्र, १९०१ जून २६ का दिन यिनले बनिवास लाग्नु पर्‍यो। अन्त्थमा धनकुटाबाट पनि उम्की मसूरी झरीपानीमा यिनले जीवन विताए।

काठमाडौं टुंडिखेलका महांकाललाई दायाँ पारेर सोझै उत्तर गएमा दुई अस्पतालको रखवारीको निमित्त रहेका झैं घोडचढी अर्को

सालिक देखापर्छ । त्यो चन्द्रशमशेरको हो । देशका लागि दाज्यू देव शमशेरलाई त्याग्न सक्ने यिनी कस्ता उदार ! त्यो पनि एक थोपा क्यै नबगाएर । दाज्यूले संकल्प गरेको दासत्व-मोचन यज्ञको मेधा कीर्ति को लत्त राखेर यिनैले गरेका हुन् । जहाँ सुकैबाट दक्षिणा दिएका हुन् त्यसको खोजी किन ? हिंङ भनेर चिनिसकेपछि कोट्याउने काम के ? गुठीकै धनबाट भए पनि बाटो पुल, बिजुली, टेलिफोन, रोपवे-हरूद्वारा देशमा प्रगति त ल्याए कि ! जुनसुकै मनसायले भए पनि कलेजको स्थापना गरी दुनियाँको आँखा खुलाई दिएकै हुन् । आफ्नो क्रोधलाई निष्फल हुन नदिन विष प्रयोग गर्ने सर्पलाई पनि यिनले जितेका थिए । अकालको 'मकैको खेती'लाई कालको मुखमा होमी दिएर नीलकाँडाको बारको रूपमा भए पनि 'गोर्खा भाषा' प्रकाशिनीको जरो गाडेर किसिम किसिमका कोपिला फुलाउने यी धन्यवादका पात्र छन् । कति हक समेत सुम्पेर गोरा मामासँगको सम्बन्धलाई झन-झन घनिष्ट पारी मनसाय सिद्ध गर्न सक्नु यिनको बुद्धिमानी हो । अगस्त्यले समुद्रलाई पिइ दिए झैं कसैले पनि भियो नपाउने गरी आमाको सार वस्तु विदेशमा लगेर यिनले हजम पारी दिए । शोषण कला सानो कुरा होइन । एक छोरालाई दश दश करोड अंश दिने नेपालमा अर्को जन्मियो र खै ? राज्यलक्ष्मीले उनन्तीस वर्ष अँगालेकोबाट नै यिनको नीतिज्ञता छल्केंग हुन्छ । अर्थार्थी भए पनि सोह्र महादान गर्ने, गोर्खाली भएर पनि 'गोर्खा संसार' र 'तरुण गोर्खा' माथि बन्चरो चलाउने, कलाको उपेक्षा गरे पनि चारै उपाय-लाई इसारामा नचाई दिने, निर्घो भए पनि कूटनीतिको आधारमा तीनै शक्तिको प्रयोग गरेर तक्माका ताँती लगाउने यिनको गुण गाउँने धेरै मुख भएको गोरखा-पत्रले मात्र केही सक्यो होला ।

देवशमशेर भन्दा उत्तर पट्टिको उही ढंगको अर्को सालिक भीम शमसेरको हो । बीर शमशेरको अनुसरण गरेर साँग्ले खोलाकै भए पनि यिनले जलधारा बहाए, भोटिनीलाई बडा महारानी बनाएर श्री ५ लाई छोरी दिने मनसुबा गरे । विदेशी कोशमा अपार धनराशी थुप्याएर सन्तानको भविष्य उज्यालो पारे, प्रचण्ड गोर्खा'लाई मामा-घर पठाई दिए, पुस्तकालय र खद्दरका भक्तलाई सय-सय रूपयाँ दान गराए । गँजडी भए पनि यी रामभक्त थिए, शोषक भए पनि उदार थिए ।

त्यहाँबाट आग्नेय कोणमा नजर लगाउने हो भने युद्ध शमशेरको घोडचढी सालिक देखा पर्छ। पाश्चात्यहरू प्रति ढल्किएकोमा एउटा प्रमाण पश्चिम मोहडा हो भन्नु अनुमान हुन शक्तछ। तर यिनी त्यस किसिमको शिक्षामा हुर्किएकै होइनन्। यिनैका कृपादृष्टि बाट नेपाल व्यापारमण्डल खडा भयो, मिलहरू खुले, कृषि परिषद र उद्योग परिषद का कागती योजना बने, भूकम्प पीडितोद्धारक अड्डाले अगिबाट असुरता देखाए पनि पछि दैवीसम्पत्तिको महत्व बुझेर गुठीको तीसलाख त्याग गरि दियो। युद्ध सडक जन्माएर उसैको शिरमा खडा हुने यिनै हुन्। प्रजापरिषद्को कर्मण्यता पत्ता लगाई चार दृष्टि र प्रभु शक्तिका प्रभाव दर्शाउँदै यिनले सयौं निर्दोषीलाई चौरासीको चक्करबाट पार गरी दिए। देशभक्तहरूलाई राजद्रोही भन्ने पदवी दिएर रूखमा फलाई आफुलाई अमर ठान्ने राणाहरूमा यिनको नाम उल्लेखनीय छ। कति महाब्राह्मणहरूलाई त मामाघरको हृदयमा-पठाएर यिनी यमराजका सहयोगी पनि बने। राजकोष रित्याएर असंख्य परिवारको पेट टन्न परिदिन सक्ने शक्ति यिनैमा थियो। यिनमा जति भोग शक्ति थियो उत्तिकै त्याग शक्ति, अति दयालुता थियो उत्तिकै क्रूरता, जति बुढ्याइँले प्रवेश गर्दै आयो उतिनै यी जबान बन्दै गए, नत्र राजर्षि बनेर पनि रिडीलाई विहार स्थल किन बनाउँथे? यिनको व्यक्तित्वका अगाडी नेताले पनि नुहुनु परेको कुरा गाइँ-गाइँ चलेके हो। अन्त्यमा नेपालको पसीना भारत वर्षमा बहाउँदै यिनले देह समेत देहरादूनमा त्यागी दिए।

रानीपोखरीको नैऋत्य कुनामा पृथ्वी र विक्रमको साधारण सालिक भेटिन्छ। घोड़ा चढ़ेर शहरतिर फर्केका यिनको जीवनको केही लक्ष झलकन्छ। बाबु त्रैलोक्य विक्रमको आकस्मिक मृत्यूले चाँडै नै आफू टुहुरा जस्ता भए पनि दुनियाँलाई टुहुरोको हालतमा नपुऱ्याउने यिनको विचार थियो, तर प्रेम र द्वेषको पाशोमा फसेर सुनौला पिंजराको शुगा बन्नु परेकोले पढाएका भन्दा बढी यिनले बोलेनन्, प्रगतिमान् भए पनि राजनीतिको मैदानमा पुगेनन। जागृत भए पनि सपना मात्र देखी रहे, चलाक भए पनि कुकुरलाई पैंचो दिईरहे। तर दैत्य र दानवको पृथ्वीमा उर्दै चकचकी देखेर इन्द्रसँग सल्लाह गर्न हो कि किन हो यिनले चाँडै नै स्वर्गको बाटो लिए।

त्यहाँबाट दक्षीण तिर 'सानो टुंडिखेल'-मा ओर्लेपछि त्रिपुरेश्वरको

चौगटोमा उत्तरतिर फर्केर नभिएका त्रिभुवन वीर विक्रमको सफा सालिक देखिन्छ। देशको दुःखको उपेक्षा गरेर यदि वि. सं. २००७-मा पनि यिनले त्याग र शूरता सक्रिय रूपमा नदर्शाएको भए यो शताब्दी-मा पनि नेपाल लाटो र लगडो नै भईरहन्थ्यो। शिशिरको सामयिक जडता हटाएर समताको भूमिमा फूल फुलाएर सुवास चलाउने वसन्त झैं क्रान्तिपछि शान्त ल्याउने अशोक झैं यिनले पनि औंशीको गगनमा स्वतंत्र चन्द्रमाको रेखा देखाए, द्वेषको मुंग्रोलाई रागले निभाउन खोजे, प्रशस्त प्रभुशक्ति पाएर पनि क्षमाको अवतार बने, राणा बन्धुको पारस्परिक द्वेषलाई ताल बनाएर आग्लो सारी जसरी यिनले प्रजातन्त्र-को ढोका उघारेका थिए, उसै गरी कोईराला बन्धुको वैमनस्यले गर्दा उठेको कालो बादलले यिनका विशाल नेत्र कमलमा समेत झरी दर्शायो। आफ्नो सपनालाई विपना बनाउने विचार गरी सान्त्वना र प्रार्थनाको जगमा शान्त र सुखमय महल खड़ा गर्न खोजेका हुन्, तर किसिम किसिमको आँधी र व्याधिले 'आकाशको आँखा तरी मर्' बनाई दियो। हो, कुनै व्यसनको आवेश पनि त्यसमा सहायक होला। तर राप र ताप सहन नसकी अन्त्यमा यिनले स्विजर्ल्याण्डको शरण लिए।

नेपालमा सालिक रहनलायक व्यक्ति के यत्तिकै हुन् त? वीर, कलाकार, देश-भक्तहरूको त नामै सुनिएन नि! कि राजसत्ता हात नलागी प्रमुख व्यक्तिनै नभईने हो? तर यसरी हड़बड़ाउन ठिक छैन, सबै कुरा शनैः शनैः हुनु मुनासिब छ। शिक्षापरिषदले कविहरूको सालिक राख्नाको लागी ध्यान दिएको कुरा र पृथ्वी-जयन्ती-समितिले जग राख्न लगाएको पनि गोरखा पत्रमा प्रकाश भएकै हो। शहीदको स्मृति-स्तम्भ रहने कुरा पनि नछापिएको हैन। यसै गरी सबै प्रमुख व्यक्तिहरूको विस्तार विस्तार रहला नि!

नेपाली साहित्य र कलामा आधुनिक गतिशीलताको आवश्यकता

जगदीशशम्शेर

विश्व अडदैन । हामी जति अडदछौं, उति नै हामी पछाडि पर्दछौं; उति नै हामीले छिमेकीहरूलाई बुझ्न सक्तैनौं । एक-दुइ शताब्दी चूप लाग्दा आज नेपाली कवि र कलाकारहरू काँतर, अजान, मौलिकता-शून्य तथा केही मात्रामा कल्पनाहीन भइसक्यौं । यो ज्यादै तीतो सत्य हो । केही वर्ष अघिसम्म हामीले दोष राजनैतिक व्यवस्थामा पोखेर पनि सुख पाउदथ्यौं । अब त्यो छैन । यसले गर्दा मेरो विचार-मा झन कवि र कलाकारको हात-खुट्टा गलेको जस्तो लाग्दछ । कविसम्मेलनहरू नारासम्मेलन बनिसके; जन-कविता र लोक-कविता-को नाममा भोटको सबाईभन्दा तल्लो दर्जाको कविता लेखेर नाच्नमा कविहरूले कविताको आत्मा बेचिसके । फोटो खिचेर त्यसमा रङ्ग भर्दै पोतेको पुतला Painted Dolls बनाएर कलाकारहरू सन्तुष्ट भइसके । छन्द तोडियो तर नयाँ प्रयोग सुरू भएन । उता मानिसको शरीरमा हात्तीको टाउको थप्ने या ताण्डवनृत्यको गतिलाई हजारौं हाँतमा भावव्यक्तगर्नेसम्मको मौलिकता पनि हाम्रा कलाकारहरूमा आएन । सय वर्षपछि अगाड़ि यस्तो अगतिशीलता यहाँ भएको भए हामी त्यत्तिको अतास्सिन पर्दैनथ्यो जति आज अतास्सिन र हतास्सिन परेको छ । त्यो वेला संसार यो सय वर्षमाभन्दा धेरै कम दौड़मा अगाड़ि बढ्दथ्यो ।

कालिदास उनको जमानाको कवि थिए । त्यस वेलाको संसार, त्यतिखेरको विचारधाराले उनको लेख रंगिएको थियो, सिंगारेको थियो र छाँटेको थियो । यसबाहेक उनको हरेक लेख एउटा नयाँ शैलीको नयाँ विचारको प्रयोगात्मक अभ्यास थियो । यूरोपमा 'रोमाण्टिक' कवि आए, नेपालमा भनौं सुरूसुरूका लेखनाथ जस्ताका कविहरू उदाए । उनीहरूमा पनि धेरै मात्रामा वस्तु र जीवनलाई नवीन दृष्टिकोणले हेर्ने, नयाँ शैलीमा अभ्यास गर्ने, पाना प्रशस्त मात्रामा थियो । महल, रथ रती र फूलकोबयान छाडेर यी सबबाट कविको दिलमा उठ्ने उद्गार र यिनको वैदान्तिक तर कलात्मक विश्ले-षण पट्टि उनीहरू ढल्किएका थिए । उनीहरूमा पनि नया प्रयोग र

निरन्तर अन्वेषणको मिठास हामी पाउँदछौं। तर आजको नेपाली कवितामा न हामी ठोस आधुनिकता केही पाउँदछौं, न केही मौलिक प्रयोग, न कुनै नवीन विचारधाराको दृष्टिकोण। यसको माने यो होइन कि नेपालका वर्तमान लेखकहरूले पुरानो शैली छोडेनन् या तोडेनन्। मेरो भनाइ यो हो कि आजको हाम्रो साहित्य या कलाले कुनै विशिष्ट आधुनिक गति पक्डिएको छैन; नयाँ लुगा, नयाँ ढाँचा देखिए तापनि कुनै मौलिक हृदय र शैली परिवर्तन हाम्रो साहित्य र कलामा आएको छैन। सबभन्दा मुख्य कुरा त जति छिटो संसार चलेको छ त्यति छिटो हाम्रो साहित्यकार र कलाकार चलेका छैनन्। वास्तवमा हाम्रो वर्तमान साहित्यमा बीसौं शताब्दीको आश्चर्यजनक गतिशीलता छैन। कम-से-कम नेपालमा मन्त्रीमण्डल फेरिए जति मात्र हाम्रो साहित्य या कलाको शैली फेरिए, या विचारधारामा मौलिक परिवर्तन आए नेपाली मात्रमा रचनात्मकताको धेरै मात्रामा समावेश हुने थियो।

यो भनेर मैले हाम्रा समजीलाई बर्नार्ड शको 'एटम बं' या लक्ष्मीप्रसादजीलाई टी० एस० इलियटको 'हाइड्रोजन बं' हान्न खोजेको होइन न कि हाम्रो फुच्चे खुकुरीलाई मेशिनगनको मोहोरीमा राखी उडाउँन खोजेको। मेरो मूल्यदुःख भनाइ त यसमा छ कि लेखकसंघ र चित्रकारसंघ खडा भएर पनि यी संघहरूमा लेखक र चित्रकारहरूले गम्भीर तवरले हाम्रो छिमेकको साहित्य र कलामा के देन हुन लागेको छ, र कुन किसिमको गति Movement हामीले पक्डिने भन्ने कुराको विचार विमर्श चल्दैन। ठेटना कविलाई मात्र होइन रस र रंग नभएका नेपालका विभिन्न वर्गमा र खासगरी शिक्षालयका बुद्धिजीवीहरूमा कसरी कविता भर्ने कसरी रंगिनता भर्ने यो कुरामा संयुक्तरूपले प्रयाससम्म भएको पनि मलाई याद छैन।

हाम्रो पिछडिएको देशमा कुनै किसिमको नयाँ आविष्कार नभए पनि संसारमा भएका कैयौं वैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक आविष्कारको प्रभावदेखि लेखक र चित्रकार वंचित छैनन्। हवाइजाहाज, रेल, टेलिफोन, आकाशवाणी आदिले समय र स्थानमाथि विजय प्राप्त गरेको क्रान्तिकारी घटना सबै जसो नेपाली साहित्यकार र कलाकारका जीवनमा दिनहुँ घट्दैछ। कति लेखक र कलाकारले समय र स्थानको संलग्न तथा यसको बारेको चतुर्थसीमा Fourth Dimensionatism या Theory of Relativity & Space time Continuation

बारे सुनेका पनि छन् । मनोविज्ञानको वैज्ञानिक विकाश र प्रयोग हुनु अगाडिदेखि नै लेखक र कलाकारले बुझेको सुसुप्त चेतना बारे आजका हाम्रा कवि र कलाकारले थाहा नपाई-नपाई पनि जानेका छन् । विश्व-का अरूमानिसको जस्तै हाम्रा लेखक र कलाकारको पनि एक खण्ड सचेत हृदयकोपनि सात खण्ड सुसुप्त चेतना जरूर छ । सबै जसो हाम्रा लेखक र कलाकारको जीवन आफ्ना पूर्वजकोभन्दा धेरै छिटो, धेरै जटिल र धेरै संघर्षमय भएकै छ । विश्व-युद्ध र विश्वको बदलिंदो सैद्धान्तिक विचारधारा हाम्रा कलाकारले र लेखकहरूले पनि जाने-सुनेकै छन् । तैपनि यी सब प्रभाव समेटेर एउटा आफ्नो युग सुहाउँदो प्रगति Movement हामीले न साहित्यमा चलाउन सकेका छौं, न हाम्रो मुलुकको अवहेलित कलामा ।

यो हाम्रो शिथिलताको कारण खोज्न हामी नेपालको राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक जीवनमा गयौं भने कुनै हालतमा पनि संस्कृ-तिको दियालो नेपालका अँध्यारो बाटाको अगुवा बन्न सक्तैन । हाम्रो शिथिलताको कारण हामीमा नै छ; हाम्रा लेखक र कलाकारमा नै छ । पहिलो कुरा त हाम्रा गण्यमान्य कवि र कलाकारहरू बिलकुल संकुचित Conservative र काँतर छन् । गण्यमान्य कहलाइसकेका-हरूमा म यही कुरा पाउँछु कि जुन शैली र विचारधाराले वहाँहरू गण्यमान्यका गणनामा पुग्नुभयो, त्या शैलीलाई छाडेर नयाँ चल्ला कोरल्न थाले समाजले र समालोचकले गिल्ला गर्लान् भन्ने कुरा वहाँहरूका सचेत हृदयमा नभए पनि सुसुप्त हृदयमा Subconscious जरूर छ । अरू नयाँ कविहरूमा गण्यमान्यहरूको प्रभाव छ र यो प्रभावले गर्दा 'लेखनाथ-स्कूल', 'लक्ष्मीप्रसाद-स्कूल' र 'बालकृष्ण सम-स्कूल' बाहेक अरू स्कूलमा जाँदा बेपत्ता होइन्छ, कसैले वास्ता गर्दैन, महाकवि, प्रसिद्ध कवि, आदि हुन पाइन्न भन्ने स्वाभाविक भय छ । नयाँ पानाको मीठो आकर्षणले कहिलेकाँही तानेमा संकीर्ण तवरले भयाउरेमा र छन्द-न-बन्धको शैलीसासम्म लेखिहाल्दछन् । झ्याउरेमा लेख्नासाथ जन-कविता बन्दछ । गरीबीको प्रशंसा गर्नासाथ कमसेकम काव्यसम्मेलनमा ताली बज्दछ । छन्द तोड्नासाथ नयाँ कविता बन्छ भन्ने भावना धेरैको सुषुप्त चेतनामा विद्यमान देखिन्छ । यसैले गर्दा संकुचितता र कायरता हाम्रा आजका साहित्यका मुख्य लक्षण छ । खासगरी नयाँ लेखकहरूको अर्को ठूलो भूल छ; भानुभक्तलाई बिर्सनु ।

भानुभक्त आफ्नो जीवनकालमा आदिकवि बनेनन्। कति ठूला कविहरूले नलेखि बस्न नसकेर कविता लेखे, न कि महाकवि कहलाइन। यो कुरामा मात्रा हाम्रा नयाँ कविहरूको सुसुप्त चेतनामा रहेदेखि भोलि हाम्रो साहित्यले अर्कै बाटो पकड्ने थियो।

हाम्रा कलाकारहरूमा पनि हामी यही मनोवैज्ञानिक त्रुटि पाउदछौं। एकपटक कलाकार कहलाइएपछि त्यो शैली किन छाड्नु भन्ने भावना र नया शैलामा लेखे खुट्टा चिप्लिएर अनादरको खाडीमा पर्नुपर्ने हो कि भन्ने भावनाले आज हाम्रो कलाको उन्नतिमा बट्टा लगाएको छ।

हाम्रा साहित्यकार र कलाकारहरूमा एक भएर नयाँ र राम्रो कुरा रच्ने सामुहिक प्रयास भए यी सबै बाधाहरू हट्ने थिए। कोही— "कलकत्ताको सडकको कविता के लेख्नु, म त पशुपतिनाथको देवलको कविता लेख्दछु" भन्ने, "कोही आइरिश फूलको कविता नक्कली हो, बुकी र बइँसको कविता सक्कली हो" भन्ने, "कोही छन्दभंग कविता रबड-कविता" भन्ने, "कोही तेलचित्र पो चित्र, पानी रंग रंग होइन" भन्ने, "कोही त्यसको भारतीय शैली, कला होइन," भन्ने। इत्यादि आलोचनाको साथसाथै अन्वेषणात्मक तथा प्रयोगात्मक फेरामा हाम्रा साहित्यकार र कलाकार लागे भने नेपाली कला र साहित्य फरकै हुने थियो। हाम्रो छिमेकको विशेष देनले हाम्रो साहित्य र कला धनी पार्ने थियो। रचनात्मकता नेपालीले जान्ने थिए।

हामी कहाँ पुग्दछौं, हामीले कति राम्रा विचार र बुट्टाको सिर्जन गर्न सक्तछौं, त्यो त हाम्रा लेखक र कलाकारको आजसम्म नजागेको खुबीमा निर्भर गर्दछ। तर हामीले जान्न परेको छ। बिस्तार-बिस्तार सचेतले, सुसुप्त मनसँग बाझेर पनि आजको बैठक छाडेर अघि बढ्नु परेको छ। मानव-दिललाई नयाँ कुरा गर्नमा जति मज्जा लाग्दछ त्यो भन्दा बढता उसको सुसुप्त चेतनामा सुतिरहेका विचारधारा खलबलाउनामा दुःख लाग्दछ, अपठ्यारो सकस आइपर्दछ। यसलाई नचिनी ज्ञान र विचारले अज्ञान र परंपराउपर विजय पाउँदैन, नयाँ छिमेकमा नयाँ पन आउँदैन। नेपालको साहित्य र कलामा युग सुहाउँदो परिवर्तन र गतिशीलता आउँदैन। मलाई थाहा छ, हामी नेपालीलाई यो काम ज्यादै गाह्रो र दुःखदायी हुने छ। अन्यत्र जस्तो ऐतिहासिक क्रमबिकाश छाडेर हाम्रा लेखक र कलाकारहरूले मध्ययुगमा टेकेर

एकदम बीसौ शताब्दीमा फाल्हाल्नु परेको छ। यत्रो कहिल्यै, कहाँ, कसैले नहालेको फाल हालिशकेर पनि हामीले आरामी लिन पाउदैनौ किनकि हामीले फाल हालेसम्म फड्केर दौड्ने शताब्दीमा फसेको यो संसार अझ कति टाढा पुगि सक्नेछ। तर यो महान अभिभारा बोक्न पाउनु नै हाम्रो छिमेकको साहित्यकार र कलाकारको अमूल्य भाग्य हो। यो अभिभारा पूर्ति गनुमा मात्र हाम्रो अमलेख छ। हाम्रो मोक्ष छ। त्यसैले नयाँ प्रयोग हामीले साँचा-साँचै तवरले आरम्भ गर्नु परेको छ। मौलिक आवाज र आकार गम्भीरतापूर्वक रच्नु परेको छ। सहयोगात्मक तरिकाले नेपाली साहित्य र कलामा modern movement शुरू गर्नु परेको छ। हामी उही संसारका मानिस होउँ जुन संसारमा नया गतितिर लाग्नेहरू सफल भए। त्यसैले हाम्रो गति अगति पर्ने छैन। बरू पछिहट्नु या आरामी लिनु नै मृत्यु हो।

नारी-बिलौना | लक्ष्मण लोहनी

नेपाली लोकगीत धेरै जसो आईमाईका मुखबाट निस्केका छन्। यी मुटुका टुक्रानै खसाली आएका मधुर, लयदार गीतहरू रोदीघर तथा अन्य चाडबाडमा निस्कन्छन् अनि ती गीतहरू हावाको सुसाइसँग मिसिंदै, नदीको चालसँग चाल मार्दै चरीकोझैं पखेटा हालेर हरेक गाउँघरमा आफ्नो आसन जमाउन पुग्दछन्। विशेषतः यी गीतहरू जवानीमा बैलँदा, बिछोडको आगोमा पोलिंदा, अनेक पीर-मर्का आफूमा परिआउँदा तिनीहरू प्राकृतिक वस्तुलाई अँगालेर आफ्ना मनका दुःख-पीरहरू चरीलाई, हावालाई सुनाउँदै लुकेका भावनालाई हृदय फुटाएर निकाल्दछन्। एउटा सानो उदाहरण—एउटी गाउँले नारी बिछोडमा परेको बेला उसको हृदयबाट फुटेको बिलौना तलप्रस्तुत गरिन्छ। यस बिलौना-गीतमा एउटी युवती उसको खसम परदेश जान लाग्दा उसलाई आँशुको भलले छेकी करूण लयमा भन्दछे—हे! मेरो मायाको टुक्रो मलाई छाडेर कहाँ जान लाग्नु भयो? के म भरखर टुसाउन लागेको पालुवा जस्तो बैंसलाई सुकाएर यो जीवनलाई दुःखी बनाऊँ?

तपाइँ त जानुहुन्छ तर मेरो भने यो लाल गुराँस जस्तो जवानी आउला या न अउला ? फेरि तपाइँ गएपछि यो बैंस कसरी थामूँ ? इत्यादि यसरी भन्दछे:—

थानको बाला लालूमाई दुप्पैमा हरियो
लाली जोबन लालूमाई दुखैमा परियो
आफू चाँहि लालूमाई धावैमा जाने
कच्चा जोबन लालूमाई के गरी थाम्ने ?
फेरि पनि लालूमाई आउँछ कि मलाई
लालू पाते लालूमाई फूलको जोवन
पानी - छायाँ लालूमाई हेरन माया
पानी नजर लालूमाई घुम्छ कि घुम्दैन ?

—यसरी गाउँदै आँखाले देखिन्जेल आँखा तानी-तानी हेरेर मन बुझाई आँखाबाट झरेको आँशु धोतीको फेरले पुछेर फेरि भन्दछे :—

सुनको माला लालूमाई झलल पारेर
आउनु होला लालूमाई जापानलाई मारेर
मान बढ्ला लालूमाई जापानलाई मारेर
आउनु होला लालूमाई पीरती सम्झेर

उसको खसम परदेश गएपछि उसलाई सबैले गरेको हेलाँ, कडा वचन, आफूमाथि परिआएको दुःख, मुटुमा दबाइराखेका भावनालाई घरका सबैजना सुतिसके पछि अँगेनाको कुनामा बसेर माईती-घर सम्झेर आफ्नो दुःखमा पीर गर्नेले थाहा पाए भने हाँस्लान् भन्ने डरले उ चरीलाई दूत बनाई सुख देखाएर दुःख जति लुकाइदै भन्दछे।

सालको पात खाइरहेछु, रूखको बोक्रा लाइरहेछु
दुःख लुकाइद्यौ चरी, सुख बुझाइ द्यौ
बाबै हाम्रा सुने ता झट्टै भरिया पठाउलान्
आमै हाम्री सुने ता कोसेली बनाई पठाउलीन्
सालको ·· · ··· ·· ···
माया हाम्रा सुने ता झट्टै लिन आउलान्
माइज्यू हाम्री सुने ता कोसेली बनाई ल्याउलिन्
बुहारी हाम्री सुने ता कोखेला बजाउलिन्
सालको पात ·· · ·········

यत्तिकैमा फेरि जवानीलाई हेर्दै परदेश गएको खसमलाई सम्झेर

गद्दभरी आँशु गरी मलाई तिमीले सम्झेनौ, तिम्रो त पत्थर जस्तो मन रहेछ भन्दै रूदै गाउँछे:—

रन र बन डँडेलो है लाग्यो
खाइसक्यो रानीवन
पहरो पनि रसाउने थियो
सीला पत्थर ज्यानको मन

बेला बितेको पत्तै नपाई सम्झेर रूँदा-रूँदा रात बितेर बिहानको मिरमिरेमा चराचुरूङ्गीको च्याँउ-च्याँउले झस्केर बाहिर आँगनमा आई अमिलीको रूखमा बसेको चरीलाई हेरी यो मेरो सन्देश मेरा माया बसेको ठाउँमा पुऱ्याइ देऊ भन्दछे:—

यो समाचार पुऱ्याइदेऊ चरी
घरमा तिम्री रोइरहिछन् भनेर
हाल खबर सोधे छन् भने
सुनाइदेऊ सन्चैछ भनेर

यो समचार पुऱ्याइदेऊ चरी ! मेरो माया बसेको ठाउँमा !

उज्यालो हुँदा घर-धन्धा सकी दाउरा खोज्न बन झर्दा रीङ्टा लागेर ढुनमुनिदा भन्दछे:—

रानी बनको झिंजरी दाउरा
हातले भाँचुला
के गर्नु धर्म हारेको कर्म
कति म बाँचुँला !

अभागीलाई कहीं छैन सुख, कर्मै उस्तै भनेर के गरूँ ?

अनी फेरि आफूले यसरी उसैको सत्य थामी उसकै धर्म धानेर बसेकी हुँदा मनमा दुःखले पोलेर खसमलाई सम्झिदै भन्दछे:—

दिदै ! मुरली बज्यो मधु बनैमा
काटे डाली पलाइजाला भागुंको बन पनि
मेरो जस्तो हुँदो हो कि साई तेरो मन पनि
दीदै ! मुरली बज्यो मधुवनैमा
सोप साङ्लो लचर किनो पानी रयालिनो
साह सुबा सम्झंदा मुदु बयालिनो
दीदै ! मुरली बज्यो मधुवनैमा
धागो बेर्ने लट्टाइँ हुन्छ उड़ी जाने चङ्गा

मैरै गए वीर डाँडा सुवा गए लङ्का
दीदै ! मुरली बज्यो मधुवनैमा !

यति भनेर दाउरा लिएर घर फर्कंदा घरमा सौतेनी सासूले अबेर गरी भनी झम्टँदा भूईंमा थचक्क बसेर सुइय-सुइय सुसाई बर-बर आँशु झार्दै हरे ! दैव, मेरो आज आफू भन्ने कोही पनि आधार छैन, आधार दिने पारी डाँडा काटेर गइगयो, उसको पत्तो छैन, यसरी सबैकी वैरी भएर बाच्नुको साटो बरू मरे त भैजाने थियो, यो दुःख त हट्ने थियो, भन्दछेः—

माइती जाउँ डाँडा पारी
घरमा सौते गाँठो
कतै पनि छैन मलाई
मन बुझाउने बाटो
यता हेऱ्यो उता हेऱ्यो
सबै मेरा सत्तुर
छैन आधार दुखिनीको
थाप्लोमाथि फत्तुर

बाच्नुभन्दा मर्नुछ निको बैरागीले विष नै पिएर
वरिपरि दुइ गुण दुइतिर मेरो आँशु आँशु आइरहेछ बरबर,

यस्तै तवरले औंला भाँच्दा-भाच्दा कैयौं दिन-रात बिते तर उसको खसमको खबर नपाउँदा सबमा दुःख मान्दै खसमलाई सम्झेर त्यो विरानो देशमा उसले के खायो, के लायो होला, न उसलाई दुःखले पिरिरहेछ अनेक तरहका बाधाले अँठ्याइरहेछ, उसलाई त्यहाँ कसले माया गर्दो होला, इत्यादी यसरी भन्दछेः—

के खायो के लायो होला
मेरो माया वनको चरीले
कि छ माया तिमीलाई चर्को
कस्ले देख्छ दुःखीको भोक सिखो ।

यत्तिकैमा पल्ला घरकी टूटेकी छोरी आएर उसलाई अनेक तरहले बुझाउँदा, कुरा गर्दागर्दै राती सपनाका कुरा सम्झेर झोकाउँदै मैले आज यस्तो सपना देखें, मेरो मायालाई केही भयो भने उसलाई त्यहाँ कसले सुनपानी देला, उसलाई सम्झेर दुइ थोपा आँशु कसले खसालि देला भन्दै विलौना झिक्दैछः—

आज मैले सपना देखें
सूर्यलाई सलक्क निलेको
पारी जाँदा पहरे भीरमा
बारूलोले आएर चिलेको
देश गए छाडेर जानी
बिते भने को देला सुनपानी
दुःख माया कत्तिको होला
विदेशमा रोइदिने को होला

फेरि आफूले भनेका शब्दमा झस्केर "लौननि' मैले यो मुखबाट के यस्तो शब्द निकालें, मेरो मायालाई, दैव कपाल पनि नदुखाओस् भन्दछेः—

केही नहोस् त्यो मेरो मायालाई
दुःख जति हे दैव ! फूलझैं होस्
काम फत्ते होउन सबै
मायालाई कपालतक नदुखोस्

उसका यस्ता विलौना सुनी गाउँका सँगिनीले 'तिमीलाई असल त छनि, खान लाउन छँदैछ, खसम अब चाँडै आइहाल्छन्' भन्दा खसमको नाउले ओइलेर गाउँलेको भनाइलाई जवाफ दिन्छे :—

अनेरी खोला गुएँली पाक्यो
चरीलाई रादन
टाढाको देख्नु निको छ मलाई
के कहूँ वेदन
लेकमा फुल्यो त्यो लालो गुराँस
बेसीमा काइरालो
नरूँदा जाने न धुँदा जाने
यो मनको वैरालो
आज र मैले भातमा खाएँ
सालको पातमा
कि पठाऊ मलाई विषको गोली
कि लैजाऊ साथमा

यसरी आफू दुःख मानेर बसेको बेलामा सासू आएर घोचपेच

लाई आनेक तरहको गाली गर्दा मनमा ज्यादै दुःख भएर छोरीको जन्म शत्रुलाई पनि नपरोस् भन्दछेः—

छोरीको जन्म हारेको कर्म
नहोस् कसैलाई
अपजसेलाई हुँदैन जस
कर्म नै उस्तो पाई

यस्ता अनेक तरहका विलौना गर्दै तल वन ओर्लंदा कसैले 'अब दशैं आयो कति छर ?' भनेको सुन्दा झसङ्ग झस्केर आफ्नो खसम दशैंमा पनि न आउने भयो क्यार भन्ठानी वनका बूटामा बसी गला फुटाउँछेः—

घरै मेरो डाँडैमा, मेरो घरको पुर्खा त
मधेस गयो लडाइँमा
नदी जङ्गार तर्दैन, पाजी हुलाके चिठी त
मेरो हातमा पार्दैन
यो है चिठी नआ'को न हो बैरीको खेलले
न हो जोरीको खेलले
मोहर पैसा गन्दामा पुर्खा आउँछ भन्दामा
रातै दिन गो आशाले
पापी पुर्खा सम्झेर यो मन मेरो रोइरहन्छ
न रो भन्ने को हुन्छ

हिमालचुली पर्लातिर
त्यो है सुकेको पराल
सुदिन हो कि कुदिनले
यो मन हुन्छ वरल ।

आफ्नो यस्तो बैंसमा पनि खसमसँग छुट्टिएर बस्नु पर्दा उसलाई सबैले राम्री भनेको खण्डन गर्छेः—

मधेसै ज्यानको लहेर पीपल
ओइलायो धूपले
यत्तिको बैंसमा घरबार छैन
के गर्नु रूपले

अनि फेरि मनमा बाधा हुँदा यसरी भन्दछेः—

खोला-खोला नहिड्नु होला
मेरो माया मऱ्यो कि छ होला
दिन गयो गन्दैमा औंली
बैंस गयो चयनै नगरी

यत्तिकैमा उकालीमा घाँसको भारी लिएर आउँदा सिमालीको झाँङबाट चाँचरी कराएको सुनेर उसलाई यसरी जवाफ दिन्छेः—

न करा वनको चाँचरी
तँभन्दा म दशगुना वैरागी

अनि आफ्ना खसमले कुनै दिन आफूलाई म तिम्रोसाथ यो घर छाडेर जान्न भनेको वचन सम्झी यसरी भन्दछेः—

रमाइलो सल्यानको डाँडो
खैत ज्यानलाई बस्न लेखेको

यति भन्दै घाँसको भारी लिएर घर आउँदा घरमा कसैबाट पनि प्रेमको वचन नपाएर सबै उसित ठसमस गरेको देखी उ भन्दछेः—

उमेर बिताएँ यै घरमा मैले
आएन सुखको दिन
कलिलो बैसँ सुकाएँ मैले
चैन छैन एकैछिन

अनि फेरि आँखाबाट झरेका आँशु धोतीको सप्कोले पुछेर कर्मलाई अब त चाँडै आइहाल्लान् अनि उनैको साथमा बसेर यो दुःख बिसाउँला भन्दै मन बुझाउँछेः—

दुखीको मन बुझाउँछ कसले
मेरो माया गैहाल्यो उडेर
पापी माया के गरूँ रोई
कर्मै उस्तो के भोर भनेर
खसम जब फर्केर आउलान्
माया मेरी भनेर बोलाउँलान्
सुखै भनुला अनि दुखै भनुला
काख बसी खसमको धुरू-धुरू रूँला

दशैंको बेला सबै हाँस-खेल गरेर हिंड्दा उ ओइलीएको देखी

सँगिनीले किन दिक्क छौ भन्दा उ यसरी भन्दछे:—

तेल छैन के बत्ती बालूँ
ठेकी मेरी रित्ताको रितैछ
तिम्रो यो घरैमा माया
मेरो त हेरन लुक्दै छ

यस्ता अनगिन्ती उद्गारहरू ग्रामीण नारी-जीवनको पग-पगमा अविरल गतिले बहिरहेका हुन्छन् ।

जातीयकवि भानुभक्त | ईश्वर बराल

नेपाली भाषा पश्चिमबाट पूर्वतिर बाटो लागेको हो । विशेषतः पश्चिम नेपाल र पश्चिमीय नेपालीहरू नै नेपाल-निर्माणका लागि मुख्यांश भएका छन् । एतदर्थ नेपाली भाषाको प्राथमिक कालका साहित्यिकहरूमा जम्मैजसो पश्चिम नेपालका वा केन्द्रस्थल नेपाल-राजधानीका नै हुन आए । पूर्वीय नेपालमा नेपाली भाषा नवीन नै हुनाले नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालसम्म अर्थात् नेपाली भाषाको बढ्दा प्रचार नभएसम्म नेपाली भाषामा त्यो सदरिया पारा आउन सकेन जुन पश्चिमीय नेपालका लेखकहरूलाई सहजतया प्राप्य थियो । साहित्यको निर्माणमा यस प्रकार पूर्वीय नेपाल पछौटे भएको छ ।

भानुभक्तको जन्म पश्चिम नेपालको तनहुँ प्रान्तको चुँदी बेसीको रमधा नाम गरेको गाउँमा भएको हो । मोतीराम भट्टले भानुभक्तका जन्मका विषयमा स्वयं भानुभक्तरचित एउटा श्लोकको उद्धरण दिएका छन् ।

भानूभक्त भनी प्रसिद्ध नर मा जस्को त नाऊँ पनी ।
घर् तिन्को तनहूं त बेसि चुंदि हो गाँऊँ छ रम्घा भनी ॥
प्रख्यात् छन् सब लोकमा ति गुणि हुन विद्वान् कवी खुप् थिया ।
यो प्रश्नोत्तर बुझ्न लाइ सजिलो भाषा बनाई दिया ॥

भानुभक्तको जन्मकालमा अझै केही पचड़ा छ भन्नु असंगति होइन। पक्का प्रमाणका निम्ति रङ्नाथ ज्ञवालीको भनाइको खण्डन गर्न सकिन्न। उनको भनाइअनुसार भानुभक्तको जन्म सं० १८७१ आषाढ़ २९ गते कृष्णाष्टमी रविवार भएको हो। प्रमाणको निम्ति भानुभक्तको जन्मकुण्डली पनि दिइएको छ। सो कुण्डली भानुभक्तले आफ्नो ग्रहको स्थिति बताउन लेखेको श्लोकबाट पनि प्रमाणित हुन आउँछ। ती श्लोक यी हुन् :

श्रिशालीवाहन्का समय षडत्रिंशत् भइकन।
अनी आषाड् मास्को दिन पनि उनन्तिस् गइकन॥
घटी एक्तिस्माहां विघटि पनि बत्तिस् परिकन।
नवांशक् कंठीरव् धनुष परि जो बेस लगन॥ १॥
मिथुन्मा सूर्य छन् निवनिलय मीन्का विधु अनी।
महीसूत् बुध् राहू शशिसदनका ई तिन पनी॥
गुरू भाग्यस्थान्का रविभवनमा गैकन बस्या।
भृगूजी ता आफ्नै सदन वृषभा गैकन पस्या॥ २॥
मकर्मा सौरी छन् ध्वजसहितका स्वगृहि यंहा।
बतायाका क्रम्ले ग्रहहरू बस्या कुण्डलिमंहा॥

यी श्लोक सं० १८८३ तिर लेखिएको बुझिन्छ। भानुभक्त यिनताक बाह्र बर्षका थिए र यस प्रकार बाह्र वर्षको उमेरदेखि नै उनले श्लोकरचना गरेको देखिन्छ।

मोतीराम भट्टले भानुभक्तको जन्म सं० १८६९ मा लेखेको छ तापनि यस्ता पुष्ट प्रमाण पाइएकाले सो कथन निराधार हुन गएको छ। तर स्वयं कविले आफ्ना छोरा रमानाथको व्रतबन्ध आइपुगेको बताई उनताकका कम्याण्डर-इन-चीफ जनरल कृष्णबहादुरलाई सं० १९०९ मा लेकेको विन्तीपत्रमा भानुभक्तको जन्मसमय गोलमालिएको देखिन्छ। उनले

चालिस् वर्ष भयां म पुत्र पनि एक् मात्रै छ आठ् वर्षको।
आयो काल् व्रतबन्धको नजिकमा बेला त हो हर्षको॥
क्यारूँ आज पर्‍यां म यो विपतमा एकुलो यहां छू फगत्।
कुन् पाठ्ले व्रतबन्ध पार्गरूँ म फेर्मान्छू अंध्यारो जगत्॥

लेखेको यस श्लोकमा 'चालिस वर्ष भय्या' भन्ने उक्तिले निजको जन्म सं० १८६९ नै बुझिन्छ। मोतीराम भट्टको अनुमानको आधार

पनि यैं हो। फेरि यो पनि प्रत्यक्ष छ, कुमारी चोकमा उनी पाँच महिना थुनिएका हुन्। सं० १८७१ को जन्म मानिएमा कुमारी-चोकमा थुनिएको अवधि दुइ वर्षको हुनुपर्छ, अनिमात्र चालिस् वर्ष भन्या भन्ने लेखाइले सं० १८७१ लाई जन्मसाल प्रमाणित गर्न सक्छ। ३७–३८ वर्ष पुगेकाले आफ्नु प्रौढत्वको अतिरंजनमा चालिस वर्ष भएँ भन्ने चलन छ र त्यसैले भानुभक्तले पनि कृष्णबहादुरलाई निवेदनमा आफ्नु मार्मिकताको चूडान्त देखाउने अभिप्रायले नै वस्तुतः चालिस वर्षको नभइकन पनि चालिस वर्ष भन्या भनी लेखेको पक्का हो। यस प्रकार अब हामीले भानुभक्तको जन्मकालसम्बन्धी कुनै पचड़ा झिक्ने खण्ड छैन। रङ्नाथले दिएको कुण्डली प्रमाणिक हो र यसबाट बुझिन्छ, भानुभक्तको जन्म सं० १८६९ नै पक्का हो।

नक्षत्रको पाउबाट भानुभक्तको नामकरण देवीभक्त हुने भयो। भानुभक्तका पिताले सूर्यको व्रत गरेको अवधि भानुभक्तको जन्मताक बाह्र वर्ष भएको थियो। यस प्रकार पुत्रलाई भानुको प्रसाद सम्झी निजका पिताले भानुभक्त पनि नाम रहोस् भनी पुरोहितलाई अनुरोध गरेको हुँदा यो नाउँ पनि राखियो। पछि यैं नाउँ चल्ती पनि भयो। नेपालीहरूमा दुइ नाउँ हुनु साधारण कुरो हो—एउटा जन्मकुण्डलीको, अर्थात् न्वारनको, र दोस्रो बोलाउँदाको (जेठा, माइला इत्यादि वा अरु कुनै)। भित्री पहाडका मानिससित नाउँ सोढ्दा त्यो भन्न उनी-हरू अन्कनाउँछन् पनि। कारण, उनीहरूको विश्वास छ हत्तपत्त र सित्तिमित्ति नाउँ काढ्दिनु हुन्न।

भानुभक्तको परिवार पठित थियो। उनका पिता धनञ्जय प्रकाण्ड पण्डित नभए तापनि संस्कृत वाङ्मयमा उनको केही दखल अवश्य थियो। भानुभक्तलाई पिताकै संरक्षकत्वमा विद्याभ्यास गराइएको थियो। आफ्ना पितामह श्रीकृष्ण पण्डितको निकै प्रशंसा भानुभक्तले यस प्रकार गरेको छः—

पहाड्को अति बेस देश तनहूँ श्रीकृष्ण ब्राह्मण थिया।
खुब् उच्चा कुल आर्यवंशि हुन गै सत्कर्ममा मन् दिया॥
विद्यामा पनि जो धुरन्धर भई शिक्षा मलाई दिया।
यिनको नाति म भानुभक्त भनि हूँ यो जानि चीन्हीलिया॥

भानुभक्तले आफ्ना पितामहकै संरक्षकत्वमा विद्याभ्यास गरेको कुरा बाबुराम आचार्य भन्नुहुन्छ। तर पिताले नै प्रशिक्षण दिएको

हो भन्ने रङ्गनाथको भनाइलाई सहसा काट्न पनि अप्ठ्यारो नै पर्छ। किमभने काठमाडौंका मानिसमा रङ्गनाथका पितामह धर्मदत्तकहाँ नै भानुभक्तको बढ्ता आवत-जावत थियो। रङ्गनाथको भनाइ काट्ने अर्को साधारण प्रमाण छैन।

भानुभक्तको सम्यक् मूल्यबोधको निम्ति हामीले उनलाई उनताक-को देशीय स्थिति र भाषाको स्थितिको पीठिकामा विचार गर्नुपर्छ। भानुभक्तको जन्म नेपाल-राष्ट्रको दुर्दिनमा भएको छ। उनको जन्म-ताक पश्चिममा सतलजदेखि पूर्वमा टिस्टासम्मको विशाल भूखण्डमा नेपालको अधिकार थियो। विजयोपरान्त राष्ट्रनिर्माणको चेष्टा नभए-कोले यत्रो विशाल हिमालयप्रान्तको नेपालले सं० १८७२ को ईष्ट इण्डिया कम्पनीसंगको युद्धमा हार खाई खियोटे हुनुपरेको थियो। भीमसेन थापा, भक्ति थापा, अमरसिंह थापा, बलभद्र कँवर आदि राष्ट्रप्रेमी वीर नेपाललाई फिरंगीको अधीन गर्न चाहँदैनथे। तर नेपा-लको दुर्भाग्यको दिन थियो, उनीहरूको वीरताले पनि देशलाई परा-जित हुनबाट बचाउन सकेन। पखेटिएको नेपालको प्वाँख यस प्रकार भुत्ल्याइयो। ईष्ट इण्डिया कम्पनी द्वारा हार खाएपछि नेपाललाई सर्वस्वापहृत भएको जो क्षोभ हुन गयो त्यो अतीव मरणान्तक थियो। अनि राजनीतिक र दरबारिया कुचक्रले नेपाल दुर्दिनमा जाकिन थाल्यो। भीमसेन थापाले सलेदोको काम दिई उकास्दै लगेको राष्ट्रि-यता पनि पिलिपलिंदै जाँदै थियो। भानुभक्तको जन्म देशको यस प्रकारको दुर्दिनमा र क्षोभग्रस्तकालमा भएको छ। नेपाली वीरतालाई र राष्ट्रलाई निमिठ्यान्नै पार्ने उद्देश्य अंगरेजको थियो। तात्कालीन विषम परिस्थितिले गर्दा नेपाल निरुपाय पनि थियो। कम्पनीद्वारा हार खाएपछि र युद्धविरतिपछि आफ्ना महामात्य भीमसेन थापाको नेतृत्वमा नेपालले केही सास फेर्न पायो र अलि-अलि सुव्यवस्था हुन थाल्यो। तर भीमसेनका दुर्दिन आइ लागिरहेका थिए र तिनलाई सफलता प्राप्त भएन। उनताकको नेपाल फिरंगीको जाल र कुचक्रले गर्दा गृहकलह र दरबारी दाउ-पेचमा फँस्दै जाँदै थियो। देशमा विचित्र गड़बड़ी थियो। तापनि भीमसेन थापाले सकभर शान्ति-व्यवस्था गरे र राष्ट्रगौरवको पुनर्जागरणको राँको बाले। नेपाली साहित्यको निर्माण यै पुनर्जागरणदेखि प्रारम्भ भएको छ। युगधर्म र सामयिक चेतसुहाउँदो, देशलाई प्रशान्ति दिने, कर्त्तव्याकर्त्तव्यको

सान गर्ने साहित्यको आवश्यकता थियो । यस प्रकार युगको आवश्यकतानुसार आध्यात्मिक प्रशान्ति लिएर भानुभक्त आए । उनका केही स्फुट कविता र रामायणले राष्ट्रगौरव, देशात्मबोध, सामाजिक सत्य र यथार्थबोधको पुटका साथ बड़ो भारी ऐतिहासिक आवश्यकताको पूर्त्ति गरे । बीस भुजा, दश वदन भएको रावणको साम्राज्य-वृद्धिको लिप्सा कम्पनीको सर्वग्राही नीतिसित तुलना गर्न सकिन्छ तथा शस्यश्यामलवर्ण रामको कर्त्तव्यपरायणता नेपालसित । यस प्रकार भानुभक्तको रूपकाश्रित रामायणमा नेपालको चीत्कार छ ।

भानुभक्तको कालमा नेपाली भाषाको स्थिति पनि राम्ररी स्थिर भइसकेको थिएन । सं० १८२६ मा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल-विजय गरेको थियो । नेपाली भाषा बल्लबल्ल राज्याश्रित भाषा भइरहेको थियो । तर नेपाली साहित्य-रचनाको परंपरा भानुभक्तको ताकसम्म पनि जमिसकेको थिएन । पुराना कविहरूमा इन्दिरस (समय अज्ञात), विद्यारण्यकेसरी अर्याल (१८६३–१९१२ वि० सं०), वसन्त शर्मा (रचनाकाल १८८४–१९०१ वि० सं०), युद्धनाथ पोख्र्याल (रचनाकाल १८९०–९८ वि० सं०) आदि कविहरूको उल्लेख गरिन्छ । भानुभक्त-भन्दा केही अघिका कुमाउँनी कवि गुमानीको नाउँ (असली नाउँ लोकरत्न पन्त, १८४७–१९०३ वि० सं०) पनि आउँछ । तर तिनको पूरा कृति नेपाली समाजले हेर्न पाएको छैन । भानुभक्तअघिका नेपाली भाषाका चिठ्ठीपत्र, अड्डा-अदालतका सनद-सवाल, राजकीय लालमोहर इत्यादि पनि निकै छन् । केही भानुभक्तसमकालीन र उनैका अंचलका लेखकहरूका पाण्डुलिपि पाइएका छन् । यिनीहरूबाट भानुभक्तपूर्व तथा भानुभक्तकालीन नेपाली भाषाको रूप विचार गरी भानुभक्तका भाषाको महत्त्वका निम्ति तुलनात्मक अध्ययन गर्नुपर्छ । अहिलेसम्म पाइएकामा नेपाली भाषाको प्रथम पाण्डुलिपि पर्वतका राजा मलयबम (राज्यकाल आनुमानिक १७९०–१८१५ वि० सं०) का पुरोहित प्रेमनिधि पन्तको प्रायश्चित्तप्रदीप नेपाली भाषाको उनताकको रूप बुझ्न सकिन्छ । उनको भाषामा कुमाउनी छापा बढ़ता टड़कारो छ ।

"अपनु पाप कशैले जान्याको भया सभा माहा पंडितन् लाइ गाइ तन्मूल्य द्रव्यादि दीकन तनको कायाको पायाश्चित गर्नो तनले न जाणि भराया अपनु पाप पंडितलाई लागँछ, अफुं शुद्र हुँछ, अपनु पाप कशैले न जाण्याको भया त क्याइ छलले शाधिक प्रकाश प्रायश्चित

होइ जाति वयशक्ति हेरिकन विशौ भाग त्रिशौभाग साठि भाग प्रायश्चित गर्नु, ठुलाइ प्रायश्चित्तले शानो पनि पाप जाव जाणि पाप गऱ्या द्विगुण प्रायाश्चित, फिरि फिरि उ पाप गऱ्या ठुला पाप महापाप छैन, शाना पाप महा प्रायाश्चित पनि फिरिफिरि गर्नु ॥"

भानुभक्तको जन्म भएको एक वर्षपछि सं० १८७२ मा एक जना तनहुँका निवासी हरिकृष्ण पाध्याको नारिपरिक्ष (नाड़ी परीक्षा) को पाण्डुलिपिमा भाषाको क्वाँटो प्रयोग देखिन्छ। यसमा व्रजभाषा, मैथिली भाषा, नेपाली भाषा सबैको मिश्रित रूप छ ।

(१)

"'सम गरि पकावै आसमान हो ए तब गोली बाधे वएर प्रमान षानु पित्त षोषी अतिसार हृदय रोग बात गुल्म फीयो अजिर्ण ज्वर उपसासो एति रोग हरे ।

(२)

सभ जडिके धोय के तौला मे चढाए देव भरि तौला पानि डारि के पकाइव। पाव भरि पानि रहे तब कराहीनयामे डारि देव। तब तब सभ बुकनि डारि के जमाइव। तब गाइक घिवसे मलव। मकाइ प्रमान गोलि बाघव। षाइव सभ दरद जा ।

(३)

काक जंघाको जरोको रस अवँलाको रस भृंगराजका रस एक भल्को उमाली कपाल लाउनु षोहरो जा वहिरो कान सुने कैला केस काली होए: सिरको सर्वरोग जाए ।

सं० १८७८ मा श्रीरामपुरबाट ईसाई धर्मप्रचारकहरूले नेपाली भाषामा अनूदित गरेको बाइबुलको यस्तो भाषा छः—

१. अवराहामका संतान दाउद उस्का संतान यिशु खीष्टका पूर्व्व पुरुषको पोस्तक इयो ।
२. अवराहामले यिख्साकलाई पाया अवर यिख्साकले यआकुवलाई पाया अवर यआकुवले यिहुँदाहलाई अवर उस्का ।
३ भाइलाई पाया ।

\+ \+ \+

१. दुइ पर्व्व—हेरोद राजाका उसी वक्तमें यिशु यिहु दाह् मुलुकका बीत्लेखेममा जन्मना बेला हेर पंडित पुरब ।
२. दिशादेखि यिरुशालममा आया अवर उन्लाई कह्यो जो यिहु

दियांका राजा जन्मौ उ कहाँ छ क्याहा [पूरब देशमा उस्को तारालाई देखीकन हामि उस्को पूजा गरनकन आयों ।

३. हेरोद राजा इ कुरा सुनिकन ढेर दिक भया अवर उसैसंग ।

४. सबै यिरुशालमवाशीपनी । उहाँ पछी सबै प्रधान प्रोहितलाई अवर लोगोंका पढावनेहेरूलाई एकठाम गरिकन उस् ।

५. ले उनौलाई सोध्यो कि खीष्ट कहाँ जन्मला । उन्ले कह्या कि यिहुदाह् देशका बीतलेखेममा क्याहा नबोले इस्तो लिखा ।

६. छ कि हे यिहुदाह् मुलुकका बीतलेखेम तं यिहुदाह्का सरदारों-का माझमा ढेर साना होइनस् क्याहा तंदेखि एक सरदार पैदा होला कि जो मेरा यिशरएल मानसलाई प्रति ।

७. पाल गर्‌ला । तब हेरोदले पंडितोंलाई लुकिकन डाकिकन ।

८. ताराका परगटका समैलाई ठीकसंग सोध्या ।...

सं० १८८४ का छेउछाउका इन्दिरस, विद्यारण्यकेसरी, वसन्त, यदुनाथका भाषामा पनि पर्याप्त हिन्दीकरण छ । भानुभक्तको मृत्यु भएको पाँच वर्षअघिको एउटा अर्को पाण्डुलिपि चौरपंचाशिका श्लोक भाषा (लिखित सं० १९२०) हेर्दा भाषाको अर्को रूप देखिन्छः—

अब यस मरणविषयमा तनलाई न पाया कौनै उपायले पनि बचन्या म छैन हे भाई हो जब मन्या सुखल हुन्या छ न्मविति गछ झटीति मकन छिनी देउ यसक्या प्रांत कवोलको जस्तो वचन सुनी कन राजा सँग, दुतहरूले विन्ति गरन जादा भया, तब राजाले पनि यही ५० सिलोकको कवुलियत संझ्या र हो भनी कविलाई फिराइ ल्याई कन, तिनै मैय्यालाई सुंपीकन विवाहा गरी, दिया भंन्या यस्तो पृथ्वीमा बखान प्रख्यात छ ।

माथि उनताक प्रयुक्त हुने नेपाली भाषाका केही नमूना हेर्दा र अहिलेको नेपाली भाषासंग तुलना गर्दा जुन पार्थक्य देखिनेछ, त्यसै दृष्टिले ती नमूनाका भाषाको र भानुभक्तका भाषाको पारस्परिक तुलना गर्दा पार्थक्य देखिन्छ । आञ्चलिक, स्थानिक तथा समयको व्याप्तिले गर्दा आउने परिवर्त्तनलाई वाद गरौं भने भानुभक्तको भाषा अहिले-जस्तै छ । भानुभक्तले नेपाली भाषाको जग सदाका निम्ति चालिसी पारेर बसाइदिएको हुनाले उनले भाषाको रूपविधान स्थिर गरिदिएका हो भन्नुपर्छ ।

भानुभक्तमा सर्वप्रथम काव्यस्फुरण एउटा घाँसीद्वारा हुन्छ । ...

घटना सं० १८९१ मा घटित भयो। त्यस ताक उनको उमेर बाइस वर्षको थियो। केही भ्रमण गरेर थकाइ लाग्दा उनी एउटा विशाल प्रस्तरखण्डमा क्लेशनिवारणार्थ बसे। छेउमा नै चिरयौवना नदी मस्किँदै बगिरहेकी थिइन्। पक्षिरवले त्यो ब्यांसी गुन्जायमान थियो। यस प्रकारको माधुर्यमय वातावरणमा उनी सहजतया भुसुक्क निदाए। एउटा घांसी घांस काटदै केहि गुन्गुनाइरहेको थियो। त्यसले गर्दा जब भानुभक्तको निद्राभंग भयो उनले घांसीसंग उसको विषयमा सोधपुछ गरे। घांसीले भन्यो, घांस काटेर बेच्ने उसको वृत्त हो। यस प्रकारको बेचबिखनले दुइ-चार पैसा संगाल्दै जब केही सानो-तिनो पूंजी सांचिएला अनि कुनै सत्कार्यमा व्यय गर्ने उसको ठुलो इच्छा छ किनकि गतिलो र दीर्घ कृति राखी यस क्षणिक संसारबाट उ त्राण पाउन चाहन्छ। यो कुरा भानुभक्तलाई तीरसमान हृदयमा बिझ्न पुग्यो। अनि उनले विचार गरे, एकत यो घांसी नितान्त अशिक्षित छ तर कुरा भने गर्छ निकै गम्भीर र उच्च; अर्कोपट्टि उनी स्वयं छन् जसको ब्राह्मणजस्तो उच्च कुलमा जन्म भए पनि सद्वृत्तितिर खमनोयोगी छन्। बस्, अनि त्यसै बेला उनको हृदयमा कव्युचित प्रतिभा दीप्त हुन गयो। अनि त्यसै बेला निर्झरको स्वप्नभंग भयो। अनि त्यसै शिलाखण्डमा उनले केही पंक्ति कोरे र यस प्रकार नेपाली साहित्य पानीको माथि लेखिएन, बरू ढुंगामा कुंदियो जुन मेटिनुका अपेक्षा चिरन्तन शिलालेख भयो; मानों नेपाली साहित्यको जन्मको छैठौं दिनमा भानुभक्त भावी बनेर आए। यस प्रकार कविको मन झनझन् कविता लेख्नेतिर सुरियो। यस प्रकार नेपाली साहित्यको पयस्विनीको भल उम्लन थाल्यो। तर, जब लेख्ने प्रसंग आयो उनी बड़ा धर्मसंकटमा पर्न गए। साहित्यसिर्जनाका निम्ति उनताकका मानिसहरूको संस्कृत-का माध्यममा नै निष्ठा थियो। ती संस्कृतनिष्ठहरू नेपाली भाषालाई सामान्य र मर्यादाहीन भनी अवमानित गर्दथे। तर भानुभक्तलाई त कीर्त्ति राख्नु थियो र संस्कृत नजान्ने घांसीजस्ता निम्नकक्षाका मानिसहरूका प्रति उनको ध्यान थियो। त्यसैले परिष्कृत र सर्वश्रेष्ठ संस्कृतलाई उनले त्याग्नुपर्‍यो। यसो गर्दा पण्डित समाजद्वारा घोर तिरस्कार र लान्छन उनले उनताक सहनुपर्‍यो होला। उनले आफ्नु रामायण-मा स्वयं लेखेका

रामायण् छ अगम् इ संस्कृतमाहा पुग्दैन सब्का गती ।
भाषाश्लोक बनाइदिन्छु र पढुन् लागोस् हरीमा मती ॥
यस्ता सुर्गरि भानुभक्त कविले भाषा बनाई दिया ।
थर्आचार्य छ घर्त हो तनहुमा साह्रै दयालू थिया ॥

नेपाली भाषामा नै लेख्ने दृढ़ निश्चय यस प्रकार उनले गर्नुपरेको थियो । सं० १८९१ मा घाँसीसित उनको साक्षात् भएको थियो । तर हामी १८९८ सालमा नै सर्वप्रथम उनको कृति बालकाण्ड देख्छौं । हुन सक्छ सात वर्षको यो अवधि रचनासम्बन्धी यसै किंकर्त्तव्यविमूढ-तामा भाषा र विषयवस्तुको स्थिरीकरणमा लाग्यो होला । अनि हामी फेरि वि० सं० १९०५ सम्म उनको कुनै कृति देख्तैनौं । हुन सक्छ यस अवधिमा उनी आभ्यासिक थिए होलान् । १९०६ सालमा कुनै एक मुद्दाको सिलसिलामा उनलाई नेपाल-राजधानी आउनुपऱ्यो । नेपाल प्रवेश गर्दा उनी बालाज्यू भई आएका थिए । बालाज्यूमा शुभ्र-रूपोज्ज्वल नैसर्गिक जलस्रोतहरू छन् र वनस्पतिको मनमोहक हरीतिमा । कविको हृदयमा उल्लास भरिएर आयो र रूपरसानु-भूतिको आवेगमा उनी भावविलासमा रमाउन थाले । "यति दिनपछि आज बालाज्यू देख्याँ ।" उनको यो प्रगीत कविता त्यसै तत्क्षणविदग्धताको परिचायिका हो । वर्ड्स्वर्थलाई यारोको सुखद कल्पनाले बराबर रसाइरहेको हुँदा पछि यारो देखेपछि सो त्यति विघ्न रमाइलो नहुँदा मनमा निराशा भयो । तर भानुभक्तको हृदय अपूर्व रागात्मक भावले रसार्द्र भयो । भानुभक्तको यो कविता नेपाली काव्यसाहित्यमा प्रकृतिविषयक प्रथम रोमाण्टिक कविता हो । यसै भावमग्नावस्थामा उनी नगरीमा जब प्रविष्ट भए तब शहरी जीवनका प्रत्येक वस्तु आफ्ना निम्ति नवीन देखीकन उनले एउटा अर्को कविता 'चपला अबलाहरू एक सुरमा' बनाए । यसमा देशभक्ति-को वर्णन छ र काव्योचित मात (Poetic frenzy) ले अतिरञ्जना भएको होस् तापनि देशको महामहिम उच्चता छ । भानुभक्तको शैश-वमा ईस्ट इण्डिया कम्पनीसित नेपालले युद्ध गर्नुपरेको थियो । यसमा नेपालको हार भयो र हार खानुपरेकोले नेपालको गरिमा शनैः शनैः मलिन हुँदै गएको बखत थियो । युवक कवि भानुभक्तमा देशभक्ति को भावना नैसर्गिक र समयोचित देखिएको छ । भानुभक्तद्वारा वर्णित 'शिवकी पुरि कान्तिपुरी नगरी' कवितामा अतिरञ्जना र सत्या-

तिक्रम अवश्य छ । कविहरू भावमग्नताको लहरमा यदा-कदा बग्दछन् । कविमा केही निरंकुशता हुन्छ नै । भानुभक्त यहाँ यस्तै प्रकारले स्वभावमग्न भएका छन् । १९०७ सालमा उनलाई मधेशमा सरकारी जागीर मिल्यो । यसभन्दा अधि १९०२ सालपूर्व भानुभक्त जागीरे भइसकेका थिए । भावमग्नतामा पखेंटिने कवि पैसा-कौड़ीको फन्दामा जेलिए र यस प्रकार उनीमाथि सरकारी तहबील मस्यौट गरेको दोषारोपण भयो उसका फलस्वरूप उनलाई १९०९ सालमा कागत-पत्र बुझाउन फेरि कान्तिपुर आउनपर्‍यो । मुद्दाको सफाइ नहुञ्जेल ऐनसवालबमोजिम उनी एक किसिमले नजरबन्द भए पांच महिनाका निम्ति । यस बन्दीजीवनमा पनि उनी पखेंटिंदै रहे । बन्दीजीवन नैमित्तिकमात्र थियो । यसै अवधिमा उनले अयोध्याकाण्ड, आरण्यकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड, र सुन्दरकाण्डको रचना गरे । बिरामी परेकाले उनले मुक्ति ता पाए तर सरकारी जागीरबाट खोसुवा हुनुपर्‍यो । खोसुवा भएकाले र बन्दी जीवनमा नै रोगले जिउ बिगारेर पछि ठीक हुँदा अब म नथुनिऊँ भनी कृष्णबहादुर राणालाई लेखेको तलको श्लोक प्रसिद्ध छः—

रोज् रोज् दर्शन पाउंछु चरणको ताप् छैन मनमा कछु ।
रात् भर् नाच् पनि हेर्छु खर्च नगरी ठूला चयनमा म छु ॥
लाम्खुट्टे उपिया उडुस् इ संगि छन् इन्कै लहड्मा बसी ।
लाम्खुट्टेहरू गाउँछन् इ उपिया नाच्छन् म हेर्छु बसी ॥ १ ॥
व्यथैमा म कुमारिचोक थुनियां वाहीं बिरामी भई ।
आवाथ्यां घरमा व्यथा अति बढ्यो ठूलो विपत्ती सही ॥
काट्यां दिन् अब सञ्च भो अझ पनी थुन्छन् त मेरो गती ।
अर्को छैन दया रहोस् हजुरको मेरा त स्वामित् पती ॥ २ ॥
शरिर छ अति कच्चा अन्न जल्ले रह्याको ।
बिनति गरूं कती यो देहमा जो भयाको ॥
बहुत फजिति पाव्या रोगले ग्रस्त पारी ।
शरिर हुन गयो ठिक् पूर्व झैं फेरि भारी ॥ ३ ॥

फेरि थुनुवामा परिन्छ कि भन्ने त्रास भानुभक्तलाई छँदै थियो भन्ने कुरो माथिका श्लोकबाट स्पष्टतया बुझ्न सकिन्छ ।

१९०९ सालमा भानुभक्त आफ्ना पहाड़को घर आए । त्यस साल छोरा रमानाथको व्रतबन्ध गराउनु थियो । यसै ताक रामायणको

शेषांश, युद्धकाण्ड र उत्तरकाण्डको रचना उनले पूरा गरे। यसै साल उनले दुइ स्फुट कविता भानुभक्तमाला र प्रश्नोत्तरमाला (अनूदित) को रचना पनि गरे। नौ वर्षजतिको अर्को चुपलगाइ फेरि भानुभक्त का जीवनमा हामी देख्छौं। यस बीचको उनको जीवनी थाहा पाइएको छैन। १९१९ सालमा उनले बधूशिक्षा बनाए। यसको लक्ष्य बुहारीहरूलाई उपदेश दिनु थियो। १९२२ सालमा गिरिधारी भाटसँगको मुद्दाको सिल्सिलामा उनले नेपाल-राजधानी आउनुपर्‍यो। उनले यसका प्रसंगमा गद्यमा लेखेको विनतिपत्रका साथ प्रेषित गरिएको कविता पनि बड़ो प्रसिद्ध छ। ऐनका ढांचामा लेखिएको सो विनतिपत्र यस प्रकार छः—

श्रीः.

विन्तिपत्रमिदन्..

करुणानिधान्, ष्वामीत् तनहुँ चुंदि षोलाको वराह वादले रोपियिन्या १६।१७ षेत छन्, ति षेतअघि बेलैमा तेस् वराह वादबाट पानि चलाइ बेलेमा विउ राषि केहि षेत जेठे मा रोपिन्थ्या, पछि वाद विग्रन जांदा वेलामा वाद कुलाबाट पानि चलाइ बेला मा वीउ राषन न पाउन्या हुंदा, आकाशबाट पानि वेलामा वसि दियो भन्या, बेलामा विउ रहन्या, वर्सन ढिला भयो भन्या, वेलामा विउ राष्नै न पाइ जेठ मा रोपियिन्या षेत, साउन मा रोप्नु पर्‍यो, असौज कात्तिकमा पनि, षोलो घट्‌न जांदा, कुलामा पानि कन् हुन जांदा षेत सुकि, मोहि मर्‍यो, हुँदा, बराह बादले रोपियिन्या १६।१७ षेत, कमाउन्या सभै मोहि रुन्थ्या, २१ साल मा असार का दि ८ जांदा सम्म कुला मा, पानि चल्याको थियेन, वादलाई राष्याको थियो, असार का दिन ९ जांदा चुंदि षोलामा, ठुलो वाढि जांदा, वादै पनि वग्यो, षोलो पनि ठूलो भयो वाद लाउन सकियेन, षेत विग्रन वझियीन लाग्या र, वराह वादका सभै मोहि जम्मा भै वसि, वाद कहाँ लाउं भनि, सल्लाह गर्दा, श्रीधर उपाध्या, विरभद्र राना, श्रीप्रसाद अर्ज्याल् इ तिन् मोहीका षेत काटियिन्या गरि यस् ठाउं मा कुलो काटि यस ठाउँमा वांदलाइ पानि चलाया कसैको विग्रदैन सभैका षेत बन्छन्, भन्या सभैको तजबीज षेत काटि यिन्या तिमि ३ जना मोहि क्या भन्छौ त्याहा कुलो काट्‌न सामेल छौ कि छैनौ भन्दा, श्रीधर उपाध्या, विरभद्र राना, श्रीप्रसाद अर्ज्याल इ तिनै जनाले सामेल छौं भनि

सल्लाह दिया र, सल्लाहै सित बाद लाउन्या कुलो काटन्या, काम गऱ्याको हो, आज गिरिधर रानाले, मेरा छोरा वीरभद्र रानाले, सल्लाहा दियाको होइन, वलमिचि कुलो मेरो षेत मा षनि मेरो षेत मुरि । २२ बिगारि दिया भनी, हाम्रा नाउमा फिऱ्याद गरि, हामिलाइ दुःष ढेरे दियो, हामीले वलमिचि कुलो काट्याको रहेछ कि तेस्का छोरा वीरभद्रका सल्लाहाले कुलो काट्याको रहेछ बुझिबक्स्या करुणानिधान् , हामि अनाथका दुःख छुट्ता हुन् करुणा रह्या जावस् तेस् को रोपनि पिपल्या षेत मुरि । २२ पनि बिग्न्याको छैन, षेत बिग्न्यो भन्छस् भन्या तेस् कुलाले रोपि याका षेत मा, जस् का षेत मा चित्त बुझदछ, सो षेत, तं षा, यो पिपल्या षेत सोहि मोहि षाला, भन्दा पनि मान्दैन, जगा जति काटियाको छ तेस्को मिनाहा, पनि दिन्छौं भन्दा, मिनाहाले पनि मान्दिन, षेत सट्टाले पनि मान्दिन् तेस् ठाउमा त्यो कुलै दिन्न भन्छ, करुणानिधान् , हामिले कसो गर्न्या हो जो मर्जी, शुभचिन्तक भानुभक्त शर्मणः शुभाशीर्वाद कोटयो विलसन्तु, इति संवत् १९२२ साल मार्ग सुदि १३ रोज ६ शुभम् ।

माथिको पत्रद्वारा मोतीराम भट्टले गिरिधारि भाट भनी लेखेकोमा फरक पर्न गयो र साथै मुद्दा परेको विषय र साल पनि । यो नकल भानुभक्तले लेखेको सकल पत्रबाट गरिएको हो । सो पत्र भानुभक्तीय रामायण-को ठेलीका साथ वीर-पुस्तकालयमा छ ।

भानुभक्तको अन्तिम रचना हो रामगीता (अनुवाद) । आफ्ना एक जना मित्र धर्मदत्त ज्ञवालीका आग्रहानुसार यो १९२५ सालमा लेखियो । रंगनाथ ज्ञवालीका अनुसार १९२५ सालमा रमघामा उनको मृत्यु भयो । बाबुराम आचार्यले उनको मृत्यु १९२६ साल दिनुभएको छ । मोतीराम भट्टले भानुभक्तको जीवनीमा १९४८ मा लेखेको ताक भानुभक्तको मृत्यु भएको बाइस वर्ष भयो भन्ने उल्लेख गरेका छन् । यस आधारमा भानुभक्तको मृत्यु १९२६ देखिन्छ । तर रंगनाथ ज्ञवालीका अनुसार उनको मृत्यु सं० १९२५-मा भएकोलाई नै प्रामाणिक मान्नुपर्छ । भानुभक्तको जीवनी लेख्दा मोतीराम भट्टले कहीं-कहीं कुरा पनि कथेका छन् आफ्ना चरितनायकलाई महान् बनाउनु नै उनको लक्ष्य थियो र त्यसो हुनाले भानुभक्तविषयक सामग्रीको जोहो गरी त्यसलाई प्रकाशमा ल्याएका हुन् । उनी स्वयं कवि हुनाले भानुभक्तको मूल्यांकन सरस र आत्मीय ढंगले गर्ने चेष्टा गरे । यस प्रकार सो मूल्यांकन कहीं

तथ्यात्मक भएको छ, कहीं भावुक किंवा अनुमानाश्रित, कहीं अड्कल-का भरमा ।

भानुभक्त बनारस गएका थिएनन् भन्ने कुरो बाबुराम आचार्यले लेख्नुभएको छ । तर हालै पाइएको उनको तथाकथित लेखौटमा भानुभक्तले आफ्ना छोरालाई लेखेका एउटा पत्र पनि छ । यसमा लेखिएको साल छैन, केवल मिति छ र कहाँबाट लेखिएको हो त्यसको उल्लेख पनि छैन । तर पत्रको लेखाइद्वारा भानुभक्त बनारस गएका रहेछन् भन्ने बुझिन्छ । सो पत्रको नकल तल दिइन्छः—

श्री

श्रीकाशी मणिकर्णिका ब्रह्मनाल

१

श्रीबाबाज्यू

२

स्वस्तिश्रीसकलमंगलालयश्रीनानीरमानाथशर्मणिश्रीभानुभक्तशर्मणः शुभाशीर्वादाः सन्तु, उप्रान्त, मार्ग शुक्ल षष्ठी आदित्यवार—मा, चैतन्यपूर्वक—मुक्त हुनु भयेछ, बहिनी नन्दकुमारीको चिठि डाकमा आइ[१] पुग्यो नौ दिनका[२] ३ घडि दिन बाकि छदा पाञ्या बाँचि मालुम भयो दशपिण्ड नंदुका हातबाट गया छन्, एकादशी सपिंडि शुद्धशान्ति पनि मैले ज्यांहां गऱ्या तांहां तिमिहरूले पनि १३ दिन बारि तेह्रौं दिन गाइदान गरि, ब्राह्मणभोजन सबै भाइ बंधु समेत गर्नु, केही कामले, माघसम्म मैले बस्नु पऱ्यो भर फागुनमा, म पनि तांहां आइ पुग्छु बाबै तलाई, अमंगल् मैले कसरि चिताउँला, आज गऱ्याका मिहिनतले पछि सुख हुन्या, देषता तेरै कल्याण मनमा चिताइ, पर्न्हे चित्त लाउलास् मेरो सुर बुझलास् भनि मेरो अभिप्राय बुझाउन लेष्याको हो बाबै बुझिहोस् , रोजिन्दा पर्न्हा उध्रन्या गऱ्यास् , न पढि सुख पाउँन्या छैनस् , यो जानी तैले पर्न्हे, तेरि आमाले तैले पढ्या न पढ्या-को रोजिन्दा याद गर्नु, म आया पछि मैले जान्याको म गर्न्येछु. किमधिकं मिति पौष बदि ५ रोज १ शुभम्—यस पत्रद्वारा भानु-भक्तको जीवनीको सन्दर्भ पत्ता लगाउन अहिले बाँकी नै छ ।

बाह्र वर्षको उमेरदेखि नै भानुभक्तको छन्दोमय वाणी फुट्यो र १८९१ मा घांसीद्वारा झस्काइएको बेला उनको झस्काइएको निर्झरको स्वप्नभंग भयो तापनि उनले १८९८ सम्म केही लेखेको देखिएको छैन । हृदयमा ठेस

लाग्नेबित्तिकै भावालु हुनेले केही-न-केही रचना त अवश्य गरेको हुनुपर्ने। सात वर्षको यो अवधि त्यसै खेर गएन हो। तर यिनताकका रचनाको अत्तोपत्तो हामीलाई छैन। उनी धुलौटामा आभ्यासिक थिए किंवा औंला भाँची-भाँची गणको दण्ड-बैठक गरिरहेका थिए होलान् भन्ने अनुमान गर्नु पनि अस्वाभाविक हुन जान्छ। हृदयमा झस्का हुनेबित्तिकै उनले लेखेका अनेक आशुकविताको कुरा प्रसिद्ध छ। यस प्रकार आशुकविको तत्षणबिदग्धता भएका भानुभक्त सात-सात वर्षसम्म चुपलागी वसिरहे होलान् भन्ने कुरो सकार गर्न सकिन्न। यस सात वर्षको अवधिको उनको कुनै रचनाको अत्तोपत्तो लागेको छैन। मोतीराम भट्टले लेखेको जीवनीका आधारमा हामी यै देख्छौं, यस अवधिमा भानुभक्त क्रियमाण थिएनन् र हामी बलैले आफ्नु चित्त बुझाउनमा विवश छौं। त्यसै जीवनीका आधारमा भानुभक्तको साहित्यकाललाई हामी भागमा बाँड्छौं : (१). १८९८-१९१० : रामायण तथा सामाजिक जीवनलाई सेरोफेरो गर्ने केही स्फुट कविता। (२). १९१०-१९२५ : उपदेशात्मक र पारलौकिक भावनाका रचना : 'भक्तमाला', 'प्रश्नोत्तरी', 'वधूशिक्षा' र 'रामगीता'।

भानुभक्तको महीयान् रचना हो रामायण। यसको रचनाको निम्ति बाह्र वर्ष लागेको छ। सर्वप्रथम 'बालकाण्ड' १८९८ मा प्रारम्भ भयो र अन्तमा १९१० मा ग्रन्थ सम्पूर्ण भयो। यो अध्यात्म्यरामायण-को छायानुवाद हो। कहीं अनुवाद शाब्दिक भएको छ र कहीं छायिक। अनुवादकर्त्तामा कविसुलभ अनुभूति भएन भने त्यसमा सौष्ठव आउन सक्तैन। भानुभक्तको रामायणमा पर्याप्त सौष्ठव छ र त्यसैले उनको काव्यशक्तिमा सहसा अविश्वास हुँदैन। अनुवाद गर्दा जहाँ-जहाँ नेपाली जीवनको झाँकी दिनुपर्‍यो त्यहाँ-त्यहाँ भानुभक्त मौलिक भएका छन्। जहाँ-जहाँ उनी मूलपथबाट हटेका छन् ती-ती स्थलमा तिनले नेपालीयताको आत्मा प्रतिष्ठापित गरेको छन्। उनको यस प्रकारका आद्यता त तुलनात्मक विवेचनले स्पष्ट हुन्छ। त्यसो हुनाले हामी भानुभक्तको रामायण-लाई अनुबादमात्र नभनी सर्वथा मूल ठान्छौं किनकि उनमा अनुवादक भए तापनि प्रयोक्ताको आद्यताको पर्याप्त समष्टि छ।

भानुभक्त सगुणधाराका कवि हुन्। उनी रामोपासनातिर अर्थात् राम भक्तिशाखातिर लागेका छन्। यो कुरा उनको '*भक्तमाला*'-बाट

पनि स्पष्ट हुन्छ । उनी भन्दा अधिका कवि इन्दिरस, विद्यारण्यकेसरी अर्याल, वसन्त शर्मा र यदुनाथ पोखऱ्याल कृष्णभक्तिशाखाका भएका छन् । प्रत्येक नेपालीले देशभक्तिको र देशप्रति कर्त्तव्यपालन गर्ने अवस्थामा रामाश्रयी शाखाको प्रादुर्भाव हुनु एउटा अपूर्व ऐतिहासिक आवश्यकताको पूर्त्ति हुन गएको छ । १८८४ तिर वसन्त शर्माको कृष्णचरित्र हुन सक्छ भानुभक्तले देखे हुनन् र कृष्णभक्तिशाखाको थालनी भइसकेकोमा अरूले नछोएको विषय रामचरितपट्टि भानुभक्तको मौलिक दृष्टि गयो होला ।

कविमा तीन कुराको अत्यावश्यकता रहनुपर्छ—प्रतिभा, निपुणता र अभ्यास । यिनमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ प्रतिभा र तसर्थ कविको निम्ति यै नै ऐकान्तिक वैयक्तिक सम्पत्ति हुन्छ । भानुभक्तको 'बालकाण्ड' काव्यात्मक मातको प्रथम प्रमुख कृति हो र त्यसैले यो प्रतिभाको स्वतस्फूर्त छहरा । छन्दोबद्धताको निम्ति उनले यस काण्डमा त्यति बिघ्न निरंकुशता देखाएका छैनन् पनि । प्रतिभाको अर्को पर्याय हो 'चेतना' । भानुभक्तको वैयक्तिक चेतनाले कविधर्मको पावित्र्यले गर्दा जनचेतनाको रूप लियो । आफ्नु प्रतिभाको चेतनाले उनी क्रमशः निपुण हुँदै गए । चेतनालाई गहन र प्रखर पार्न अभ्यास पनि चाहिन्छ । 'बालकाण्ड'-पछि कविको निपुणता र अभ्यास बढ्दै गएको देखिन्छ ।

भानुभक्तको जन्मताक समस्त नेपालीमा ठुलो चोट परेको थियो ईस्ट इण्डिया कम्पनीसितको युद्धमा हार खानुपरेकोले । उनको काव्यले नेपाली जनजीवनका अवरुद्ध र लोथ भएका नसानसालाई नवरस दिई सञ्चालित गरेको छ । यस प्रकार कविको चेतना जनचेतनासंग मिसिन गएको छ । साहित्यको जनहितार्थ हुनुपर्ने आवश्यकता मान्ने खालका कवि उनी थिए । त्यसैले उनलाई हामी व्यावहारिक कवि पनि भन्छौं र उनको यो प्रगतिशील दृष्टिकोण चिरनवीन भएको छ । उनको कृतिले नेपाललाई वाणीरूप मिलेको छ । उनका पूर्वगामी कविहरूले भाषाको यस प्रकारको शक्तिको अनुमान गरेका थिएनन् । उनीहरूको ध्यान भाषाको विशुद्धतातिरभन्दा काव्यकौशलको वागाडम्बरतिर नै बढ्ता थियो । उनीहरूमा भाषाको विशुद्धता नभएकोले शब्दप्रयोगमा न त उति रसमयता आउन सक्यो, न कमनीयता तथा प्रसरणशीलता । उनीहरूको प्रयोग वागाडम्बरतिर ढल्के-

कोले शब्दहरू उनका ठिंगुराबेस गरीकन कजाइए। त्यसैले उनीहरू-को शैली सलल बग्दैन। यदुनाथ पोखऱ्यालबाहेक उनीहरूको भाव-मा न नेपाली जीवन मूर्तिइन सक्यो, न नेपाली जातिको प्रतिबिम्बन नै हुन सक्यो, न जातीय भावका घात-प्रतिघातको स्पन्दन नै हुन सक्यो। 'तरकारी मुदुवा बनाउनु असल मीठा मसाला धरी' (सुन्दर० ४२–४) 'गयो खाने बेला मकन त मिल्यो राज्य बनको' (अयोध्या० २५–१), 'सीताजीकन अतिं यो पनि दिया सासू ससू-रासरा। आर्को छैन बड़ी यती बुझि गऱ्या तिन्को टहल् बेस् गरी।' (बाल० १२२–१,२), 'सुन्यौ भाइ संसार्मा शरिर अति कच्चा छ जनको। शरिर् कच्चा जानी नगर तिमि रिस् कत्ति मनको॥ सबै भोग् चञ्चल् छन् बिजुलिसरि एक् छिन् नरहन्या। विचार् यस्को राखी सहु तिमि बडो हुन्छ सहन्या॥' (अयोध्या० ३०), 'जो गर्दछन् प्रभु गरुन् छ लिला उनैको। लाग्दैन जोर् प्रभुविषे अरूता कुनैको॥' (अरण्य० ६३–१,२), 'म ता नित्यै पो हूँ यहि शरिरमा लागि म गयाँ।' (किष्किन्धा० ६६–१) 'चोरी मारि लिंदा न यश् हुन गयो मासु न खानू भयो। धर्मात्मा तिमि पापि झैं हुन गयो ज्यान् व्यर्थ मेरो गयो॥' (किष्किन्धा० ५१–१,२), 'भ्रम हो भनू पनि भन्या सब चेत् छ मेरा। स्वप्ना कसोगरि भनू निद छैन मेरा॥' (सुन्दर० ६१–१,२), 'भ्रमरहरू लताका फूलमा हल्लि हल्लि। घुनुनु घुनुनु गर्दै हिंड्दछन् बल्लि बल्लि॥' (सुन्दर० १६–३,४), 'भाई बन्धु मराइ बांचिकन पो क्या सोख् छ राजा भई।' (युद्ध० १३०–३), 'भक्ती मुख्य छ सर्व साधनमहा भक्तो छ सब् ज्ञान् दिन्या।' (युद्ध० १६६–१), 'स्वामित् नाम हजूरको जब तलक् लीनन् जगत्मा बडा। ताहीं सम्म शरीर् रहोस् हजुरका नाम् सुन्नलाई खडा॥ स्वामित् नाम हजूरका स्मरणमा आनन्द जो पाउंछू। त्यो आनन्द कतै मिलेन महाराज् तेही न छूटोस् कछू॥' (युद्ध० ३६८), 'अज्ञानै छ घुमाउन्या सकलको शत्रसरीको यहाँ।' (उत्तर० १२५–१), 'मायाले त बन्यो शरीर सब यो आखिर् छ मर्न्या पनी।' (उत्तर० १३३–१) इत्यादि केही सरस पंक्ति नेपालीका जिब्रामा सदाका निम्ति झुण्डिएका छन्। यस प्रकार भानुभक्तको रामायण-मा जातीय जीवनपाई स्पन्दित गर्ने राष्ट्रतत्त्व पाइन्छ र त्यसैले हामी उनलाई राष्ट्रकवि भन्छौं।

भानुभक्तको रामायण-मा अर्थ सरल र स्पष्ट छन्। अन्वयका

जालोमा भावाभिव्यक्ति अल्झिएका छैनन् । यो कुरो केवल रामायण-मा होइन उनका अरू कृतिमा पनि पाइन्छ । 'कोही जन् त परस्त्रिमा रत हुनन् कोही त हिंसामहाँ' (बाल० ३-३), 'आधा पार्वति जान्द-छिन् म त सब चौथाई पो जान्दछु' (बाल० १७-१), 'तिमीलाई बीदा दी म कसरि यहाँ दुःख सहुँला' (अयोध्या० २७-१), 'रिस् गर्नू बढिया त छैन वनमा जानू असल् हो सहू ।' (अयोध्या० ३५-४), 'रस्ता यो जाति होला भनिकन कहन्या एक् अगुवा म पाउँ ।' (आरण्य० १-४), 'एक् युक्तिले छल गरीकन हर्नु पर्लो ।' (अरण्य० ४९-३), 'की ता सक्तीन भन्नू कि तब छिनिदिनू क्यान भन्छन यि भोली ।' (स्फुटकविता , 'विद्वान् जन्‌ले लोहलाई बेच्नु छैन । भन्न्या सुन्थें यो कुरा हो कि होइन । लोहा बेची मोल क्या लीनु होला । योग्यै जानी यो उसै दीनुहोला ।' (स्फुटकविता) यस्ता उद्धरणबाट भानुभक्तका पद्यमा रहेको गाद्यिक सरलता पनि स्पष्ट देखिन्छ । उनको कविता 'बन्धनमय छन्दौंकी छोटी राह'-लाई अतिक्रमण गर्दछ । भाषाको सरलता, अर्थको स्पष्टता, चित्रणको स्वभाविकता मिली शैली-मा अपूर्व सजीवता आएको छ । सामाजिक उत्सव होस्, आनन्दी पर्व होस्, श्रमनिवारणार्थ होस्, उपदेशका निम्ति होस्, नाटकीय भंगिमा तथा कथनका निम्ति होस्, भानुभक्तको रामायण नेपालीहरू-का निम्ति आवृत्ति र सूक्तिको निम्ति अक्षय भण्डार भएको छ । यै कारण हो उनको ग्रन्थ नेपाली समाजमा 'रामशलाका' झैं हुन गएको छ । पश्चिम नेपालका हुन् वा पूर्वका, देशका हुन् वा रैथाने समाजका स्वल्पतम साक्षर विभिन्न नेपाली जातिमा रामायण व्यापेको छ । यस प्रकार भानुभक्तको भाषाले पूर्व र पश्चिमका भाषाको आञ्चलिकता तथा संकीर्णतालाई हटाईकन राष्ट्रैक्यलाई सुदृढ गर्ने महान् कार्य गरेको छ । नेपालको राष्ट्रियताबोधको ह्रास भइरहेको ताक भानुभक्तको रामायण शंखघोष भएको छ । अरू काण्डमा देखिए झैं बालकाण्डे-मा भने उनले 'इ' र 'उ' को आधा मात्रामा प्रयोग गरेका छैनन् । 'अयो-ध्याकाण्ड-मा केवल चतुर्थी विभक्ति 'लाई'-मा (११-२,२१-२,३६-४,-३७-३,३७-४,३८-२,३८-३,४३-४,६१-२,७२-४,८९-४ मा) 'इ' आधा मात्राको होइन, अरू प्रकारले भाववाचक संज्ञामा, पूर्वकालिक क्रियामा र जातिवाचक संज्ञामा पनि, जस्तै 'रजाइँ' (१५-१, १९-१), 'फिराइ' (१५-४), 'डराइ' (१८-१), 'खाइ' (१९-३), 'माइ' (२१-३,

२४–१, २९–२), 'छुटाइ' (२३–४, २६–२ ३६–३), 'भाइ' (३०–१, ३६–३), 'बुझाइ' (३७–१) र 'रुझाइ' (३७–२) का प्रयोगमा 'इ'-को आधा मात्रामा प्रयोग भएको छ । 'उ'-को आधा मात्रामा प्रयोग पनि 'अयोध्याकाण्ड'–मा यत्रतत्र भएको छ । 'बताउँदै' (११–४),'आउ' (१३–१), 'गाउँ' (१५–४), 'पाउनन्' (४६–२), 'जाउलो' (७१–४) 'धाउँदै' (७२–२), 'नाउ' (८१–१), 'पाउनु' (८८–४), 'नचाउँछिन्' (११६–४) र 'खराउ' (११८–२)—यी सबै शब्दमा 'उ'–को आधा मात्राको प्रयोग भएको छ । 'बालकाण्ड'–का पैंसठ्ठी श्लोकसम्म शार्दूलविक्रीडित छन्द प्रयुक्त भएको छ, छयसठ्ठी श्लोकसम्म इन्द्रवज्रा र फेरि सतसठ्ठीदेखि अन्तको १३९ श्लोकसम्म शार्दूलविक्रीडित नै । यसबाट 'बालकाण्ड'-को रचना एक आवेगमा भएको छ भन्ने कुरो बुझिन्छ । प्राथमिक आवेगमा प्रतिभाको एक किसिमको एकरूपता, स्तस्फूर्त्तता र धाराप्रावाहिकता देखिन्छ र 'बालकाण्ड'-मा यी सबैको हामी सुस्पष्ट प्रकाश देख्छौं । अरू काण्डमा छन्दको अनेकता छ । 'इ' र 'उ'-को आधा मात्राका प्रयोग अरण्यकाण्ड-देखिन धेरै कम्ती भएको छ । 'रामायण'-मा भानुभक्तले विदेशी शब्दका प्रयोग गरेको छ तापनि ती भाषामा पचिसकेका शब्द भएका छन् । यसबाट तिनको प्रयोगमा नेपाली पाराबाहेक अरू देखिन्न । उनले शब्दको यस्तो प्रयोगले गर्दा नेपाली भाषाको कोश धेरै बढ़ाइदिएका छन् । संस्कृतका यौगिक शब्दको र क्लिष्ट शब्दको अभाव रामायण-मा छ भने पनि हुन्छ । प्राथमिक कालका अरू कविका शब्दावलीमा यस्तो सरसता तथा सामूहिक साधारणीकरण छैन । यही कारण हो, भानुभक्तको कृति जनतामा व्याप्त हुन् गएको छ । छन्दोबद्धकारिताका निम्ति भानुभक्तले पनि कम्ती अचाक्ली गरेका छैनन् । तर यो त सबैमा एकनास छ र भानुभक्त यसको अपवाद हुन सकेनन् । यसका निम्ति नेपाली भाषाले धेरै पर्खनुपर्‍यो । लेखनाथ पौड्यालले गर्दा 'माधवी' मासिक पत्रिकामा मात्रै १९६५ वि० सं० मा अकबरी हुने काँचुली यसको फेरियो । निज लेखनाथले १९६३ को 'सुन्दरी' मासिक पत्रिकामा पनि भाषाको विशुद्धतामा उति ध्यान दिनुभएको थिएन ।

(क्रमशः)

सम्पादकीयः—

समय समयमा स्वदेशी तथा विदेशी महानुभावहरूले नेपाली भाषाको राष्ट्रभाषा हुने शक्ति र अधिकारका उपर अनेक तरहका तर्क उपस्थित गर्दै आएका छन्। जहाँसम्म हामीलाई लाग्दछ, नेपाली भाषाको यो शक्ति र अधिकारका उपर, यदि 'नेपाल' एक इकाई हो भने, छ भने, वहश गर्नु व्यर्थ मात्र हो। नेपाल राष्ट्रको राष्ट्रभाषा नेपाली हुनमा सन्देह किन र कति? परन्तु नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषाको पदमा आसिन भइरहेको देख्नलाई लालायित र इच्छुक व्यक्तिहरूले आफ्नो सदिच्छामा मात्र निर्भर रहनु हुँदैन। यस भाषालाई यो गौरवपूर्ण पदमा सुरक्षित राख्न सर्व प्रकारले यसलाई सम्पन्न बनाउनु अत्यावश्यक छ।

यस कार्यकालागि मौलिक ग्रन्थको आवश्यकता जति छ त्यतिकै मात्रामा अनूदित ग्रन्थको आवश्यकता पूर्ति शीघ्रातिशीघ्र हुनुपर्दछ। हुन त अनूदित ग्रन्थको अपेक्षा मौलिक ग्रन्थहरूकै विशेष महत्व छ तापनि हाम्रो भाषा-साहित्यको विकाश क्रमलाई सूक्ष्मताकासाथ निरीक्षण गरेमा अनूदित ग्रन्थको महत्व कत्तिको छ, ज्ञात हुने छ। जस्तै विज्ञान, राजनीति, अर्थशास्त्र, समाज-शास्त्र, दर्शन, आदि विषयमा अनुवादको सरण पर्नु सिवाय हाम्रालागि अहिले हाल— केही वर्षका लागि आर्को उपाय देखिंदैन। फेरि ऐतिहासिक महत्वका र मानवको शाश्वत समस्याहरूको उल्लेख भएका पुस्तकहरू विश्व-साहित्यको भण्डारबाट नलिईकन हामीले नेपाली भाषालाई सर्वाङ्ग सुन्दर बनाउन सक्दैनौं। यो कुरा निश्चय छ। हो, त्यस्ता अमर ग्रन्थको अनुवाद मूल ग्रन्थबाट प्रामाणिक रूपले हुनुपर्दछ। अनुवाद गर्दा अनुवादको भाषाको प्रकृतिलाई सुरक्षित राखी गरिएको हुनुपर्दछ। कुनै पनि श्रेष्ट कृतिलाई अनुवाद गर्दा अनुवादको अगाडि सबभन्दा ठूलो समस्या हुन्छ, अनुवादमा मूलमा-झैं यथार्थताको सँगसँगै सौन्दर्यको समावेश हुनु। अनुवाद त पुनः सृजनको कार्य हो। अतः अनुवादकले आफ्नो विषममा पूर्णज्ञान पाउनु पर्दछ जसबाट उ मूल कृतिका भावहरूलाई पूर्णतया हृदयङ्गम गरेर अरूलाई पनि हृदयङ्गम गराउन सकोस् र यथा स्थान आफ्नो

देशको परिस्थितिसँग तिनलाई उदाहृत गरी अनुवादमा स्पष्टता ल्याउन सकोस्। जहाँसम्म हुन्छ अनुवाद मूल भाषा बाटै हुनु नितान्त आवश्यक छ। अनुवादको अनुवाद वास्तविकतादेखिन् अलि पर गएको हुन्छ। तर हाललाई हामोमा अंग्रेजी, संस्कृत, हिन्दी र अरू एकाध भाषा बाहेक अरू भाषाका विश्व-साहित्यलाई अनुवाद गर्न कठिनै पर्छ। तैपनि माथिका भाषाबाट तिनका श्रेष्ठ कृतिको अनुवाद नेपालीमा हुन सके भाषाको ठूलो उद्धार एवं एक ठूलो कमीको पूर्ति हुने थियो। यस विषयमा सरकारको ध्यान जबसम्म जाँदैन तबसम्म यो कार्य हाम्रालागि एक अत्यन्त असम्भव कार्य जस्तो भइरहन्छ। हामी वर्तमान सरकारसँग यस विषयमा चाख लिने अनुरोध गर्दछौं।

मुद्रक—के० कृ० पावगी, हितचिन्तक प्रेस, रामघाट, वाराणसी।

नरेन्द्र यन्त्रालय काशी